

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

СТЕЛЬМАХ Сергій Петрович

УДК 930.2 (477) “18/19”

**ІСТОРИЧНА ДУМКА І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ
(XIX — початок XX ст.)**

Спеціальність 07.00.06 — історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:

СЛЮСАРЕНКО Анатолій Гнатович,
доктор історичних наук, професор,
академік АПН України

Київ-2005

ЗМІСТ:

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА, ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ...	14
1.1. Історіографія проблеми	14
1.2. Аналіз джерел	34
1.3. Теоретичні основи і методи дослідження	39
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЗМ — ТЕОРЕТИКО-ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА МОДЕЛЬ І СВІТОГЛЯД ХІХ СТОЛІТТЯ	45
2.1. Виникнення і тлумачення поняття	47
2.2. Історизм як світоглядна категорія	51
2.3. Історизм як наукова парадигма	62
2.4. Рецепція німецької моделі історичної науки в європейських історіографіях	72
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ	80
3.1. Типи історичних інститутів і періодизація процесів інституціоналізації	81
3.2. Професіоналізація наукового дослідження і створення “професійного поля” істориків	87
3.3. Наукові товариства: між професіоналізацією і національною історичною культурою	112
3.4. Створення історичної періодики і розширення засобів наукової комунікації	132

РОЗДІЛ 4. ІДЕАЛІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРИЗМУ	151
4.1. Універсалізм історичного процесу в концепції Г. Гегеля і органологія німецької “історичної школи”	152
4.2. Поширення західноєвропейських історіософських систем в Україні	168
4.3. Універсалізм харківської школи істориків: М. Лунін і М. Петров.....	176
4.4. Ідея прогресу і розробка теоретико-пізнавальних проблем історії.....	204
РОЗДІЛ 5. ПОЗИТИВІСТСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА ПІЗНАВАЛЬНІ МОДЕЛІ ІСТОРІЇ	223
5.1. Теорія історичного процесу та історична гносеологія позитивізму	224
5.2. Зміни в університетській політиці й груповий профіль генерації істориків-“шістдесятників”	237
5.3. Становлення соціальної історії як світоглядно-інтерпретаційної парадигми	255
5.4. Психологізм в історії. “Методологія історії” Є. Щепкіна	280
РОЗДІЛ 6. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДИСКУСІЇ В УМОВАХ КРИЗИ КЛАСИЧНОГО ІСТОРИЗМУ	298
6.1. Пошук нових теоретико-пізнавальних основ історії: В. Дільтей і баденська школа неокантіанства	299
6.2. Формування принципів методологічного плюралізму: М. Вебер і Б. Кістяківський	314
6.3. Методологічна дискусія і становлення аналітичної соціальної історичної науки	327
6.4. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці	347
ВИСНОВКИ	371
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	378

ВСТУП

Структура дисертації обумовлена метою, завданням і характером дослідження. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, поділених на 23 параграфи, висновків, списку використаних джерел та літератури. Основний зміст дисертації становить — 377 с. Список використаних джерел і літератури налічує 537 найменувань (48 с.).

Актуальність теми. Ситуація в сучасній українській історіографії, зокрема в тому її сегменті, що пов'язаний з теоретичними аспектами, аналогічна світовій історичній науці в цілому, яка на межі нового тисячоліття намагається підвести підсумки свого розвитку, осмислити актуальні проблеми спадковості й розриву історіографічної традиції. Своєрідна “епістемологічна революція” в гуманітарному знанні ускладнюється для історичних наук в пост комуністичних країнах болючою проблемою подолання марксистсько-ленінських методологічних догм і тлумачно-інтерпретаційних схем. Новий соціально-політичний аспект України останнього десятиріччя стимулював кардинальну переоцінку змісту знань, розширення сфери досліджень і пошук нових теоретико-методологічних регулятивів для інтерпретації й реконструкції відомих і маловідомих подій власної історії. Однак в дійсності цього не сталося, оскільки інноваційні процеси відбувалися на старому інституційному ґрунті. Врешті після періоду суперкритицизму настав час методологічної невизначеності — оголосивши банкрутом стару теоретичну концепцію, ми так і не змогли виробити власну, або ж здійснити рецепцію існуючих евристичних моделей¹.

¹ Узагальнюючий огляд та історіографічний аналіз праць, присвячених проблемі т.зв. “кризи” в сучасній українській історіографії див.: *Стельмах С.П. У пошуках утраченої правди: теоретичні дискусії в сучасній українській історіографії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2002. Вип.63-64. С.12-14; Гломозда К.Ю. Стан*

Особливої гостроти проблема набула у зв'язку з широкими теоретичними дебатами в західній історичній науці під впливом постмодерністської філософії², та й загалом у філософії та методології науки у пошуках її нової раціональності. Йдеться про те, що вироблення методологічних норм взагалі повинно бути справою не методологів, а самих учених, оскільки лише вони вирішують, який нормативний інструментарій використовувати в тому чи іншому конкретному випадку. Це не утвердження методологічного релятивізму, який, на нашу думку, переважає сьогодні серед більшості представників фахової корпорації, а переконання у тому, що будь-який пошук нового у змісті знань та пізнавальній процедурі повинен ґрунтуватися на переконанні, що “немає нічого раз і назавжди досягнутого ні для людини, ні для людства: будь-який продукт культури, який вважався непохитним, переосмислюється в історії... це означає: що не існує ніякого універсального надісторичного методу наукового пізнання, він, як і конкретний зміст знання, зумовлений історично”³.

Тенденції сучасної світової історіографії останніх десятиліть переконливо свідчать, що “персоніфікований” підхід до вивчення історіографічної спадщини повинен поєднуватися в одне проблемне поле із дослідженням соціально-політичних та інтелектуальних умов функціонування історичної науки — “історії історіографії в людському вимірі”, за визначенням сучас-

сучасної української історіографії як наукова проблема // Наукові записки “Києво-Могилянської Академії”. Том. 21. Історичні науки. К., 2003. С. 76-82; Головка В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. К., 2003.

² *Зашкільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Львів, 2004. С.24-43.

³ *Загороднюк В.* Класична раціональність і постнекласична наука // Генеза. 1995. № 3. С. 23.

ної російської дослідниці Л.Репіної⁴. Власне йдеться про т.зв. “зовнішні” дисциплінарні фактори розвитку науки: політичний та інтелектуальний простір, в якому відбувається соціологізація вченого, і який обумовлює його світоглядні принципи та вибір тлумачно-інтерпретаційних моделей. Вони мали надзвичайне значення для історичної науки з огляду на закладені в ній легітимаційні та дидактичні функції, що породжувало тривалі дебати про “об’єктивність” та “партійність” історичного знання. Водночас його продукування, зміни в напрямках, тенденціях та парадигмах історичної науки здійснювалися в межах професійного співтовариства та в інституціях, які створювали не лише комунікаційне фахове поле, але й сприяли виробленню критеріїв та стандартів науковості, етики (*Ethos*) вченого і образу (*Habitus*) науки.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в контексті розробки планової теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Історія формування і розвитку Української держави” (Держ. реєстр №01БФ046-01). Досліджувана тематика отримала підтримку Московського наукового фонду та Фонду Форда (США) в рамках програми “Российские общественные науки: новая перспектива” (№93/грант-96, №73/грант-97).

Об’єкт дослідження — історична думка в Україні в ХІХ — на початку ХХ ст., предметом якої була розробка онтологічних та гносеологічних проблем історії, і базована на ній методологія історії, як пізнавальна система правил і методів, котрі використовуються в історіографії для досягнення правдивої реконструкції минулого.

Предметом дослідження виступають праці вітчизняних істориків, філософів, соціологів з теоретико-методологічних проблем історії та історичного пізнання. Оскільки ми виходимо із основного положення, що ви-

⁴ Репина Л.Н. Что такое интеллектуальная история? // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М.,1999. № 1. С.12.

роблення теоретико-пізнавальних парадигм відбувалося в конкретних умовах функціонування історичної науки, то предметом дослідження стали також процеси професіоналізації та інституціоналізації історичної освіти та науки в Україні (виникнення і діяльність академічних та корпоративних органів, засобів внутрішньої наукової комунікації, міжнародна кооперація представників фаху наприкінці XIX — на початку XX ст.) у європейському порівнянні. Конкретно-історичні праці залучалися головним чином з метою всебічного осмислення еволюції ідейно-методологічних поглядів вітчизняних мислителів, виявлення характеру впливу методологічних поглядів на їхню дослідницьку практику. “Акторами” дослідження стали представники переважно академічного наукового співтовариства трьох впливових наукових центрів України — Харківського, Київського і Одеського університетів, що й визначило його *територіальні межі*. При цьому перевага надавалася спеціалістам “загальної історії”, які, на нашу думку, в силу специфіки предмету зазнавали значного впливу західноєвропейських ідей. Теоретико-методологічні праці фахівців з національної історії залучалися для виявлення факторів впливу домінуючих історіософських систем на побудову інтерпретаційних моделей та їх взаємодії з національною культурною традицією. Лише частково розглядається вплив марксизму на розвиток історичної науки, зокрема, соціально-економічні аспекти історичного процесу. Це не лише є темою окремого дослідження, але й виходить за наші хронологічні межі, оскільки становлення марксистської історіографії в Україні відбувалося у двадцятих роках XX століття.

Метою дослідження є визначення концептуального значення парадигми класичного історизму (з його складовими: ідеалістичним історизмом, позитивістською філософією історії, неокантіанською методологією історії) для розвитку теоретичних аспектів історичної науки в Україні XIX — початку XX ст. Для реалізації цієї мети поставлені наступні **завдання**:

- проаналізувати історіографію проблеми, виявити перспективи її подальшого опрацювання;

- виявити базові елементи класичного історизму як світоглядної моделі XIX ст. і теоретичної основи історичної науки та особливості їхньої рецепції вітчизняними істориками;
- реконструювати процес професіоналізації та інституціоналізації історичної науки в Україні XIX — початку XX ст. у європейському порівнянні й виявити його типові та специфічні ознаки;
- встановити періодизацію розвитку історичної науки в Україні XIX — початку XX ст. у взаємозв'язку теоретико-методологічних рефлексій та процесів періодизації й інституціоналізації;
- визначити особливості виникнення корпоративних фахових органів історичної науки та засобів наукової комунікації в Україні у контексті специфічної політичної й інтелектуальної ситуації XIX — початку XX ст.;
- відтворити процес генераційних змін у фаховій корпорації та його залежність з утвердженням нових теоретико-пізнавальних парадигм;
- проаналізувати теоретико-методологічні праці вітчизняних вчених і розкрити особливості поширення в Україні західноєвропейських історіософських і гносеологічних систем;
- реконструювати інтеграційні процеси в європейській історичній науці на початку XX ст. і визначити їх вплив на організаційні засади вітчизняної історичної науки та теоретичні погляди істориків.

Хронологічні межі дослідження: *початок XIX — 1918 р.* — період становлення історичної науки як фахової академічної дисципліни, виникнення і розвиток її специфічних інститутів, засобів наукової комунікації, поширення головних філософсько-історичних систем і становлення методології історії як спеціальної історичної дисципліни. В історії історіографії цей період прийнято називати “*епоха класичного історизму*”, оскільки він в основному охоплював вищеназвані інституційні елементи історичної науки та домінуючі філософсько-історичні системи, які визначали базові тлумачно-інтерпретаційні конструкції в національних історичних науках.

Це відмежовує класичний історизм від історизму епохи Просвітництва другої половини XVIII ст. та історизму XX ст., в якому відбулася ґрунтовна переорієнтація на соціально-орієнтовані інтерпретаційні схеми, розробку понятійного апарату історичної науки та ін.

Понятійний апарат. Значна кількість використаних у дослідженні понять є багатозначним, що свідчить про їх складне змістовне наповнення. Однак, згідно сучасної історичної семантології (“історії понять”), всі “соціальні та політичні поняття претендують на конкретну глобальність і завжди є багатозначними”, оскільки вбирають в себе у плані семантики і досвіду все мереживо політичних і соціальних взаємозв’язків, для позначення яких вони вживаються⁵. До дискусійних в сучасній історіографії належать такі поняття: “історія України”, “українська історія”, “українська історична наука”, “історична наука в Україні”, “українська історіографія”, “історіографія історії України”⁶. Ми дотримуємося думки, висловленої на початку 90-х років XX ст. О.Пріцаком: “Історія України — це не історія української етнічної маси (етнізм не є об’єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна об’єктивна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому, і їх носіїв (еліт), політично свідомих (“політичних українців”), та перейнятих ними розви-

⁵ Козеллек Р. Історія понять і соціальна історія // Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер.з нім. К.:Дух і літера,2005. С.125.

⁶ Див.: Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. Дніпропетровськ,1995. С.9; Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни. Ч.2. Історіографія. К.,2000. С. 409 та ін.

нутих цивілізацій”⁷. Це визначення змістовно є значно ширшим від поняття “українська історіографія”, яка належить до типу “історіографій національної історії” і являє собою специфічну форму історичної репрезентації з метою формування національної держави, створює відповідні цьому завданню суспільні умови у вигляді широкої національної історичної культури або ж впливає на самовизначення існуючої національної свідомості. Враховуючи цю легітимаційну функцію, яку історична наука в Україні XIX — початку XX ст. не могла виконувати в повному обсязі за відсутності суб’єкта легітимації (держави), ми вважаємо за доцільне вживати щодо цього періоду термін “історична наука в Україні”. “Історична думка” — це сукупність філософсько-історичних систем в їх онтологічних та гносеологічних складових, які формують історичну свідомість індивідуума у певні епохи та історичні періоди і є визначальними у створенні тлумачно-інтерпретаційних моделей минулого для історичної науки. “Методологія історії” (“методологія історичної науки”) означає вироблену історичною думкою систему пізнавальних правил і методів, які використовуються у професійній історіографії для досягнення правдивої реконструкції минулого.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше в українській історіографії предметом комплексного міждисциплінарного дослідження, котре виконано на межі конкретної історіографії, соціальної історії, наукознавства та філософії історії, виступає процес становлення історичної науки в Україні в XIX — на початку XX століття в її інституційному сегменті і розвитку теорії та методології історії. В дисертації здійснено всебічний аналіз наукової вітчизняної літератури з досліджуваної проблеми, що дозволило визначити ступінь її розробки та основні дискусійні питання і наявні в сучасній історіографії їхні оцінки. Вперше предме-

⁷ *Прицак О.* Що таке історія України? // Вісник міжнародної асоціації українців. Вип. 1. К., 1991. С.54.

том спеціального дослідження став процес виникнення, розвитку і становлення історичної думки та методології історії в Україні а європейському порівнянні, що дозволило виявити її системоутворюючі елементи та встановити періодизацію розвитку історичної науки в сегменті її професіоналізації та інституціоналізації. Теоретико-пізнавальною основою розвитку історичної науки в Україні XIX — початку XX ст., як і в цілому у Європі, був “історизм”, який необхідно розглядати як світоглядну концепцію та теоретичну основу історичної науки. В якості світоглядної концепції історизм визначався ідеєю індивідуалізації та базовою для розвитку націоналізму ідеєю “народного духу”, пошук елементів якого в минулому створював підґрунтя для осмислення власної національної ідентичності. Як теоретична основа історичної науки історизм мав міцні підвалини в двох альтернативних філософсько-історичних системах — німецькому ідеалізмі та французькому позитивізмі й (частково) марксизмі. Його визначальними складовими ознаками були: ідея розвитку, історична герменевтика, примат політичної історії, художньо-образний характер історичного викладу тощо. Професіоналізація та інституціоналізація історичної науки в Україні в XIX — на початку XX ст. відбувалася в університетах (Харківський, Київський, Одеський) шляхом фахової підготовки істориків-професіоналів і тісно перепліталася із науковими товариствами, які відігравали роль комунікаційних центрів, поєднували фаховий та аматорський дискурс, частково сприяли формуванню національного “образу” історичної науки та створенню пануючого історичного нарративу. Від більшості європейських країн розглянуті процеси відрізнялися їх широким “одержавленням”, яке охоплювало не тільки офіційні академічні інститути, але й напівпрофесійні наукові товариства та засоби комунікації. Автор простежив вплив теоретико-методологічних інтенцій на дослідницьку практику вітчизняних вчених-істориків.

Практичне значення дисертації визначається її новизною та висновками, які сприяють повному і всебічному висвітленню процесу становлен-

ня історичної науки в Україні XIX — початку XX століття, розвитку теорії та методології історії. Матеріали дослідження можуть бути використані для розробки лекцій, навчальних посібників, узагальнюючих праць з історії історіографії в Україні, теорії та методології історії. Результати дослідження використовуються автором в учбовому процесі при читанні лекційного курсу з теорії та методології історії для студентів та лекційного курсу з методології і практики історичного дослідження для аспірантів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Апробація дисертації. Матеріали дослідження стали основою для двох монографій, наукових статей, навчально-методичної літератури, використані в дослідженнях інших авторів і отримали позитивну оцінку серед вітчизняних та зарубіжних науковців. Вони використовуються при читанні двох лекційних курсів для студентів та аспірантів у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Положення і висновки дисертації обговорювалися на засіданні кафедри історії Росії, методологічного семінару та вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, семінару східноєвропейської історії Університету Кельн (ФРН) у квітні 1998 р., у вигляді доповідей та повідомлень на міжнародних та республіканських конференціях: “Історична наука в умовах демократичної трансформації суспільства” (Київ, 1999), “Студенти з Росії в німецьких університетах напередодні Першої світової війни” (Галле, ФРН, 2000 р.), “Університети як мости в Європу” (Галле, ФРН, 2001 р.), “Розвиток історичної науки в Україні (до 10-річчя незалежності України)” (Київ, 2001), “Соціальна історія в XX столітті: традиції, інтерпретації, перспективи” (Київ, 2002), “Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у XX столітті в історичному порівнянні” (Київ, 2003); “Німці в етнокультурному просторі України” (Київ, 2004) та ін.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковані 2 монографії (Історична думка в Україні XIX — початку XX століття.—

К., 1997. –175 с., Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття).— К., 2005. –378 с.), 5 навчальних посібників та 23 наукові статті у вітчизняних і зарубіжних періодичних виданнях та наукових збірниках, загальним обсягом 94,0 д.а.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДжЕРЕЛА, ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Специфіка історіографічного дослідження задає певні параметри для історіографічного огляду, який побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Водночас його міждисциплінарна спрямованість вимагає розширення критеріїв огляду літератури й залучення до аналізу не лише праць з історії історіографії, але й наукових студій філософсько-історичного характеру, розвідок з історії виникнення і діяльності наукових інституцій, закладів історичної освіти тощо. Вони дають можливість визначити не лише внутрішні дисциплінарні фактори розвитку науки, але й реконструювати елементи історіографічного побуту, стосунків всередині фахової корпорації і комплекс інтенціональних чинників прийняття вченими певних теоретичних парадигм. Головний і найбільший масив дослідницької літератури присвячений вивченню історичного світогляду вітчизняних істориків, яке почалося наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Це обумовлювалося появою численних теоретичних праць у ході міжнародної методологічної дискусії з проблем історичної науки, їхньою полемічною загостреністю в умовах кризи світоглядних основ, становлення методології історії як спеціальної історичної дисципліни. В історіографії радянської доби цей період характеризувався як “криза буржуазної історичної науки”¹. Означений тематич-

¹ Див.: Ковальченко *И.Д.*, Шикло *А.Е.* Кризис русской буржуазной исторической науки в конце ХІХ — начале ХХ века: итоги и задачи изучения // Вопросы истории. 1982. № 1; Рамазанов *С.П.* Методологический кризис в

ний комплекс різномірний за жанрами і сюжетними лініями. Переважну більшість праць складають біографічні дослідження, в яких значне місце відводиться аналізу історіографічної спадщини, світоглядним і теоретичним поглядам вітчизняних істориків XIX — початку XX ст. М.Кареев проаналізував історичні погляди Т.Грановського, І.Луцицького, М.Петрова, П.Ардашева, ставлення істориків до позитивістської методології історії та соціології, звернув увагу на неприйняття більшістю представників николаївської генерації істориків нової історіософської системи². Питанню про роль німецьких професорів (І.Шада і Х.Роммеля) в становленні наукових шкіл Харківського університету присвятили свої дослідження Д.Багалій, Ф.Зеленогорський і німецький учений П.Штелер, підкресливши, що перший етап становлення професорських корпорацій в російських університетах був пов'язаний із численними зарубіжними вченими, котрі заклали основи європейської освіченості та елементи наукової культури³. Творчість В.Циха, М.Луїна, М.Петрова, О.Рославського-Петровського та ін. були в центрі уваги В.Бузескула, автора першого фундаментального дослідження теоретичних поглядів та творчості російських істориків XIX ст.⁴ Цінність

российской историографии начала XX века: Сущность и основные этапы. Автореф. дис. ...докт.ист.наук. Томск, 1995 та ін.

² Кареев Н. И. Памяти двух историков // *Анналы*. 1922. № 1. С.165-186; *Он же*. Основы русской социологии. СПб., 1996. С.151-186.

³ Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета. // *Записки Императорского Харьковского университета*. 1896. Кн.2. С.1-56; *Зеленогорский Ф.А.* Ив.Гр. Шад // *Записки Императорского Харьковского университета*. 1896. Кн.2. С.49-64; *Багалей Д.И.* Удаление профессора Шада из Харьковского университета // *Там само*. 1899. Кн.2. С.1-135; *Stähler P.* Über die Beziehungen Fichtes zur Universität Charkow // *Archiv für Geschichte der Philosophy*. Berlin, 1914. Bd. XXI. H.1. S.420-448.

⁴ *Бузескул В.П.* Профессор М.М. Луин, “Харьковский Грановский” //

його праць полягає в тому, що автор мав можливість використати неопубліковані записи лекцій вчених, які нині є недоступними. Аналіз теоретичних поглядів російських вчених, здійснених В.Бузескулом заслуговує на довіру, оскільки він сам присвятив проблемам методології історії, історії історичної думки та історіографії низку ґрунтовних розвідок⁵. До узагальнюючих праць такого типу можна віднести і “Русскую историографию” Г.Вернадського 1970 р., з якою вітчизняні науковці могли познайомитися лише у 1998 р.⁶ Персоніфіковане висвітлення історіографічного процесу цих авторів, котрі самі були його активними учасниками, дозволило поєднати аналітичний і мемуарний підхід, що забезпечило збереження численних деталей історіографічного побуту та життя дослідників. Логічним продовженням цього комплексу є дослідження сучасних німецьких істориків К.Мейера, котрий на основі листів німецьких вчених Харківського університету відтворив елементи повсякденного побуту професорської корпорації початку ХІХ ст., К.Вальтера про викладацьку діяльність в Харківському університеті відомого німецького філософа І.Шада, Е.Хеша про викладача Харківського університету німецького професора Д.Роммеля⁷. Одним із

ЖМНП. 1905. Февраль. С.321-374; *Он же*. О лекциях В.Ф. Цыха, профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого века // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1913. Т. XIX. С.188-194; *Он же*. Всеобщая история и ее представители в России в ХІХ и начале ХХ века. Часть первая. Л.,1929.

⁵ *Бузескул В.* Леопольд Ранке // Исторические этюды. СПб.,1915. С.172-186; *Он же*. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель // Известия Академии Наук СССР. 1926. Т. XX. С. 1121-1138 та ін.

⁶ *Вернадский Г.В.* Русская историография. М.,1998.

⁷ *Meyer K.* Zum Budget deutscher Professoren in Rußland um 1805 // Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. Berlin,1982. S.225-232; *Walther K.K.* Johann Baptist Schad in Rußland // Jahrbü-

кращих сучасних оглядів філософських поглядів І.Шада є дослідження (німецькою мовою) харківського вченого В.Абашніка, котрий, проте основну увагу звернув на розвиток німецьким філософом ідей Ф.Шеллінга, фрагментарно охарактеризувавши його праці, написані в харківський період⁸. Сучасний автор доповнює і розширює на персоніфікованому рівні дослідження проблеми поширення західноєвропейських філософських систем в Україні та в Росії, започатковані М.Ковалевським та Б.Чічеріним⁹.

З початку 90-х років ХХ ст. сучасні українські історики звернулися до затаврованих радянською ідеологією українських дореволюційних істориків: В.Антоновича, Д.Багалія, М.Грушевського, М.Драгоманова, В.Липинського та ін. Масив дослідницької літератури був спрямований насамперед на виявлення їх світоглядних орієнтирів, національну орієнтованість історичних творів, участь в українському національному русі, організації наукових установ в Україні тощо¹⁰. Аналіз теоретичних концепцій вка-

cher für Geschichte Osteuropas. 1992. Bd.40. S.340-365; *Hösch E.* An Episode from German-Ukrainian Scholarly Contacts: Dietrich Christoph von Rommel // Torke H.-J. and Himka J.-P. (Ed.) German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. Edmonton, Toronto, 1994. P.1-9.

⁸ *Abašnik V.O.* Johann Baptist Schad (1758-1834), Professor der Philosophie an den Universität Jena und Charkov // Donnert E. (Hrsg.) Europa in der Frühen Neuzeit. Bd.6: Mittel-, Nord- und Osteuropa. Köln u.a., 2002. S. 349-380.

⁹ *Ковалевский М.* Шеллингианство и гегельянство в России. (К истории немецких культурных влияний) // Вестник Европы. 1915. Кн.1. С.115-136; *Чичерин Б.Н.* Несколько слов о философско-исторических воззрениях Грановского // Вопросы философии и психологии. 1897. Кн.36. С.1-13.

¹⁰ Див., наприклад: *Гирич І.* Організація М.С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894-1914) // Укр.іст. журнал. 1997. №1. С.72-86; *Кравченко В.В.* Д.И. Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990; *Його ж.* Дмитро Іва-

заних істориків здійснювався лише в сюжетах, де аналізувався їх історіографічний доробок. Характерною тенденцією сучасної української історіографії є перехід від попередньої апологетики до аналітичного, часто критичного, розгляду їхніх теоретичних підходів у порівнянні з тогочасним станом європейської історичної думки¹¹. Знаковою є поява в сучасній українській історіографії спеціальних праць, присвячених розгляду методології окремих дореволюційних істориків¹². Правда, лише у поодиноких випадках предметом інтересу сучасних українських істориків стають вітчизняні дослідники зарубіжної історії та фахівці інших спеціальностей¹³.

нович Багалій та його доба // Дмитро Іванович Багалій — професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик. Харків, 1992. С.4-7; *Ульяновський В., Корокий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К.,1997 та ін.

¹¹ *Грицак Я.* Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. Нью-Йорк, Львів, 1995. С.138-152; *Єкельчик С.О.* Національний міф чи історія: М.П. Драгоманов як критик сучасної йому історіографії // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 1995. С.302-307; *Запшкільняк Л.* Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ — початку ХХ століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999. С.31-46 та ін.

¹² *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) Нью Йорк; Дрогобич, 2002; *Його ж.* Інституційні та теоретичні засади української історичної науки на зламі ХІХ — початку ХХ ст. в науковій діяльності Михайла Грушевського // Історія та історіографія в Європі. Вип. 3. 2004. С.107-115.

¹³ *Войцехівська І.* Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. К.,1998; *Максименко І.В., Попова Т.Н.* Евгений Николаевич Щеп-

Загальним недоліком цих праць, на нашу думку, є спроба розглядати еволюцію світоглядних та історичних поглядів вчених без аналізу інституційного та соціально-фахового контексту, де формувався образ науки, етика вченого і розроблялися критерії науковості.

Наступна група досліджень представлена низкою сюжетних історіографічних праць, в яких аналізуються напрями і тенденції розвитку історичної науки в цілому та домінуючі теоретико-методологічні концепції. Зазначимо, що найбільш вивченим є проблемне поле “кризи історичної науки”, яке з 1920-х по 1990-ті роки зазнало суттєвих трансформацій під час суспільно-політичних змін радянського суспільства. В умовах утвердження марксистсько-ленінської теорії та методології історії і войовничої вульгарної диктаторської ідеології теоретичні дискусії кінця ХІХ — початку ХХ ст., у ході яких відбулося становлення в Росії методології історії на ґрунті плюралізму теоретичних основ і методів, розглядалися як внутрішня криза історичної науки, яка була спричинена соціальними факторами. Практично до 1960-х років, коли відбулося послаблення ідеологічного тиску на історичну науку, теоретичні погляди вітчизняних дореволюційних істориків визначалися “буржуазними” і реакційними. Ідеологічне навантаження було присутнє і в працях наступної генерації радянських істориків, які критикували теоретичні засади дореволюційних істориків за відмову від позитивістської ідеї пошуку законів в історії, повернення до ідеалістичних теоретичних основ, перехід на консервативні, охоронні засади. Ця теоретична конструкція була доведена до завершеного вигляду в багатотомних “Очерках истории исторической науки в СССР” (зокрема т. 3, М.,1963). Серед праць цього періоду виділимо монографію лідера “том-

кин: известные и неизвестные грани личности // Евгений Николаевич Щепкин (1860—1920). Библиографический указатель. Одесса, 1998; *Киян О.І.* М.Д.Іванішев як історик й організатор історичної науки // Укр.іст.журнал. 2002. № 2. С.84-99.

ської школи” істориків В.Могильницького, в якій розглянуті методологічні засади російської медієвістики другої половини XIX століття і представника цієї ж школи Л.Хмилева¹⁴. Попри очевидну ідеологічну заангажованість вони проаналізували значний масив теоретичних праць російських дореволюційних істориків і фрагментарно висвітлили погляди Д.Багалія, С.Щепкіна, М.Бубнова оскільки останні належали до периферійних наукових центрів. Домінуючою для досліджень радянських вчених цього періоду була теза про відхід дореволюційних істориків від узагальнюючих праць та концептуального осмислення історичного процесу, що свідчило про теоретичну та гносеологічну кризу. Поряд з цим відзначався злет інтересу до ідеалістичного історизму, котрий у своїх теоретичних концепціях протистояв позитивістській методології. З огляду на це головним об’єктом критики стали альтернативні позитивізму і марксизму теоретичні положення баденської школи неокантіанства, представлені у працях казанського вченого О.Сініціна¹⁵. Безперечно, іншу версію розвитку історіографічного процесу в Росії як в напрямках і тенденція, так і в його теоретичних складових представляла зарубіжна історіографія, насамперед у ґрунтовному дослідженні німецького історика Х.Хекера, котрий розглянув наукову творчість та теоретичні погляди більшості представників т.зв. “загальної історії”, спробував виділити генерації істориків та зміни їхніх світоглядних орієнтирів в змінних соціально-політичних умовах¹⁶. Загалом

¹⁴ Могильницкий В.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX — начала 900-х годов. Томск, 1969; Хмылев Л.Н. Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца XIX — начала XX вв. Томск, 1978.

¹⁵ Сеницын О.В. Неокантианская методология истории и русская буржуазная историография конца XIX — начала XX вв. // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. Томск, 1984.

¹⁶ Hecker H. Russische Universalgeschichtsschreibung: Von den “Vierziger

же соціальні фактори розвитку науки і цим автором були представлені переважно як вплив зовнішніх умов функціонування російської історіографії, залишаючи осторонь проблему соціологізації вчених-істориків, вплив елементів внутрішньої наукової комунікації тощо. Кардинальні політичні зміни 1990-х років привели до суттєвої переорієнтації оцінок як окремих представників дореволюційної історіографії, так і її стану загалом. Наприклад, О.Сініцин у сучасному дослідженні неокантианської методології історії утверджує ідею про її беззаперечний вплив на розвиток російської історичної думки та історіографії¹⁷. К.Умбрашко визнає незаперечний вплив на формування “скептичної школи” в російській історіографії німецької ідеалістичної філософії історії (Шеллінга і Гегеля), німецької школи історичної критики (фундатора критичного історико-філологічного методу Б.Нібура)¹⁸. Зрештою, у центрі інтересу сучасних дослідників перебувають складні проблеми образу науки (В.Корзун), зв'язку науки і культури (О.Медушевская, С.Шмідт) та ін.¹⁹

Jahren” des 19. Jahrhunderts bis zur sowjetischen “Weltgeschichte” (1955—1965). München, Wien, 1983.

¹⁷ *Синицин О.В.* Неокантианская методология истории и развитие исторической мысли в России в конце XIX — начале XX вв. Автореф. дис. ... докт.ист.наук. Казань, 2000. С.4.

¹⁸ *Умбрашко К.Б.* “Скептическая школа” в исторической науке России первой половины XIX века. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. М., 2002. С.20-21.

¹⁹ *Корзун В.П.* Образы исторической науки на рубеже XIX — XX веков. Анализ историографических концепций. Екатеринбург; Омск, 2000; *Медушевская О.М.* Феноменология культуры: концепция А.С. Лаппо-Данилевского // Исторические записки. №2 (120). М.,1999; *Шмидт С.О.* В.О. Ключевский и культура России // Ключевский. Сборник материалов. Пенза, 1995. С.323-335.

Вивчення соціальних компонентів дореволюційної історичної науки складає наступний тематичний комплекс історіографії проблеми. Інтенсивне дослідження цих питань розпочалося з 1960-х років М.Бастраковою, О.Степанским, В.Фрадкіним, В.Шандрою та ін. і розвивалося переважно в напрямку реконструкції інфраструктури історичної науки — діяльності численних наукових товариств, створення архівів, музеїв, археографічних комісій тощо²⁰. Проте лише в останні десятиліття предметом дослідження стали наукові школи та проблеми інституціоналізації й професіоналізації історичної науки, представлені у численних працях С.Михальченко, Г.Мягкова, С.Погодіна, З.Зайцевої та ін.²¹ Історія університетів як базових елементів інституціоналізації історичної науки стала предметом

²⁰ *Бастракова М.С.* Организационные тенденции русской науки в начале XX века // Организация научной деятельности. М., 1968; *Заремба С.* Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899) // Київська старовина. 1993. № 3; *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. М., 1975; *Фрадкин В.З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919) // История и историки. Историографический ежегодник. 1979. М., 1982; *Шандра В.С.* К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества // Археографический ежегодник за 1985 год. М., 1985.

²¹ *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). М.; Брянск, 1996; *Мягков Г.П.* Научное сообщество в исторической науке: опыт русской исторической школы. Казань, 2000; *Погодин С.Н.* “Русская школа” историков: Н.И. Кареев, И.В. Лучицкий, М.М. Ковалевский. СПб., 1997; *Зайцева З.И.* Наукові товариства як інституції української науки другої половини ХІХ — початку ХХ століття // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. К.; Чернівці, 1997.

дослідження О.Іванова, Е.Носкова, О.Тарасенко²². Проте у більшості із цих досліджень основна увага звертається на конкретну історію університетів, структурні перетворення, розвиток історичної освіти та виникнення наукових шкіл і практично не ставиться проблема комунікації наукового співтовариства.

Одним із найважливіших тематичних комплексів є проблема “історизму”, який у ХІХ ст. виступав світоглядно-тлумачною парадигмою, визначав теоретичні засади історичної науки і охоплював всі домінуючі філософсько-історичні системи (ідеалізм, позитивізм, марксизм). Інтерпретація історизму в історичній думці радянської доби була спотворена домінуванням відомого “ленінського принципу історизму”, створеного із суміші амбіційного “марксистського розуміння історії” й натуралістичної позитивістської методології історії, який обґрунтовував детермінізм історичного матеріалізму й висував перед історичною наукою вимогу формування прогнозів майбутнього на основі виявлення історичних закономірностей. В радянській історичній думці утвердилось саме таке розуміння “історизму”, започатковане ще 1933 р. В. Асмусом. У наступні роки воно лише частково трансформувалося й отримало своє остаточне визначення у “патріарха” марксистсько-ленінської філософії історії І. Кона²³. Отже, тлумачення “ін-

²² *Иванов А.Е.* Высшая школа в России в конце ХІХ — начале ХХ вв. М., 1990; *Он же.* Профессорско-преподавательский корпус высшей школы России конца ХІХ — начала ХХ века: общественно-политический облик // История СССР. 1990. № 5; *Он же.* Ученые степени в Российской империи. ХVІІІ в. — 1917 г. М., 1994; *Носков Э.Г.* Университет как институциональная форма бытия научного сообщества. Автореф. дис....канд.ист.наук. Ульяновск, 1999; *Тарасенко О.* Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834—1884. К., 1995.

²³ *Асмус В.Ф.* Маркс и буржуазный историзм. М.-Л., 1933; *Кон И.С.* Историзм // Советская историческая энциклопедия. Т.6. М., 1965. С.453-455.

шого” історизму обмежувалося примітивною критикою, або попросту замовчувалося²⁴. За такого підходу залишалися не розробленими великі ділянки не лише європейської історіографії ХІХ ст., але й вітчизняної історичної науки, оскільки у поле зору потрапляли тільки її найвідоміші “буржуазні” представники, або ж альтернативна традиція “народної”, “колективної” історії й обґрунтовувалася її безперервність з тлумачними моделями радянських істориків. Зрозуміло, що слушне питання про “історизм в Росії” взагалі не ставилося, і ця ділянка власної історіографічної спадщини без бою віддавалася західним історикам²⁵. В історіографії радянського періоду проблемам історизму була присвячена праця В.Салова, який зосередив головну увагу на критиці “буржуазних” концепцій зарубіжної історичної науки²⁶. З огляду на це ми звернулися виключно до доробку зарубіжної історіографії і спробували визначити соціальні мотиви появи численних аналітичних праць з проблеми історизму та головні дискусійні моменти.

Перші наукові рефлексії історизму починаються з появою у 20—30-х роках минулого століття праць Е.Трельча, К.Хейзі і Ф.Майнеке²⁷, які стали

²⁴ Див.: *Ракитов А.И.* Историческое познание. Системно-гносеологический подход. М., 1982. С.235-242; *Сохань П.* Правдивість — основна риса справжнього історизму // Український історичний журнал. 1988. № 8. С.28-33.

²⁵ Див.: *Norkus Z.* Historismus und Historik in Russland (1865—1933) // Oexle O. G., Rüsen J. (Hg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme. Köln, Weimar, Wien, 1996; *Бон Т.* Историзм в России? О состоянии русской исторической науки в XIX веке // Отечественная история. 2000. № 4 та ін.

²⁶ *Салов В.И.* Историзм и современная буржуазная историография. М., 1977.

²⁷ *Troeltsch E.* Die Krisis der Historismus // *Die Neue Rundschau.* 33. (1922); *ders.* Der Historismus und seine Probleme. Tübingen, 1922 (російський переклад: *Трельч Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии

наслідком міжнародної методологічної дискусії, що призвела до появи “аналітичної, соціально-орієнтованої” історіографії²⁸. Індустріалізація та розвиток капіталізму наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. визначали життєвий досвід істориків та їхніх сучасників, але в рамках наукової концепції історизму було неможливо показати значення економічних та соціальних факторів у суспільному житті. Це спричинило перехід історичної науки від “розуміючої” гуманітарної до історичної соціальної науки. Ґрунтовна відмінність пізнавальної стратегії останньої сприяла перенесенню обговорення проблем історизму в площину його критики (де особливо підкреслювалась обмеженість індивідуалізуючої герменевтичної пізнавальної стратегії історизму при комплексній реконструкції суспільних структур)²⁹, або ж аналізу логіко-методологічної спадщини (зокрема, історичної герменевтики, методології та історіографічної практики Л.Ранке, Г.Дройзена,

истории. М., 1994); *Heussi K.* Die Krisis des Historismus. Tübingen, 1932; *Meinecke F.* Die Entstehung des Historismus. München, 1965 (перше видання у 1936).

²⁸ Новітня література з цієї проблеми: *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hannover, New Hampshire 1997; *Schleier H.* Historisches Denken in der Krise. Fachhistorie, Kulturgeschichte und Anfänge der Kulturwissenschaften in Deutschland. Göttingen, 2000 та ін.

²⁹ Див.: *Iggers G. G.* The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Wesleyan Univ. Pr., Middletown, Connecticut, 1968; *Mommsen W.J.* Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus. 2. revidierte Auflage. Düsseldorf, 1972.; *Nipperdey Th.* Historismus und Historismuskritik heute // Ders. Gesellschaft, Theorie, Kultur. Göttingen, 1976. S.59-73; *Reill P.* The German Enlightenment and the Rise of Historicism. Berkeley, 1975; *Поннер К.* Злиденність історизму. К.,1994.

впливу німецької моделі на європейські національні історіографії тощо)³⁰.

Загалом очевидно, що дискусії про історизм найінтенсивніше протікали в німецькому академічному просторі, який власне і виник на цьому національному ґрунті. “Нова поява” історизму, яка періодично спостерігалася в німецькій історіографії ХХ ст., була безпосередньо пов’язана з ґрунтовною переорієнтацією історичної науки під впливом суспільно-політичних змін. Так, у період Веймарської республіки дебати про “проблеми історизму”, вочевидь, пов’язувалися із спробами переосмислити причини втрати німецькою історичною наукою домінуючого становища на континенті й утвердження консервативних засад у душі “неоранкіанців”, як відповідь на принизливі Версальські договори³¹. В умовах глибокої кризи німецького суспільства у центр дискусій було поставлене питання про історичну відносність культурних норм й робилися спроби наново обґрунтувати ціннісну систему індивідуальних і колективних дій. Історизм став центральним поняттям у розгляді основ історичної науки³². У 50-х роках повернення до історизму означало ясне нормативне відмежування від біологічно-расистської тональності та дистанціювання від націонал-соціалістичних ідеологем, які зустрічалися в працях німецьких істориків до 1945

³⁰ Ця проблема має численну літературу, тому ми зазначимо лише деякі праці: *Iggers G. G. Neue Geschichtswissenschaft. Vom Historismus zur historischen Sozialwissenschaft. München, 1975*; *Mommsen W.J. (Hg.) Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft. Stuttgart, 1988*; *Rüsen J. Begriffene Geschichte. Genesis und Begründung der Geschichtstheorie J. G. Droysens. Paderborn, 1969*;

³¹ *Bialas W., Raulet G. (Hg.) Die Historismusdebatte in der Weimarer Republik. Frankfurt a. M., 1996.*

³² *Rüsen J. Historismus // Klaus Bergmann, Klaus Fröhlich u.a. (Hg.) Handbuch der Geschichtsdidaktik. 5 überarb. Auflage. Kallmeyer'sche Verlagsbuchhandlung, 1997. S.178.*

р.³³ У 70-х роках нова генерація істориків сформувалася на ґрунті “соціальної історичної науки”, критики тоталітарної спадщини та гасел “подолання історизму”, що означало свідомий розрив з представниками старшого покоління, чия політична соціалізація і наукова професіоналізація відбулися в умовах панування націонал-соціалізму і “народної історії”³⁴. Домінування в німецькій історіографії соціальних істориків призвело до того, що порівняно з іншими континентальними національними історіографіями, “виклик постмодернізму” для німецьких істориків настав із деяким запізненням.³⁵ Додамо до цього й важливу проблему подолання марксистської спадщини колишньої НДР.³⁶

³³ *Cornelissen Ch.* Der wiedererstandene Historismus. Nationalgeschichte in der Bundesrepublik der fünfziger Jahre // Konrad H. Jarausch und Martin Sabrov (Hg.) Die historische Meistererzählung: Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945. Göttingen, 2002. S. 91.

³⁴ *Iggers G.G.* Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert: ein kritischer Überblick im internationale Zusammenhang. Göttingen, 1993. *Etzemüller T.* Sozialgeschichte als politische Geschichte. München, 2001; *Cornelissen Ch.* Gerhard Ritter. Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert. Düsseldorf, 2001; українською мовою див.: *Мозер Йозеф.* Оновлення та трансформація соціальної історії в Німеччині після Другої світової війни // Історія та історіографія. 1-2 (2003). С.114-124. Про вплив подій 1968 р. на структурні зміни в історичній науці, утвердження внутрішньофахового ідеологічного, методологічного та концептуального плюралізму у світовому масштабі див.: *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. München, 2003. S.215-227.

³⁵ *Eley G.* Problems with Culture: German History After the Linguistic Turn // Central European History. Vol.31. № 3. 1998. P.197-227.

³⁶ *Бон Т.* Историзм в России...С.121.

У європейському академічному просторі історизм відігравав також визначальну роль в італійській історичній думці та історіографії, де його яскравим представником був Б.Кроче, чий “абсолютний історизм” (*“storicismo abssoluto”*) збігався з розумінням Й.Ортега-і-Гассет в Іспанії та Р.Коллінгвуда в Англії. Для Б.Кроче історія була “принциповим актом мислення”, але, на відміну від німецької традиції, він обстоював ідею про раціональну структуру думки й відмовлявся від радикального суб’єктивізму, пов’язаного з німецьким поняттям “розуміння”, як ключового концепту пізнання історії епохи класичного історизму. Італійський історик і філософ розумів історію, насамперед, як “історію свободи”, що зближувало його з Гегелем, але віддаляло від Л.Ранке.³⁷ Дискусії про історизм в італійській історіографії першої третини ХХ ст. зумовлювалися утвердженням фашистської доктрини, чий положення були сумісними з гегелівською концепцією держави. Такий підхід обстоював впливовий історик Дж.Джентілле. На протилежному полюсі лідер італійських комуністів А.Грамші тлумачив історизм в марксистському розумінні як філософію політичних дій. Сучасні дискусії в італійській історіографії набувають різних векторів: а) утвердження безперервності *“storicismo abssoluto”* Б.Кроче як важливого чинника становлення сучасної аналітичної соціальної історії (Г.Галассо); б) підкреслене значення німецької традиції для італійської історичної думки та культури (Ф.Тессіторе) та ін.

У США проблеми історизму (*Historicism*) перебували в центрі уваги істориків з огляду на дослідження виникнення на початку ХХ ст. т.зв. “Нової історії” (*“New History”*), як наслідку різноманітних політичних та суспільних змін американського суспільства у ході модернізації “прогресив-

³⁷ Докладніше про Б. Кроче див.: *Tessitore F. Croce und der italienische “Neo-Historismus”* // Gunter Scholtz (Hg.) *Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion*. Berlin, 1997. S.55-67.

ної ери”³⁸, й сучасних постмодерністських дискусій про “Новий історизм” (“*New Historicism*”)³⁹.

У ході тривалих дискусій проблема історизму обговорювалася в багатьох гуманітарних дисциплінах: у філософії вона була предметом критичного розгляду у Ф.Нітше, В.Дільтея, Е.Гуссерля, К.Ясперса, М.Хайдеггера, Г.Гадамера⁴⁰; у політичній економіці початок контрверсійних суперечок пов’язаний з іменами К.Менгера, Г.Шмоллера і В.Ойкена⁴¹; у правознавстві, історії мистецтва й архітектури альтернативні точки зору спрямовувалися на виявлення ознак історизму в європейському й північно-американському просторах тощо⁴².

³⁸ *Jaeger F.* New History: Historismuskritik und Sozialgeschichte in den USA zu Beginn des 20. Jahrhunderts // Oexle O. G., Rüsen J. (Hg.) Historismus in den Kulturwissenschaften... S.341-367; *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century...P.41-51.

³⁹ Див.: *Veese H.A. (Ed.)* The New Historicism. New York, 1989; *Bassler M.* (Hg.) New Historicism. Literaturgeschichte als Poetik der Kultur. Frankfurt a. M., 1995.

⁴⁰ *Scholtz G.* Zum Historismusstreit in der Hermeneutik // Ders. (Hg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts... S.192-214.

⁴¹ *Scaff L.A.* Geschichte und Historismus in der deutschen Tradition des politischen und ökonomischen Denkens // Gunter Scholtz (Hg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts... S.127-145 (особливо — S.136-139).

⁴² Див., наприклад: *Jeffries M.* Politics and Culture in Wilhelmine Germany: The Case of Industrial Architecture. Oxford and Providence, 1995; *Moravanszky A.* Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918. Cambridge, Mass. and London: MIT Press, 1998; *Marek M.* Universität als “Monument” und Politikum: Die Repräsentationsbauten der Prager Universitäten 1900-1935 und der politische Konflikt zwischen “konservativer” und “moderner” Architektur. München, 2001.

З початку 90-х років в зарубіжній історіографії спостерігається повернення до обговорення проблем розвитку історичної науки ХІХ ст. періоду класичного історизму. На нашу думку, причиною цього є т.зв. “виклик постмодернізму”, який поставив під сумнів основи історичного знання⁴³, спричинив опір з боку фахової гільдії й змусив захистити соціальний престиж та статус історичної науки. “Нове відкриття” історизму стимулювало дослідження ключових проблем становлення історичної науки з метою утвердження безперервності історіографічної традиції, що є однією з найважливіших функцій історіографії. Типовим прикладом може правити знакова праця сучасних російських істориків, в якій зроблена спроба подолати стереотипи радянської історичної думки щодо теоретичних засад зарубіжної історіографії ХХ ст. й переосмислити історизм як наукову парадигму, його значення для становлення історичної науки в умовах охоплюючої іс-

⁴³ Показовою є назва параграфу “Повернення до історизму? Нові герменевтичні методичні концепції сучасності” розділу “Історичний метод” у популярному “Das Fischer Lexikon. Geschichte” (Frankfurt a.M., 1990. S.29), авторами якого є Й.Рюзен і Ф.Йегер. Про вплив постмодернізму на сучасну історіографію див.: *Iggers G.G. Geschichtstheorie zwischen postmoderner Philosophie und geschichtswissenschaftlicher Praxis // Geschichte und Gesellschaft. 26. (2000)* *Himmelfarb H. The New History and The Old. Cambridge, 1987*; *Evans R. J. In Defense of History. London, 1997* (нім.: *Fakten und Fiktionen. Über die Grundlagen historischer Erkenntnis. Frankfurt a.M., 1998*); *Wehler H.-U. Die Herausforderung der Kulturgeschichte. München, 1998*; *Kiesow R. M., Simon D. (Hg.) Auf der Suche nach der verlorenen Wahrheit. Zum Grundlagenstreit in der Geschichtswissenschaft. Frankfurt a.M., New York, 2000*; *Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. 1997. С. 24-38 та ін.*

торизації суспільства XIX ст.⁴⁴

В сучасній зарубіжній історичній науці ґрунтовний історіографічний аналіз “проблеми історизму” здійснив американський вчений Г.Іггерс, котрий розглянув наступні питання: а) дискусії 1880—1930-х років періоду т.зв. “кризи історизму”; б) історизм в німецькій історичній науці; в) внесок істориків епохи Просвітництва в становлення сучасної історичної науки; г) значення історизму для сучасної історіографії⁴⁵.

На нашу думку, в сучасних дискусіях про історизм як наукову парадигму особливо підкреслюються функції утвердження національної ідентичності та політичної легітимації історіографії, які отримали свій максимальний вияв у німецькій національно-консервативній історіографії, і недостатньо уваги звертається на факт взаємодії альтернативних тлумачних схем у сфері національної історії та історії зарубіжних країн. Виявлення факторів впливу німецької філософії історії, історичної школи та моделі інституціоналізації історичної науки на європейські історіографії, на нашу думку, є недостатнім для того, щоб поширювати всі складові німецького історизму в якості наукової парадигми на весь розвиток історичної науки в Росії та в Україні у XIX столітті.

В сучасній українській історіографії проблеми розвитку історичної думки та історіографічного процесу в Україні в XIX — на початку XX столітті були предметом ґрунтовних досліджень в працях Д.Данилюк, І.Колесник, К.Колесникова, А.Коцура, Ю.Левенця, П.Радько⁴⁶. У переваж-

⁴⁴ *К новому пониманию человека в истории: Очерки развития современной западной исторической мысли.* Под ред. Б.Г. Могильницкого. Томск, 1994.

⁴⁵ *Iggers G.G. Historicism: The History and Meaning of the Term // Journal of the History of Ideas.* 56. (1995). P.129-152; *ders. Historismus — Geschichte und Bedeutung eines Begriffs. Eine kritische Übersicht der neuesten Literatur // Gunter Scholtz (Hg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts...* S.102-126.

⁴⁶ *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша поло-

ній більшості в них головна увага звертається на загальні тенденції історіографічного процесу в Україні, ідеям державності і особливо виділяється національний компонент. У цьому плані виділимо дослідження В.Масненка, котрий висвітлив складну проблему зв'язку історичної думки із суспільно-значимими завданнями України кінця ХІХ — першої третини ХХ століття, зокрема відродженням національної ідеї, як необхідної умови побудови національної держави⁴⁷.

В.Кравченко зосередив головну увагу на становленні української історіографії у другій половині ХVІІІ — початку ХІХ ст. і переконливо обґрунтував думку про перехід від “антикварного” періоду, коли історія була справою аматорів і суспільно-політичні функції вітчизняної історіографії домінували над пізнавальними, до професійного дослідження історії шляхом поступового створення інституційних основ історичної науки. Зосередившись на національній складовій історичної науки, автор стверджує, що

вина ХХ ст.). Ужгород, 1999; *Колесник І.І.* Українська історіографія (ХVІІІ — початок ХХ століття). К., 2000; *Колесников К.М.* Українська історична наука та історіософія на рубежі ХІХ — ХХ століть. Автореф. дис. ...канд.іст.наук. Дніпропетровськ, 1999; *Коцур А.П.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України ХVІІІ — початку ХХ ст. Чернівці, 2000; *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ — початок ХХ століття). К., 2001; *Радько П.Г.* Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі ХІХ — ХХ ст.: концепції, ідеї, реалії. К., 1999.

⁴⁷ *Масненко В.* Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. К.; Черкаси, 2000; *Його ж.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ — перша третина ХХ ст.). Київ; Черкаси, 2001.

у першій чверті XIX ст. історіографія історії України ще не перетворилась на окрему наукову дисципліну. Тим самим В.Кравченко підняв важливу проблему дослідження процесу професіоналізації та інституціоналізації історичної науки в Україні⁴⁸.

Вплив історичної думки Франції на “російську історичну школу” все-світньої історії досліджувала Л.Таран, котра зробила важливий висновок, що її теоретико-методологічні засади формувалися на ґрунті поєднання принципів позитивізму, марксизму і неокантіанства⁴⁹. Цю проблему продовжив В.Потульницький в об’ємній і ґрунтовній монографії “Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII — XX століть”. Звертає увагу спроба автора проаналізувати “гранд-наративи” європейських історіографій та визначити в них місце української історії, що є надзвичайно складною і перспективною темою дослідження. Сприймаючи більшість положень В.Потульницького, ми лише частково погоджуємося з окремими, зокрема із категоричним твердженням, що починаючи з 70-х років XIX ст. російська і українська історична наука в галузі всесвітньої історії відмежовуються від німецької та австрійської й рухаються у спільному напрямі досліджень із французькою на засадах позитивізму⁵⁰. На нашу думку, поряд із сильним впливом позитивізму необхідно враховувати і міцні традиції німецької ідеалістичної філософії історії, історичної школи, колосальний вплив баденської школи неокантіанства та еkleктизм теоретичних поглядів вітчизняних істориків.

⁴⁸ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Харків, 1996. С.54, 99 та ін.

⁴⁹ *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. К., 1994. С.53.

⁵⁰ *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX століть. К., 2002. С.296.

Загалом історіографічний аналіз свідчить про те, що обрана в якості дисертаційного дослідження проблема привертала увагу істориків. Її тісний зв'язок із соціально-політичними проблемами російського та українського суспільства привніс у її дослідження ідеологічні нашарування та суб'єктивних упереджених висновків. Водночас доробок попередніх дослідників створює міцне підґрунтя для подальших досліджень і виявляє слабо висвітлені або не вивчені компоненти. Насамперед, це взаємозв'язок між теоретичними концепціями істориків і внутрішніми та зовнішніми факторами розвитку науки, її інституційними елементами. Практично відсутні порівняльні дослідження, що створює ілюзію виразної самобутності вітчизняної історичної науки, або ж дозволяє твердити про зовнішні “впливи”. Практично не дослідженою залишається проблема інтеграції вітчизняних істориків у світове наукове співтовариство XIX — початку XX століття.

1.2. Аналіз джерел

Праця написана на основі вивчення як опублікованих, так і рукописних матеріалів, які зберігаються у фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Дискусійне поняття “історіографічне джерело” створює складності для їхньої класифікації. Ми схильні виділяти головну групу джерел (“опорна група”) — історичні твори (монографії, статті, рецензії тощо), і групу допоміжних джерел — тобто традиційні історичні джерела, котрі дозволяють відтворити умови створення наукової продукції, біографію автора, формування його історичних та суспільно-політичних поглядів, ціннісні орієнтири тощо. До опорної групи джерел ми віднесли дослідницькі тексти, які, незалежно від їхнього жанру, несуть в собі рефлексивний елемент історичного знання: спеціальні дослідження, присвячені теоретико-методологічним питанням історії, або ж конкретно-історичні дослідження, в яких відображено практичне засто-

вування домінуючих теоретичних концепцій і методологічного інструментарію. При аналізі цих праць особлива увага зверталась на виявлення: 1) ціннісних установок автора з огляду на його приналежність до певної політичної генерації, походження і соціологізації; 2) ставлення до домінуючих філософсько-історичних систем (критика або апологетика); 3) запозичення базових елементів домінуючих теоретичних конструкцій (апологетика), або ж поєднання альтернативних (синтез). Цей аналіз здійснювався шляхом порівняння з базовим текстами різних філософсько-історичних систем (Г.Гегель, І.Гердер, В.Дільтей, І.Дройзен, Л.Ранке, В.Віндельбанд, Г.Ріккерт та ін.), які ми також віднесли до опорної групи джерел.

Умовно цю групу джерел змістовно можна розділити: 1) наукові праці, котрі безпосередньо присвячені теоретичним і методологічним питанням історії⁵¹; 2) вступні частини до монографічних праць, підручників, курсів лекцій та програм курсів⁵²; 3) конкретно-історичні праці, в яких

⁵¹ *Авсеєнко В.* Идеализм и материализм в истории // Отечественные записки. 1863. № 5. С.1-30; *Ардашев П.Н.* Психология в истории // Вопросы философии и психологии. 1895. Кн.3 (Май). С.294-315; *Бубнов Н.М.* Пособие по методологии истории. К.,1911; *Лучицкий И.В.* О задачах экономической истории // Чтения в историческом обществе Несторалеписца. Кн.10. К.,1896. Отд.І. С.40-47; *Павлов П.* Опыт введения в историю // Отечественные записки. 1874. № 5. С.270-294; *Петров М.Н.* Пропедевтика // Петров М.Н. Лекции из всемирной истории. Т.І. Х.,1888. С.1-24; *Стронин А.* История и метод. СПб.,1869; *Щепкин Е.Н.* Вопросы методологии истории. Одесса,1905 та ін.

⁵² *Багалея Д.И.* Русская история. Том 1-й. М.,1914; *Бузескул В.* Введение в историю Греции. Изд. третье, переработанное. Пг-д,1915; *Драгоманов М.П.* Программа по истории Древнего Востока // УИ. 1865. №10. С.1-17; *Лучицкий И.В.* Предисловие // Спенсер Г. Описательная социология. К.,1878;

теоретичні рефлексії виступали окремими сюжетами⁵³; 4) праці, присвячені творчості та теоретичним поглядам видатних представників історичної думки та історичної науки⁵⁴.

До допоміжної групи джерел ми віднесли численні архівні та опубліковані документальні матеріали, які дозволили відтворити процеси інституціоналізації та професіоналізації історичної освіти та науки в Україні, створення наукових товариств, засобів наукової комунікації, розширення міжнародних зв'язків представників фахової корпорації⁵⁵. Відповідно

Петров М.Н. Об отношении исторических наук к естествознанию // Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т.1. Х.,1888. С.I-VIII; *Рославский-Петровский А.* Введение в курс главных народов древнего мира и их цивилизаций. Х.,1870 та ін.

⁵³ *Бубнов Н.М.* О значении Римской истории во всемирной // УИ. 1891. № 11. С.1-25; *Драгоманов М.П.* Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого // УИ. 1865. № 2. С.1-21; *Лунин М.М.* Переход средней истории к новой и значение сей последней // Журнал Министерства Народного Просвещения. (Далі — ЖМНП). 1835. Сентябрь. С.161-469; *Лунин М.М.* Несколько слов о Римской истории // Москвитянин. 1841. Ч.V. С.405-422; *Рославский А.* Обзорение истории Древнего Мира. Х.,1851; *Цых В.* Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского // ЖМНП. 1835. Май. С. 148-172 та ін.

⁵⁴ *Бузескул В.* Леопольд Ранке // Исторические этюды. СПб.,1915. С.172-186; *Он же.* Из истории критического метода. Ранке и Штенцель // Известия Академии Наук СССР. 1926. Т. XX. С. 1121-1138; *Зеленогорский Ф.А.* Ив.Гр. Шад // Записки Императорского Харьковского университета. 1896. Кн.2. С.35-175; *Луцицкий И.В.* Предисловие // Спенсер Г. Описательная социология. К.,1878; *Петров М.Н.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Х.,1861 та ін.

⁵⁵ *Извлечение* из всеподданнейшего отчета Министра Народного Просве-

критеріям сучасного джерелознавства джерела особистого походження ми розділили на автокомунікативні (спогади, автобіографії, щоденники⁵⁶) і джерела міжособової комунікації (листування⁵⁷). До цієї групи джерел можна віднести також спогади істориків про своїх університетських вчителів та колег⁵⁸. Ця група джерел є достатньо репрезентативною для

щення за 1899 год. СПб.,1899; *Иконников В.С.* Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884). К.,1884; *Исторические курсы в русских университетах в 1913—1914 г.* // Научный Исторический Журнал. 1913. Т. I. Вып.1. № 1. С.154-157; *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1803-1905).* Харьков, 1908; *Обозрение преподавания в университете Св. Владимира во втором полугодии 1881-82 учебного года* // УИ. 1881. № 12. С.168-173 та ін.

⁵⁶ *Антонович В.* Автобіографічні записки // Київська старовина. 1993. № 4. С. 100-106; *Бузескул В.* Из истории Харьковского университета второй половины 60-х годов прошлого века. (Личные воспоминания) // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. Х.,1927. № 6. С.1-14; *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д.И.Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. 1874. Январь. С.75-115; *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. Ленинград,1990; *Костомаров М.И.* Автобиография. К., 1990 та ін.

⁵⁷ Н.Бубнов — Т.Флоринскому. Письмо из Парижа, 9 сентября 1894 г.// Институт Рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського. Ф.ІІІ. Спр. 19576 та ін.

⁵⁸ *Бузескул В.П.* М.Н. Петров. (Некролог) // ЖМНП. 1887. Март. С.35-47; *Гревс И.М.* Воспоминания о Драгоманове. Научные интересы и умственный облик // Общественная мысль России XIX в. М.,1986. С.235-243; *Деревицкий А.* Михаил Назарович Петров. (Страница из истории Харьковского университета). Х.,1887; *Кареев Н. И.* Памяти двух историков //

відтворення соціокультурних умов функціонування історичної науки, формування світоглядних принципів та історичних поглядів істориків, елементів міжособової комунікації представників професійного цеху тощо.

Серед опублікованих джерел допоміжної групи важливе значення мали звіти “професорських стипендіатів” про їхнє тривале перебування в закордонних університетах⁵⁹. Значну увагу в них було приділено огляду навчального процесу у провідних навчальних закладах Європи, аналізу наукової діяльності визначних вчених істориків тощо. Поряд із опублікованими оглядами міжнародних з’їздів та конгресів⁶⁰, вони дозволяють реконструювати міжнародні зв’язки істориків України та інтеграційні процеси в європейській історичній науці.

Значну інформативну цінність несуть і численні довідкові видання та наукова періодика XIX — початку XX ст. (“Вопросы философии и психологии”, “Вестник Европы”, “Знание”, “Историческое обозрение”, “Русский исторический журнал” та ін.), на сторінках яких не лише публікувалися твори істориків та мислителів, але й численні статистичні та інформаційні матеріали щодо стану історичної освіти в Україні, діяльності наукових товариств тощо. Водночас аналіз змісту опублікованих в окремих з них ста-

Анналы. 1922. № 1. С.165-186 та ін.

⁵⁹ *Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра Лучицкого // УИ. 1874. № 2. С.55-68; Отчёт о занятиях адъюнкта Императорского Харьковского Университета М.Н.Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии с июля 1858 г. до июля 1860 г. Х.,1861; Фортинский Ф.Я. Из Геттингена // ЖМНП. 1875. Ноябрь. С.80-95 та ін.*

⁶⁰ *Кулаковский Ю.А. Международный конгресс исторических наук в Риме. К., 1903; Любович Н.Н. Международный исторический конгресс в Риме. Варшава, 1903; Тарле Е. В. Международный исторический конгресс в Лондоне (3-9 апреля н.с. 1913 г.) // Научный Исторический Журнал. 1913. Т.І. Вып.1. № 1. С.130-133 та ін.*

тей та матеріалів дозволив зробити узагальнення щодо тематичної спрямованості історичної науки загалом.

Група джерел офіційного походження (відомості про викладацький склад, алфавітні списки особового складу, статистичні відомості, подання деканів, ректорів і попечителів учбових округів), котрі зберігаються в Державному архіві м. Києва, дозволила створити колективний портрет професорської корпорації Київського університету і генерації істориків-“шестидесятників”.

Комплексне дослідження масиву опублікованих та архівних джерел всіх перерахованих груп переконує у тому, що він є достатньо репрезентативним і загалом забезпечує умови для розв’язання поставлених у дисертації завдань.

1.3. Теоретичні основи і методи дослідження

У 1998 р. видатний французький філософ сучасності Поль Рікер в інтерв’ю німецькому тижневику “Die Zeit” висловив думку, що попри всі катастрофічні події ХХ ст. історію не можна розглядати у вигляді колосального кладовища, оскільки вона “складається не тільки із мертвих”. У цьому зв’язку він говорив про “зворотній вплив майбутнього на минуле”. На його думку, історики мають тенденцію розуміти минуле як дещо завершене, а це породжує велику спокусу детермінувати майбутнє минулим. Фразою “Незавершеність минулого захищає його від забуття”⁶¹ Рікер спростовує постмодерністське гасло про “кінець історії”, захищаючи велич сучасної європейської культури її спадковістю із попередніми ґрунтовними традиціями — античністю, середньовіччям, Відродженням,

⁶¹ Ricoer Paul. Die Geschichte ist kein Friedhof // Die Zeit. № 42. 8. Oktober 1998. S.68.

Реформацією, Просвітництвом, романтизмом⁶². Це теоретичне положення має ключове значення для нашої проблеми, оскільки ми дотримуємося думки, що сучасна історична наука містить у собі всі фази історичного мислення минулих століть⁶³.

З моменту створення М.Вебером теорії “формальної історії”, яка вказала шлях точної, побудованої на чітких поняттях, інтерпретації історичних явищ, не підлягає сумніву, що історик приступає до дослідження, виходячи з певних “відправних” точок. Максими, норми і цінності ведуть до “ціннісного релятивізму”, подолання якого здійснюється шляхом “ціннісного аналізу”, або співвіднесення предметів дослідження до загальнозначимої культурної цінності, котра передує фактологічному пізнанню — “каузальному тлумаченню”, завданням якого є не тільки раціонально пояснити індивідуальну подію, “не тільки *конституювати* поведінку людей, але й зрозуміти її”⁶⁴. Ми переконані, що загальнозначимість об’єкту нашого дослідження полягає в утвердженні перерваної під впливом соціально-політичних катаклізмів “довгого” ХХ ст. спадковості історіографічної традиції, де панівною тенденцією були принципи теоретичного і методологічного плюралізму. Теоретичний (“абстрактний”) рівень в істо-

⁶² *Философия и проблемы демократии (Беседа с Полем Рикёром)* // Рикёр Поль. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. М., 1995. С.126.

⁶³ Див.: *Шидер Т.* Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках // *Философия и методология истории.* М.,1977. С.146; *Жук С.І.* Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // *Укр.іст.журнал.* 1994. № 1. С.45-46; *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні ХІХ — початку ХХ століття. К., 1997; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія. К., 2002.

⁶⁴ *Вебер Макс.* “Объективность” познания в области социальных наук и социальной политики // *Культурология. ХХ век.* С.573.

ричний науці, на думку М.Вебера, полягає в утворенні понять, котрі не можуть формувати замкнену систему на зразок природознавства, враховуючи співвіднесеність явищ культури з *ідеєю цінності*, а тому і виступають в якості *“ідеального типу”*. Для нашого дослідження таким “ідеальним типом”, котрий сконструйований на основі мислительного узагальнення певних особливо значущих у культурному сенсі аспектів дійсності, є поняття *“історизм”*. Враховуючи ключове значення цього поняття для нашого дослідження, ми присвятили його тлумаченню наступний розділ, а тут виділимо лише його базові сегменти як світогляду і теоретичної основи історичної науки XIX ст.: а) становлення нового методу у вивченні минулого шляхом використання категорій “індивідуальне”, “розвиток”, критичне осмислення джерел із застосуванням пізнавальної категорії “розуміння”; б) зростаюче звернення до минулого, інтерпретація людського світу як історії, як наслідку минулого; в) зміна цінностей і норми з утвердженням нового світосприйняття, де історія правила їхнім дороговказом, оскільки без неї віднині не може бути обґрунтована жодна мета людських дій.

Специфіка об’єкта дослідження вимагає поєднання “персоніфікованого” (подієвого) та структурного факторів, де останній об’єднує соціокультурні, інтелектуальні та інституційні умови функціонування історичної науки. В історії історіографії не може бути прямої детермінованості події від структури, оскільки вибір вченим тієї чи іншої теоретичної наукової концепції, за твердженням Т.Куна, “залежить від суміші об’єктивних і суб’єктивних факторів та критеріїв, поділяємих групою, та індивідуальних критеріїв”⁶⁵. Водночас не підлягає сумніву і вплив на творчість та вибір вченим наукової парадигми його життєвого світу та професійних норм,

⁶⁵ Кун Т. Объективность, ценностные суждения и выбор теории // Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. Изд. второе, переработанное и дополненное. М., 1996. С.66.

котрі формуються у корпоративних, інституціоналізованих органах і перетворюють історію у фахову дисципліну. Тому ми використовуємо в якості теоретичної конструкції концепцію “структурної історії історичної думки”, запропоновану німецьким вченим Х.В.Бланке, яка дозволяє поєднати важливі елементи розвитку історичної науки — інституціоналізація і професіоналізація фахової дисципліни та інтерпретація дослідницької практики, — чим створюється теоретичне підґрунтя для її комплексного дослідження⁶⁶.

Зміна наукових парадигм відбувалася шляхом внутрішнього дисциплінарного розвитку, який можна розглядати як сферу накопичення досвіду, і нових соціо-політичних суспільних умов. “Середньострокова стабілізація досвідів” (терміни набуття досвідів), як стверджує Р.Козеллек, значною мірою є специфічними для певних генерацій, котра впливає із заданої біологічної умови, що визначає кожне індивідуальне життя через часову різницю між батьками та дітьми. Диференційовані у часі досвіди в межах їхніх соціальних одиниць набувають своєї спільної сигнатури, яка “триває та змінюється разом із генераційними одиницями, що відмирають і підростають”. Накопичені досвіди “переломлюються або посилюються” через спільно пережиті чи здійснені політичні події, які, в залежності від віку чи соціальної приналежності, сприймаються і опрацьовуються по-різному. Але імпульси політичного досвіду призводять до появи мінімальних спільнот, які на “основі спільного життєвого шляху, випадку чи організації об’єднання, що здійснюють спільні дії, допомагають стабілізувати досвіди, що були колись набуті”⁶⁷. Це теоретичне положення використано нами при

⁶⁶ *Blanke H. W. Typen und Funktionen der Historiographiegeschichtsschreibung. Eine Bilanz und ein Forschungsprogramm // Wolfgang Kötler, Jörn Rüsen, Ernst Schulz (Hrsg.) Geschichtsdiskurs. Bd 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte. Frankfurt a. M., 1993. S.191-211*

⁶⁷ *Козеллек Р. Зміни досвіду та методів. Історико-антропологічний начерк.*

створенні моделі та аналізу генерацій істориків України ХІХ ст.

Сучасний французький історик А.Прост визначає метод як деяку сукупність інтелектуальних прийомів, за допомогою яких історики, розглядаючи однакове питання і звертаючись до одних джерел, в обов'язковому порядку придуть до однакових висновків. Він класифікує історичні методи, поділяючи їх на дві групи: розслідування і систематизація, які ґрунтуються на двох типах доказів: фактичному і систематичному. Якщо у першому випадку історик співставляє між собою різні свідчення, то у другому він постулює істини, що базуються на сукупності реалій, котрі, у свою чергу, ґрунтуються на конструкції із квантифікуємих індикаторів, тобто, на деякій кількості прикладів⁶⁸. Намагаючись максимально правдиво реконструювати процеси становлення історичної науки в Україні, розвитку історичної думки та методології історії ми спиралися на комбінацію цих груп методів. Міждисциплінарний характер дослідження, котре виконано на межі конкретної історіографії, соціальної історії, наукознавства та філософії історії, визначило застосування як традиційних так і спеціальних інструментаріїв: *системно-структурний метод*; *метод раціональної реконструкції тексту*; *метод просопографії (колективної біографії)*, котрий використовувався при створенні колективного портрету вчених-істориків та їх генерацій; *метод історико-культурної атрибуції*, який дозволяє встановити належність історіографічного тексту певній історичній цілісності, інтелектуальній та національній традиції, соціально-професійному середовищу й визначити інтенціональні позиції автора. Особливе значення надавалося *історико-порівняльному методу*. Із двох функцій історичного порівняння — генералізації та порівняння за контра-

Фрагменти // Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквиум. К., 2004. С.5-9.

⁶⁸ Аржаковский А.А. Журнал ПУТЬ (1925-1940): Поколение русских религиозных мыслителей в эмиграции. К., 2000. С.21.

том — ми застосовували “асиметричний варіант порівняння за контрастом”, який дозволяє в порівнюваних об’єктах визначити їхні індивідуальні специфічні особливості⁶⁹. Для нас найважливішим був не географічний принцип відбору об’єктів порівняння, а соціо-політичний — тих національних історіографій, які безпосередньо впливали на розвиток історичної науки в Україні (Німеччина та Франція), а також тих, які мали схожі з Україною політичні умови розвитку, тобто не мали національної держави й перебували у складі імперій або інших держав.

Історіографічний факт є унікальним результатом індивідуальної творчості, розуміння якого можливе лише з використанням прийомів *герменевтики тексту*. Під текстом розуміється об’єднані або структуровані форми дискурсу (*discours*), зафіксовані матеріально і передавані шляхом послідовних операцій прочитання. Герменевтика є теорією операцій розуміння в їх співвідношенні з інтерпретацією текстів, в якій головною є дихотомія між “розумінням” і “поясненням”. Внаслідок семіологічної революції й розвитку структурного аналізу суттю герменевтики стала різноманітність інтерпретацій (текстуальна полісемія), в якій “розуміння *передбачає* пояснення тією мірою, в якій пояснення *розвиває* розуміння”⁷⁰.

⁶⁹ Haupt H-G., Kocka J. Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung. // Ders. (Hrsg.) Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung. Frankfurt a.M., 1996. S.15.

⁷⁰ Рикёр П. Герменевтика и метод социальных наук // Рикёр Поль. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. М., 1995. С.3-9.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЗМ — ТЕОРЕТИКО-ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА МОДЕЛЬ І СВІТОГЛЯД ХІХ СТОЛІТТЯ

У світовій історіографії дискусії про історизм тривають понад століття, що обумовлено неоднозначністю тлумачення цього поняття в різних гуманітарних науках та його важливістю для осмислення процесу становлення історії як фахової наукової дисципліни впродовж ХІХ ст. “Класичний історизм”¹ був тією науковою парадигмою, яка визначала ґрунтовні засади історичної думки та створеної на її основі історичної науки. Водночас історизм означав не лише теоретико-методологічне підґрунтя наукової історіографії, вирізняючи її пізнавальну стратегію від природничо-наукової гносеології, але й історизацію повсякденного життя, суспільних та культурних відносин ХІХ ст., світогляд людини модерної епохи, яка в періоди промислових і політичних революцій у минулому шукала точку опори для сьогодення й оптимістичні перспективи для майбутнього². Я.Буркгардт у 1870-х роках писав не лише про “особливу здатність ХІХ

¹ Термін “класичний історизм” вказує на ґрунтовну історизацію думки в науках про культуру (*Kulturwissenschaft*), і взаємозв’язок між формалізацією розуміння, як центральної методологічної категорії та утвердженням поняття раціональної і духовної людини як суб’єкта історії. (Див.: *Steenblock V. Transformationen des Historismus. München, 1991. S.23; Jordan S. Geschichtstheorie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: die Schwellenzeit zwischen Pragmatismus und klassischem Historismus. Frankfurt a. Main, New York, 1999. S.180 ff.*).

² *Стельмах С. Соціальна історія в Україні: витоки і традиції світоглядно-інтерпретаційної парадигми (ХІХ — початок ХХ ст.) // Історія та історіографія в Європі. Вип. 1-2. 2003. С. 85.*

століття до історичних студій”, але й відмічав суспільний феномен збереження пам’яті в епоху революцій — “лише розмірковуючи над минулим, ми можемо зрозуміти швидкість та енергію власного життя”³. Ще раніше В.Белінський зазначав: “Наше століття (XIX — С.С.) — століття переважно історичне. Всі думки, всі питання наші й відповіді на них, вся наша діяльність виростає з історичного ґрунту...” Відомий український історик М.Дашкевич звертав увагу на поширення історичного інтересу в суспільстві: “XIX ст. з самого початку романтичного поривання в давнину і старину ознаменувалося бажанням до всебічного і об’єктивного вивчення та відтворення минулого. Воно охопило своєю симпатією весь історичний розвиток, всі його періоди, і ставилося до пережитих людством епох не з холодною цікавістю, як до чогось чужого, а з почуттям симпатії, іноді навіть з гарячим ентузіазмом”⁴. Власне Дашкевич водночас відмітив тим самим не лише феномен проникнення західноєвропейських ідей в Україну, але й безпосередній зв’язок європейського інтелектуального і культурного простору XIX ст. Ще виразніше про це писав Д.Чижевський, котрий, наполягаючи на необхідності застосування т.зв. “загальноєвропейської схеми культурного розвитку” до українського минулого, переконував, “що цим самим український культурний розвиток мусимо визнати складовим елементом загальноєвропейського, українську культуру — елементом європейської цілості; коли український культурний розвиток проходив ті самі стадії, що

³ Цит. за: *Mommsen W. J. Der Historismus als Weltanschauung des aufsteigenden Bürgertums // Horst Walter Blanke u.a. (Hrsg.) Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute. Köln, Weimar u.a., 1998. S. 383.*

⁴ *Дашкевич Н.П. Общий очерк основания и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. 1899. Кн. Тринадцатая. С. 1.*

і європейський взагалі, то не тому, що на Україну приходили ззовні “впливи”, що на Україні діють “чинники”, “фактори” чужого походження, а тому, що Україна, як частина європейської культурної цілоти переживає ті ж внутрішні процеси, що й цілість, до якої вона належить”⁵.

Отже, можна погодитись із сучасним німецьким дослідником Г.Шольтцем, що “з терміном історизм пов’язані проблеми, які складають не лише академічний інтерес, але й ті, котрі мають значення для становлення нашої сучасної цивілізації; і гуманітарні науки, які порядкують різними варіантами історизму й самі їх уособлюють, є її інтегральними складовими частинами”⁶.

2.1. Виникнення і тлумачення поняття

Вперше термін “історизм” вжив Ф.Шлегель 1797 р. у своїх фрагментарних зауваженнях з філології, вказавши на неісторичність “популярної філософії” XVIII ст., позбавленої “всіх персональних індикацій”. Пізніше його використовував також Новаліс, не даючи йому чіткого визначення, а перераховуючи численні наукові методи та підходи. У першій третині XIX ст. термін “історизм” означав історично орієнтоване пізнання індивідуального в його “конкретному часі й просторі”, спрямоване на фактологічне емпіричне дослідження (“історична школа права”) на противагу універсалістському образу історії метафізичної гегелівської філософії історії, яка ігнорувала історичні факти⁷.

⁵ *Чижевський Д.* Культурно-історичні епохи. Авґсбург, 1948. С. 9.

⁶ *Scholtz G.* Einleitung // Gunter Scholtz (Hrsg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion. Berlin, 1997. S.12.

⁷ *Iggers G.G.* Historismus — Geschichte und Bedeutung eines Begriffs. Eine kritische Übersicht der neusten Literatur // Gunter Scholtz (Hrsg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts. S.103.

Власне історизм позначав т.зв. “переломний час” кінця XVIII — початку XIX ст., вирізняючи донауковий етап розвитку історичної науки від наукового, який характеризувався появою розвиненої історичної свідомості — становлення різниці та зв’язку між трьома модальностями часу (минуле, сучасне і майбутнє). Розуміння цього феномену вимагає певного екскурсу у попередні епохи⁸.

З відродженням у XIX ст. інтересу до філософії Джамбатіста Віко, котрий обґрунтовував відмінність пізнавальної стратегії історії принципом збіжності суб’єкта та об’єкта дослідження, створеного на ідеї виключної історизації людського духу, історизм пов’язується з певною формою епістемологічного ідеалізму. Навпаки в марксизмі історизм трансформувався в “загальнометодологічний *принцип історизму*”, який був включений в загальну структуру матеріалістичної діалектики. В працях К.Маркса і Ф.Енгельса — зокрема, в “Німецькій ідеології” та в “Економіко-філософських рукописах” — в методі історизму виражена ідея загальності та універсальності історичного підходу до аналізу розвитку природи, суспільства та діяльності людей. Тобто, “історизм для них включав у себе необхідність розглядати явища природи, суспільства і науки з точки зору їх генезису, виникнення, розвитку, подальших змін з присутніми їм властивостями”⁹. Це розуміння історизму не зазнало докорінної зміни і в ленінсь-

⁸ Докладніше див.: *Арендт Х.* Між минулим і майбутнім / Пер. з англ. К., 2002. С.46-53; *Барг М.А.* Эпохи и идеи: Становление историзма. М., 1987. С.25-75; *Савельева И., Полетаев А.* Значение и смысл “истории” // *Номо Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2 кн.* М., 2003. Кн. I. С.312-360; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К., 2005. С.23-30; *Koselleck R.* *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten.* Frankfurt a.M., 2000. S. 40-46.

⁹ *Зевелев А.И.* *Методология и метод в историографическом исследовании //*

кому трактуванні, для якого вимога історичного підходу до будь-якого суспільного явища було необхідною умовою його наукового пізнання¹⁰. Виходячи з цього в радянській історичній думці утвердилось тлумачення історизму, започатковане ще 1933 р. В.Асмусом. У наступні роки воно лише частково трансформувалося й отримало своє остаточне визначення у “патріарха” марксистсько-ленінської філософії історії І.Кона, що відповідало тому напрямку історичного пізнання, яке було з іронічно негативним відтінком названо К.Поппером “історизм”, оскільки спрямовувалося на прогнозування майбутнього на основі виявлення історичних закономірностей¹¹.

Попри численні розбіжності в розумінні історизму, які спостерігаються в сучасній історіографії та суміжних гуманітарних дисциплінах, можна вважати усталеним тлумачення цього феномену з двох висхідних позицій: “Історизм (I)” як духовно-культурний рух ХІХ ст. та “Історизм (II)” як

Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. М., 1981. С.163-169; *Его же*. Историографическое исследование: методологические аспекты. М., 1987. С.70; *Подкорытов Г.А.* Историзм как метод научного познания. Ленинград, 1967; *Его же*. О природе научного метода. Ленинград, 1988. С. 103-131 та ін.

¹⁰ З обсягу численної літератури з цієї проблеми обмежимося лише посиланням на наступні праці: *Могильницький Б.Г.* Исторический метод в произведениях В.И. Ленина (дооктябрьский период) // Проблемы истории русского общественного движения. С.156; *Жуков Е.М.* Очерки методологии истории. Изд. второе, исправленное. М., 1987. С.29-30.

¹¹ *Асмус В.Ф.* Маркс и буржуазный историзм. М.-Л., 1933; *Кон И.С.* Историзм // Советская историческая энциклопедия. Т.6. М., 1965. С.453-455; *Поппер Карл.* Злиденність історизму. К., 1994. С.29; Сучасний аналіз радянського поняття “історизм” див.: *Bohn Th. M.* Das “Prinzip des Historismus” in sowjetischer Lesart // *Storia della Storiographia*. 34. 1998. P.39-49.

вид і спосіб історичної думки, що сприяв академічному становленню історичної науки, центральною категорією пізнання якої було “розуміння”. Перше вказує на генералізоване з кінця XVIII ст. розуміння історичності всієї дійсності, або ж історично конкретну історизацію, яка осмислювала всю дійсність як “індивідуальне”, а зміни у часі — як “розвиток”¹². “Принципова історизація всіх наших уявлень про людину, її культуру та цінності” (Е.Трельч) призводила до визнання релятивізму ґрунтовних цінностей, утверджуваних історичною наукою. Загалом, на думку Г.Іггерса, “релятивізм, як супутнє явище наукового мислення”, був загальним феноменом західного світу XIX ст., а історизм ототожнювався з історизацією й релятивізмом всіх цінностей¹³. Отже, історизм виступав у ролі світоглядної концепції модерного світу, служив “підґрунтям для розгляду всієї суспільно-культурної дійсності” (К.Манхейм). У 1930-х роках з появою праці Ф.Майнеке “Становлення історизму” (1936) утверджується друге розуміння історизму як специфічної німецької форми історичної думки, що формувалася на основі “великого” німецького інтелектуального руху, запозичуючи від нього нові життєві принципи. Історизм прирівнювався до німецької політичної та культурної традиції, виступаючи “ідеалістичним підґрунтям історичної науки”, важливим елементом її становлення як фахової професійної дисципліни в Німеччині упродовж XIX ст.¹⁴

¹² *Fulda D.* Wissenschaft als Kunst: die Entstehung der modernen deutschen Geschichtsschreibung. 1760-1860. Berlin, New York, 1996. S.267.

¹³ *Iggers G.G.* Historismus im Meinungsstreit. S.8,11; *ders.* Historismus — Geschichte und Bedeutung eines Begriffs. S.115.

¹⁴ *Oexle O.G.* Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus: Studien zu Problemgeschichte der Moderne. Göttingen, 1996. S.31.

2.2. Історизм як світоглядна категорія

В історичній науці зустрічаються *три формулювання поняття історизму*¹⁵, які загалом виходять із визначення Ф.Майнеке. Перше з них отожднює історизм з розумінням історії як індивідуалізуючого відтворення минулих подій, як засіб виявлення тенденцій, спрямування суспільних процесів, що мають служити потребам сучасності. У модифікованому вигляді історизм такого гатунку означає світоглядну концепцію й філософську основу історичної науки. Це поняття історизму обстоє німецький історик В.Моммзен, автор відомої праці “Історична наука по той бік історизму” (1971). Дві передумови, на його думку, визначали розвиток історичної науки в ХІХ ст.: а) філософія німецького ідеалізму, яка сформувала новий погляд на образ людини та її взаємовідносин із суспільством, тобто самовідповідальність, автономність особистості; б) “піднесення історії до домінуючих форм думки, до світогляду, тобто історизму, було обумовлене визнанням розумності історичних подій”¹⁶. Для В.Моммзена таке розуміння історизму мало на меті утвердження безперервності німецької історіографічної традиції в умовах переорієнтації історичної науки на структурно-історичні дослідження.

Історик звернувся до проблем історизму й наприкінці 90-х років минулого століття, розглянувши його в якості світогляду західноєвропейської буржуазії. Історизація ХІХ ст. стала наслідком глибоких політичних та суспільних перетворень з кінця ХVІІІ ст. й спричинила зацікавлення багатьох мислячих людей минулим, з глибокою вірою в наявність смислу історичного розвитку, який, попри можливі відхилення, мав призвести до кращого майбутнього. Вплив просвітницької ідеї прогресу, романтизму з “його зда-

¹⁵ *Ibid.* S.41-43.

¹⁶ *Mommsen W.J.* Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus. S.6-8. (Виділено нами. — С.С.).

тністю до критичної реконструкції і вдумливого засвоєння минулої дійсності”, розробка методологічного інструментарію наукової історіографії, піднесення національної свідомості європейських націй, коли дослідження історії своєї батьківщини від початку її існування “розцінювалося як важливе завдання актуалізації національної свідомості освічених прошарків населення”, дали могутній поштовх розвитку історизму. Історики досліджували минуле задля виявлення загальних тенденцій, які могли мати хоча б опосередковане значення для сучасності. Водночас історія слугувала джерелом мобілізації “іншого” проти сучасної нелюбої дійсності, стратегією, яка допомагала представникам молодшого покоління творити альтернативну культуру. Історики вважали, що майбутнє належить буржуазії й розглядали себе як пророків “буржуазного віку”, а тому їхня історіографічна практика спрямовувалась на поступове впровадження освіти у буржуазному суспільстві в умовах розгортання конституційного процесу в національних державах. Навівши чимало прикладів використання буржуазією національних історичних пам’яток (естетичної складової історизму) для власної легітимації в суспільстві, В.Моммзен робить висновок, що тогочасна історична наука запропонувала освіченій громадськості таку картину минулого, яка цілком підтверджувала оптимізм міцніючої буржуазії, її віру у власне світле майбутнє. “Історизм був не лише науковою методологією, яка характеризувалася об’єктивним, неупередженим підходом до вивчення минулого, а й світоглядом, різновидом секуляризованої релігії...”¹⁷

З огляду на наведені вище міркування німецького історика спробуємо визначити особливості поширення історизму як світоглядної концепції в Україні у контексті її суспільно-політичного розвитку XIX ст. Як і багато

¹⁷ *Mommsen W.J. Der Historismus als Weltanschauung des aufsteigenden Bürgertums // Blanke H.W. (Hrsg.) Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute. Köln, Weimar u.a., 1998. S.383-395. Цит. S.392.*

народів Центрально-Східної Європи український належав до так званих “неісторичних”, “малих” народів,¹⁸ чия багатовікова історія обумовлювалась поділом його території між двома великими континентальними династичними імперіями — Габсбургів та Романових — де вони, користуючись термінологією М.Хроха, належали до “недомінуючих етнічних груп”. Відсутність власної національної держави (а козацьку державу та Гетьманщину можна розглядати лише в якості протодержавних утворень) породила проблему історичної легітимності, в якій центральними виступають інтелектуальна еліта як носій державотворчих елементів, державні інституції й самобутня культура. Власне, йдеться про відсутність в Україні тривалої і безперервної традиції творення нації й національної держави. Українська еліта, яка мала б очолити цей процес, протягом багатьох століть зазнавала впливу сусідніх культур (польської, російської, угорської та ін.), була русифікована, ополячена, інкорпорована у вищі верстви імперських структур¹⁹ і тривалий час не могла виступати стабілізуючим елементом української нації. Залишаючись за походженням українською, соціо-політична

¹⁸ Про концепцію “малих” європейських народів див.: *Stökl G.* Die kleinen Völker und die Geschichte // *Historische Zeitschrift.* 212 (1971). S.19-40; *Kappeler A.* Ein “kleines Volk” von 25 Millionen. Die Ukrainer um 1900 // Manfred Alexander u.a. (Hrsg.) *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas.* Festschrift für Günter Stökl zum 75. Geburtstag. Stuttgart, 1991. S.33-42 (нове видання: *Kappeler A.* Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien-Köln-Weimar, 2003. S.21-35). Типологія національних рухів: *Hroch M.* Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Cambridge, 1985.

¹⁹ *Kannepeler A.* Мазепици, малоросы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // *Россия — Украина: история взаимоотношений.* М., 1997. С. 125-144.

еліта України була не тільки “лояльною” до правлячих династій, але й вірно служила імперським інтересам, відчуваючи себе частиною великого державного механізму і носієм більш розвинених культур.

Імперська і національна свідомість є певним дисперсним явищем (феноменом), який постійно змінює свої якісні показники в залежності від різноманітних соціальних, політичних, культурних та інших чинників і здійснює певний вплив на лояльність тих чи інших етнополітичних груп стосовно правлячої династії, а також на рівень консолідації правлячої еліти в цілому. Оскільки ж стосунки “центру” і “периферії” (національних окраїн) визначалися єдиною тенденцією — бажанням центру їх інтегрувати, — а поліетнічний склад периферії, різні релігійні вірування і рівень соціально-економічного розвитку не давали можливості у повній мірі реалізувати такі могутні чинники як мовна, релігійна й культурна спільність, то домінуючими ставали соціально-станові фактори і лояльність місцевих еліт. Саме на цьому ґрунті (не виключаючи, безумовно, інших чинників) відбувалася їхня кооптація у політичну систему імперії, що, по-перше, сприяло внутрішній стабілізації держави і розвивало усвідомлення представника єдиної могутньої імперії, по-друге, нівелювало національну свідомість не лише на рівні місцевих еліт, але й на масовому, по-третє, сприяло появі в середовищі місцевої інтелігенції нечисленних національно-свідомих патріотів, які розвивали національні рухи й сприяли їхньому піднесенню на початку ХХ ст. На думку А. Каппелера, ставлення “центру” до етнічних груп базувалося на трьох чинниках: лояльності до правлячої династії, включенні місцевих еліт у станову структуру Російської імперії, етнічної близості або віддаленості від російського ядра (досить влучно представлену ним у вигляді “концентричних кіл”). І якщо ця схема працює й допомагає з’ясувати сутність інтеграційних процесів у цілому, то в “українському варіанті” вона вимагає певного уточнення. Насамперед тому, що він обумовлювався культурним і релігійним зближенням українського і російського етносів. Поняття слов’янської єдності не було абстрактним і сприймалося україн-

ською елітою (термін поліетнічний). Принцип “єдиного коріння” — Київської Русі — вдало культивувався офіційною ідеологією Російської імперії і не тільки забезпечував лояльність до центру значної частини української еліти, але й вербував з їхнього середовища ревностних прибічників єдності країни, які кооптувалися в найвищі ешелони російського суспільства. Водночас етнічна й релігійна близькість двох слов'янських православних народів надзвичайно гостро ставила питання про збереження українців як спорідненої росіянам, але все ж окремої етнічної групи (що було зовсім не актуально стосовно, наприклад, кочових або нехристиянських, чи не слов'янських народів імперії). Внаслідок цього свідомість соціо-політичної еліти України визначалася боротьбою двох тенденцій — етнічною самоідентичністю й імперською свідомістю. Їх співвідношення в той чи інший історичний період і визначало ступінь лояльності української еліти до російської правлячої династії.

Остаточне включення території України в економічну систему імперій позбавило національної специфіки й новонароджену буржуазію, котра освоювала імперські ринки та опановувала високорозвинену буржуазну культуру, в якій естетично-художніми ідеалами виступали не національні культурні цінності, а елементи пануючої і, частково, європейської культур. Водночас в умовах відсутності в Російській імперії реального парламентаризму, прав і громадянських свобод, буржуазія спрямовувала свою політичну активність на боротьбу за право реальної участі в управлінні державою шляхом створення демократичних інститутів. Меценатська підтримка українською за походженням буржуазією національної культури й використання її елементів у стилі життя та в побуті може розглядатися, очевидно, як своєрідний “етнографізм”, певний місцевий колорит з ностальгічним присмаком втраченого минулого, а не як засіб свого самоутвердження в якості домінуючої верстви економічного і суспільного життя через пошук власних історичних національних коренів та використання національних художньо-естетичних цінностей.

Історики були переконані у необхідності досліджувати минуле для виявлення головних тенденцій історичного розвитку, які повинні безпосередньо або опосередковано мати значення для сучасного світу. Саме цього очікували від них і сучасники, бажаючи діяти за універсальними тенденціями з глибоким переконанням, що історичний розвиток поступово приведе до кращого майбутнього. Однак, якщо оптимістична просвітницька концепція прогресу утверджувала на раціональних засадах єдність історії, то романтизм відкрив її множинність, розглядаючи історію не лише як творіння людини, але і як продукт надіндивідуальних сил. Велику роль при цьому відіграло національне пробудження європейських націй. С.Єфремов, аналізуючи українське літературне відродження початку ХІХ ст., писав: “Цей могутній стихійний процес на українському ґрунті стрівся до того ж із потужним, усій Європі на початку ХІХ ст. спільним рухом до відродження народних форм у письменстві, до оживлення націй померлих і, здавалось, назавжди похованих історичними умовами. Кінець ХVІІІ й початок ХІХ ст. — це час, коли загального признання своєї вартості здобула не тільки особа людська, але й нація ...Ціла низка націй оживає, власне, тільки одживає, на превелике диво сучасникам, що звикли придивлятися тільки до державних організацій, а не до народного життя; ентузіасти й ініціатори відродження пробують знайти нові форми національної творчості, виходячи з самої основи життя всіх націй — з народних мас”²⁰.

Характерно, що в цих умовах відбувалася інституціоналізація історичної науки як фахової академічної дисципліни. Якщо Харківський університет протягом першої чверті ХІХ ст. був центром українського культурного руху,²¹ то створений у 1834 р. Київський університет св. Володимира

²⁰ Єфремов С.О. Історія українського письменства. К.,1995. С. 305-308.

²¹ В 1816-1819 рр. тут видавались журнали “Украинский Вестник”, “Украинский домовод”, в 1824-1825 рр. — “Украинский журнал” та низка науково-літературних альманахів, які пропагували наукові знання і друкували

з самого початку мав виконувати політичну функцію русифікації краю²². Перетворившись на наукові й культурні осередки, університети, як державні установи, водночас утверджували офіційну версію імперського історичного нарративу. Він об'єднував династичну, релігійну, імперську і російську національну історію з метою подати практично безперервну тисячолітню історію Росії та російського народу. Саме в рамках цього нарративу українці та росіяни розглядалися як відгалуження єдиного народу, котрі поділяли спільні спадщину та православну віру, а тому й спільну національну долю. Ця “традиційна схема” російської історії ґрунтувалась на концепціях “Степенной книги” про встановлення родоводу московських князів, “Синописа” з його історією православного слов'яно-російського царства, доповнювалася розповіддю М.Карамзіна про розвиток і територіальні зміни Держави Російської й офіційно закріплювалася “прагматичною схемою” М.Устрялова, покликаною продемонструвати “єдність” польської, литовської, російської й української історії²³. Альтернативний український нарратив, який обґрунтовував політичну, соціальну і культурну самобутність України і був представлений у формі “козацьких літописів” та анонімною “Истории Русов”, входив у протиріччя з російською схемою, що утверджувала традиції самодержавства і централізованої держави.

“Традиційна схема” російської історії отримала теоретичне обґрунтування в так званій державній, або юридичній школі²⁴ російської історіог-

літературні твори російською та українською мовами.

²² *Стельмах С.П.* Професорська корпорація Київського університету в ХІХ — на початку ХХ століття: спроба створення колективного портрету // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 46. 2000. С. 5-10.

²³ *Козут З.* Истоки парадигмы единства: Украина и создание русской национальной истории (1620-е — 1860-е гг.) // *Ab Imperio*. 1-2. 2001. С.73-85.

²⁴ До проблеми наукових історичних “шкіл” і “напрямів” див.: *Михальчен-*

рафії (С.Соловйов, К.Кавелін, Б.Чічерін, О.Градовський). Вона сформувалась під безпосереднім впливом німецької класичної філософії, передусім Гегеля, та “історичної школи права” К.Савін’ї. Право, держава та всі його інститути розглядалися як органічне походження з надр і традицій народного життя. Співзвучна державним політичним ідеям 30—50-х років XIX ст. та поширенню слов’янофільства, ця теоретична концепція посіла домінуюче становище в історіографії російської історії, в академічних колах і на університетських кафедрах. В результаті збулося коло альтернативних тлумачних схем і поле російської історії набувало рис політичної міфологізації.

Спроба утвердження нової політичної ідеологемі в дусі “теорії офіційної народності” спостерігалася також в інших сферах духовного життя, зокрема в архітектурі, де вона знайшла своє вираження в російсько-візантійському стилі. Причиною його появи стали сумніви в сучасності пізнього класицизму і відповідності російським художнім традиціям, звичаям та умовам життя. Формальна сутність російсько-візантійського стилю полягала у використанні архітектурних образів і форм середньовічного культового російського зодчества в еkleктичному поєднанні їх з елементами візантійської архітектури²⁵. В живописі російсько-візантійський стиль вті-

ко С.И. Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). М.; Брянск, 1996; *Погодин С.Н.* “Русская школа” историков: Н.И. Кареев, И.В. Лучицкий, М.М. Ковалевский. СПб., 1997; *Мягков Г.П.* Научное сообщество в исторической науке: опыт русской исторической школы. Казань, 2000; *Брачев В.С.* “Наша русская школа историков” и ее судьба // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер.2. Вып. 1. (№ 2). 2001. С.3-14; *Умбрашко К.Б.* “Скептическая школа” в исторической науке России первой половины XIX века. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. М., 2002.

²⁵ *Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С.* История русской архитектуры.

лився у створенні в 1856 р. при Академії мистецтв спеціального класу “православного іконописання”, завданням якого стало утвердження в іконописанні “історичної вірності” та “необхідної вишуканості”²⁶. Однак значного впливу і підтримки серед професіоналів та освічених верств суспільства штучно створений російсько-візантійський стиль не мав. В архітектурі його найбільшими досягненнями стали побудова у псевдовізантійському стилі під Берліном (Потсдам) церкви Олександра Невського (1826—1830) та проект Десятинної церкви у Києві (архітектор В. Стасов). У живописі хоча члени Ради Академії сприйняли цю течію неприємно, однак зобов’язувалися сприяти розвитку нового стилю й присуджувати звання академіка “за твори у візантійському стилі”.

Очевидно причина полягала в тому, що штучне насадження офіційної ідеологічної схеми й обґрунтування її історично слов’янофільсько-монархічною моделлю не зустріло підтримки двох провідних верств російського суспільства — дворянства та буржуазії. Перші залишалися байдужими, оскільки посідали провідне становище в суспільстві й не мали потреби легітимізувати своє становище історично, а другі відкидали запропоновану схему, яка в умовах самодержавного абсолютного правління не давала реальних перспектив втілення їхніх політичних домагань — утвердження в країні конституційних основ. Якщо у більшості європейських країн, у тому числі й Німеччині, буржуазія для легітимації свого суспільного становища використовувала національну історичну спадщину та художньо-естетичні символи, то в Україні і Росії вона не могла цього зробити, оскільки тут вітчизняна історична культура правила ідеологічним інструментом для зміцнення монархічного абсолютистського режиму.

“Нове” відкриття Західної Європи після періоду правління Миколи I

Л., 1984. С. 469-470.

²⁶ *Верещагина А.Г.* Историческая картина в русском искусстве. Шестидесятые годы XIX века. М., 1990. С. 17-19.

(1825—1855) призвело до опанування досвіду західноєвропейської буржуазії й використання у побуті та суспільному житті західноєвропейських моделей. Наприклад, в архітектурі в середині й другій половині XIX ст. поширюється ретроспективне стилізаторство західноєвропейської архітектури: псевдоренесансний стиль Миколаївського палацу в Петербурзі (1853—1861), будівля Державного банку (1893—1895) та Зоологічного музею (1896—1906) в Москві; масове будівництво приватних будинків у великих містах, фасади яких прикрашаються деталями, запозиченими з різних західноєвропейських стилів XVI—XVII ст. тощо.

Одночасно в Росії та Україні поширюється філософія позитивізму, яка приваблювала своїм доступним викладом, орієнтацією на колосальні відкриття природничих наук, соціальною спрямованістю і оптимізмом. У правознавстві поширення позитивізму призвело до переходу від традиційної (метафізичної) теорії права до її нового соціологічного розуміння, яке викристалізовувалося у ході полеміки про природне право та його відношення до дійсності. Йшлося про те, чи є доктрина природного права чисто логічною конструкцією, моральним ідеалом людства (концепція представників соціологічної школи права: С.Муромцев, М.Ковалевський та ін.), чи вона є виявом реальних загальнолюдських цінностей, що мають об'єктивну природу і неперехідний характер (Б.Чічерін, К.Кавелін). Фактично розроблялося підґрунтя ліберального російського конституціоналізму²⁷.

У науковій історіографії позитивістсько-соціологічні моделі тлумачення історичного процесу та розробка відповідної методології відбувалися насамперед серед представників загальної історії, які за специфікою своєї наукової діяльності були краще обізнані з теоретичними новаціями європейської історичної науки, суспільно-політичним та культурним жит-

²⁷ *Медушевский А.Н.* Французская революция и политическая философия русского конституционализма // Вопросы философии. 1989. № 10. С. 93-94.

тям європейських країн²⁸. Зрештою, загальна історія відчувала менший тиск з боку політико-ідеологічних державних схем.

Повертаючись до проблем тлумачення історизму, наголосимо, що він розглядається також як теоретичний фон для формування історичної ідентичності в концепції “трансформації” сучасного розуміння історизму не як історичної метафізики, а “історичної просвіти”. Ключовими для розуміння цієї концепції слугують поняття “історична свідомість” та “історична культура”²⁹. Історична свідомість є способом формування людської ідентичності й загальної “історично-політичної освіти”. Водночас вона формує ідентичність людей у різному історичному взаємозв’язку, що явно вирізняє їхню історико-політичну освіту. Незаперечним є вплив сучасних ідеологічних тенденцій, які сприяють формуванню історичних міфів й призводять до численних суперечок про “суб’єктивність” і “об’єктивність” історичної свідомості та історичної науки. Однак проблема верифікації історичних знань, науковості історичної науки, на відміну від природничих наук, полягає в усвідомленні того факту, що кожна генерація оцінює джерела по-новому й пише історію з огляду на інтереси сучасності, яка висуває нові питання, проблеми й розширює дослідницькі сфери³⁰. Спрямування дослідницького інтересу істориків у ХХ ст. на соціологічний, економічний і психологічний аналіз соціо-економічних структур сприяв появі нових напрямів історичної науки — “історії повсякденного життя”, “історії ментальностей”, які зосереджуються на вивченні численних культурних аспектів

²⁸ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России (70-е годы XIX — 40-е годы XX вв.). К., 1994.

²⁹ Про поняття “історична культура” див.: Hartwig W. *Geschichtskultur und Wissenschaft*. München, 1990.

³⁰ Steenblock F. Die Legimität des Historismus // Gunter Scholtz (Hrsg.) *Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts*. S.174-176. Загалом автор повторює тут достатньо відомі положення М.Вебера з його “Науковчення”.

людського минулого. Отже, значення історії в житті сучасної людини не зменшується. А тому й термін історизм не повинен віднині трактуватися в розумінні давньої традиції історичної науки, а має означати “історичну просвіту”, де визначальними чинниками є усвідомлення залежності всього життя і дій людини відносними нормами (В.Дільтей, К.Манхейм), визнання “принципу історичної іманентності” (Б.Кроче), тобто історизації сукупної дійсності тощо³¹.

Загалом можна виділити окремі *складові історизму як світоглядної концепції*: а) протест проти раціоналізму Просвітництва з його скептичним ставленням до минулого, але сприйняття оптимістичної просвітницької ідеї “прогресу”; б) “історична свідомість романтизму” з властивим йому постійним пошуком у минулому смислу сьогодення; в) індивідуалізація як усвідомлення ідеї, що індивідуум формується історично; г) ідея “народного духу”, котра виникла внаслідок “повторного пробудження” національних ідентичностей в Європі.

2.3. Історизм як наукова парадигма

В сучасних дискусіях, де історизм розглядається як *наукова парадигма*, суперечки точаться навколо змістового наповнення поняття, а в центрі уваги перебувають дві ключові проблеми: а) відносини між теорією, викладацькою практикою та політикою, власне зв'язок історизму, як академічної традиції, з певною політичною традицією; б) визначення місця історизму в становленні модерних форм історичної науки³².

Для впливового німецького історика, одного із фундаторів “історичної соціальної науки” Т.Ніппердея історизм означає основу сучасної історичної науки, “революцію” в розвитку гуманітарних наук ХІХ ст., наслідок

³¹ *Ibid.* S.189-190.

³² *Iggers G.G. Historismus — Geschichte und Bedeutung eines Begriffs.* S.116.

великих духовних революцій Нового часу, які змінили існування людини й сприяли новому розумінню життя. На його думку, історизм характеризується трьома важливими складовими, які, певною мірою, доповнюють описані вище у В.Моммзена: а) становлення нового методу у вивченні минулого шляхом використання категорій “індивідуальне”, “розвиток”, критичне осмислення джерел із застосуванням пізнавальної категорії “розуміння”; б) зростаюче звернення до минулого, інтерпретація людського світу як історії, як наслідку минулого; в) зміна цінностей і норми з утвердженням нового світосприйняття, де історія правила їхнім дороговказом, оскільки без неї віднині не може бути обґрунтована жодна мета людських дій³³.

Предметом гострих суперечок і критичних зауважень стали теоретичні конструкти Й.Рюзена і Ф.Йегера³⁴. Автори визначають три базові складові історичної науки: а) ідеалістичні історичні поняття; б) канонізація дослідницьких регулятивів до єдності історичних методів; в) поширення фахових претензій на загальну освіту суспільства. По-перше, в історизмі історія сприймалася як самовияв і самоуявлення (*Selbshervorbringung und Selbstdarstellung*) людини як індивідуального культурного розвитку загального духу. Людські вчинки обумовлювалися “ідеями”, котрі виступали в якості духовних рушіїв, спрямовуючи практичні дії на зміну існуючого світу, і через керівні інтереси призводили до прийняття тих чи інших істо-

³³ *Nipperdey Th. Deutsche Geschichte. 1800—1866: Bürgerwelt und starker Staat. München, 1998. S.498-499.*

³⁴ Серед численних праць цих авторів виділимо: *Jaeger F., Rüsen J. Geschichte des Historismus: eine Einführung. München, 1992; Rüsen J. Konfigurationen des Historismus. Studien zur deutschen Wissenschaftskultur. Frankfurt a.M., 1993; ders. Historismus als Wissenschaftsparadigma. Leistung und Grenzen eines strukturgeschichtlichen Ansatzes der Historiographie-geschichte // Oexle O. G., Rüsen J. (Hrsg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. S.137 та ін.*

ричних рішень. По-друге, історизм визначав історичний метод як систему правил, що спрямовує процес вивчення минулого, порядкує професійною операцією пізнання — науковим дослідженням. Ці правила ґрунтувалися на історичній гносеології, в основі якої лежала герменевтика людських дій та мотивів, й історія пізнавалася шляхом їх “розуміння” за філологічною моделлю проникнення у смисл текстів. Ключовими для методології історії стали слова Г.Дройзена: “Сутністю історичного методу є пошук розуміння, інтерпретація”. Упорядкування методологічного інструментарію здійснювалося за допомогою знаменитої “тріади”: евристика, критика, інтерпретація. По-третє, мала на увазі обумовленість минулих людських дій, мотивів прийняття рішень ціннісними нормами. Історична наука пізнанням минулого робить внесок до культурного прогресу, виконуючи загальноосвітню функцію в сучасному суспільному житті, оскільки дії й мотиви поведінки людини обумовлені історично і їхнє пізнання складає вищий сенс буття. Історизм розвивав політичну теорію, легітимуючи політичний стан суспільства аналізом його історичного розвитку³⁵.

Проте історизм як наукову концепцію, спрямовану на *структурний аналіз історичної думки*³⁶, неможливо зрозуміти без зв’язку з проблемами професіоналізації, що розпочалась у Німеччині наприкінці XVIII ст. й завершилась у другій половині XIX ст. Їх розгляд лежить в проблемному полі відносин науки і “життєвого світу” (*Lebenswelt*) та фундаментальної іс-

³⁵ *Rüsen J. Historismus // K. Bergmann, K. Fröhlich u.a. (Hrsg.) Handbuch der Geschichtsdidaktik. S.178-179.*

³⁶ *Blanke H. W. Typen und Funktionen der Historiographiegeschichte. Eine Bilanz und ein Forschungsprogramm // W. Küttler, J. Rüsen, E. Schulz (Hrsg.) Geschichtsdiskurs. Bd. 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte. Frankfurt a. M., 1993. S.191-211; Iggers G. G. Das Programm einer Strukturgeschichte des historischen Denkens. Anmerkungen zu H. W. Blanke // Ibid. S.331-335.*

торизації людського світосприйняття й саморозуміння, розв'язання якої здійснюється на загальнотеоретичному рівні. Й.Рюзен об'єднав ці проблемні поля за допомогою концепції “дисциплінарної матриці” (*disziplinäre Matrix*)³⁷ й визначив історизм як головну наукову парадигму XIX ст., складовими якої є п'ять факторів: а) інтереси (орієнтація на змінні потреби життя); б) “концепція ідеї” (формування домінуючого погляду на обумовленість людських дій в минулому); в) методи історичної реконструкції; г) форми історіографічного викладу; д) функції практичної орієнтації суспільства. При цьому “інтереси” визначалися впливом на історика сучасних йому суспільно-політичних подій, наприклад, Французької революції; “концепція ідеї” знаходила своє обґрунтування в ідеалістичній філософії історії; “методи історичної реконструкції” відображали в навчальних посібниках стратегію історичного пізнання як “розуміння”; типовою формою історичного викладу залишалася епічна розповідь, наприклад “Римська історія” Т.Моммзена, за яку у 1902 р. він отримав Нобелівську премію з літератури; “функції практичної орієнтації суспільства” в епоху історизму складали суміш визначення загальнолюдських і національних проявів колективної ідентичності в умовах розвитку буржуазного суспільства³⁸.

Досить переконливо аргументована концепція історизму Рюзена-Йегера, хоча й була сприйнята більшістю представників цеху, але зазнала

³⁷ Див.: *Rüsen J. Historische Vernunft (Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft)*. Göttingen, 1983; *ders. Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens*. Frankfurt a. M. 1990. S. 51ff.; *Бон Т.* Вказ. пр. С.122; *Стельмах С.П.* Становлення історичної науки в Україні у першій половині XIX століття // Наукові записки Києво-Могилянської Академії. Історичні науки. Т. 19. 2001. С.53-54.

³⁸ *Rüsen J. Historismus als Wissenschaftsparadigma. Leistung und Grenzen eines strukturgeschichtlichen Ansatzes der Historiographiegeschichte* // Oexle O. G., Rüsen J. (Hrsg.) *Historismus in den Kulturwissenschaften*. S.127-129.

суттєвої критики³⁹. Г.Оексле, наприклад, цілком справедливо зауважив, “що між “Історизмом I” як духовно-культурним рухом, і “Історизмом II” як ідеалістичним підґрунтям історичної науки не має прямої залежності, оскільки історизм, як духовно-культурний рух, цілком очевидно обґрунтовував не лише ідеалістичну історичну науку, але й інші її теоретичні орієнтири, зокрема, історико-науковий позитивізм та історичний матеріалізм”⁴⁰. Джерелом такого твердження є аналіз ґрунтовної пізнавальної категорії історичної науки епохи історизму — “об’єктивності”. Історики ХІХ ст. у своєму протиставленні індивідуалізуючої пізнавальної стратегії історії натуралістичній гносеології стояли набагато ближче до позитивізму попри масову критику позитивізму Т.Бокля. З одного боку, вони підкреслювали генералізуючу орієнтованість і схематизм природничих наук, з іншого ж — професіоналізація змушувала їх дотримуватися стилю науковців, а етика науки вимагала об’єктивності й позапартійності⁴¹. Ця етика спричинила до висунення Л.Ранке відомої вимоги відтворювати історію “як насправді відбулося” (“*wie es eigentlich gewesen*”), а Г.Дройзена до твердження, що “моїм вихідним пунктом для розгляду минулого є погляди мого народу,

³⁹ Найкращий огляд дискусій 80-х — початку 90-х років ХХ ст. подано у Г.Іггерса: *Iggers G.G. Historismus — Geschichte und Bedeutung eines Begriffs. S.116-123.*

⁴⁰ *Oexle O.G. Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus. S.31.*

⁴¹ На підтвердження цієї думки можна навести слова відомого російського історика М.Карєєва: “При кожному зручному випадку в своїх історико-філософських книгах і статтях я висловлювався проти будь-якого “незаконного” суб’єктивізму, яким би не було його джерело: віросповідне, національне, партійне, класове, висловлювався в ім’я вимоги наукового об’єктивізму і єдиного визнаного мною суб’єктивізму етичного, не прирікаючи цим, однак, історію на моралізування” (*Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. Ленинград, 1990. С.250.*)

держави, моєї релігії, які стоять вище власного Я”. Ця віра в об’єктивні історичні сили не обмежувалася тільки німецьким історизмом, а й поширювалася на духовні позиції позитивізму О.Конта і І.Тена, історичний матеріалізм К.Маркса і Ф.Енгельса, марксистів та більшість професійних істориків XIX ст.⁴²

Критичні зауваження опонентів Рюзена і Йегера стосувалися й утверджуваних німецькими істориками тісних взаємозалежності й взаємовпливу між науковою практикою (*Fachwissenschaft*) і соціальною дійсністю або практичними орієнтаціями суспільства (*Lebenspraxis*)⁴³. Це спричиняло до того, що історизм надавав німецькій історичній науці ідеологічного чинника, “який дуже часто призводив до політичної інструменталізації наукового дослідження й викладацької практики”⁴⁴. Питання про те, чи політична орієнтованість історіографії в XIX ст. була властива тільки Німеччині, чи аналогічні процеси відбувалися в інших європейських країнах, залишається предметом сучасних дискусій. Водночас політична інструменталізація історичної науки була нерозривно пов’язана з вкрай болючою пробле-

⁴² *Iggers G.G.* Historismus im Meinungsstreit. S.21. (Цитата — S.20).

⁴³ *Ankersmit F.R.* Representations: History and Politics // *Blanke H.W.* (Hrsg.) Dimensionen der Historik. S.27.

⁴⁴ *Iggers G.G.* Historismus im Meinungsstreit. S.26. Про зв’язок між історизмом в розумінні Й.Рюзена, зокрема, його політичною функцією, та концепцією “особливого шляху” див.: *Raulet G.* Historismus, Sonderweg und Dritte Wege. Frankfurt a.M., 2001. Цікавою є спроба Й.Нордальма інакше оцінити значення впливого німецького історика Еріха Маркса, якого традиційно вважали представником “неоранкіанців”. Автор досить переконливо показує трансформацію політичних поглядів і дослідницької практики вченого, його “звільнення від Ранке” та від традицій політично-орієнтованої історіографії (*Nordalm J.* Historismus und moderne Welt. Erich Marcks (1861—1938) in der deutschen Geschichtswissenschaft. Berlin, 2003. S.242 f).

мою усвідомлення необхідного обмеження державою свободи індивідуума заради інтересів нації та народу. Наприклад, Ф.Майнеке згадував, що серед усіх політичних проблем кінця XIX ст. його найбільше цікавили складні конфліктні взаємовідносини між індивідуальною свободою і неминучим насиллям з боку держави: “В мені жила жагуча потреба свободи. Але я був все ж відданим державі, народу і одночасно свободі моїх власних переконань... я відчував себе одночасно і революціонером і консерватором”⁴⁵.

Ще одним об’єктом критики концепції історизму Рюзена-Йегера та їх послідовників є применшення значення епохи Просвітництва у становленні модерної історичної науки на початку XIX ст.⁴⁶ Історіографічна практика істориків минулого століття виступає для них лише єдиною ланкою між гуманістично-риторичною історичною думкою Просвітництва та історизмом і є епохою розвитку доннаукових форм історичної думки до наукових, пов’язаних насамперед з професіоналізацією. Водночас дискусійним залишається наповнення конкретним змістом понять “науковий” і “донауковий” (*vorwissenschaftlich*), що використовуються як розподільні межі й дозволяють, наприклад, вважати праці Гіббона “ненауковими”, а праці Ранке — “науковими”. В історизмі, твердить Г.Іггерс, було втрачено багато з історіографічної спадщини Просвітництва: інтерес до чужих культур, розвитку торгівлі, літератури, матеріальних аспектів життя тощо. “Дисциплінарна матриця” професіоналізації історичної науки XIX ст., на жаль, не дозволяє розв’язати ці питання⁴⁷.

⁴⁵ *Meinecke F. Erlebtes. 1862-1901. Leipzig, 1941. S.173.*

⁴⁶ Див., наприклад: *Kelley D. R. Faces of History: Historical Inquiry from Herodotus to Herder. New Haven and London: Yale University Press, 1998* (тут розділи “Philosophical History” й “Modern Historiography”).

⁴⁷ *Iggers G.G. Historismus im Meinungsstreit. S.26; ders. Reflections on Writing a Historiography Today // Blanke H.W. (Hrsg.) Dimensionen der Historik. S.207.*

З огляду на вищесказане особливий інтерес викликають складні відносини між культурною історією, як способу розгляду історії й особливої форми історіографії, та історизмом, як видом історичної думки й методом професійної історіографії⁴⁸. Наприклад, Г.Шляєр розрізняє “історизм у широкому розумінні”: історичне пізнання, що створює історичну теорію для реконструкції й пояснення суспільних процесів як індивідуальних дій і менталітетів та “історизм у вузькому значенні”, який формував ґрунтовні пізнавальні категорії й методичні принципи фахової історіографії. Останній характеризується шістьма ознаками: а) звуженість розуміння історії як індивідуалізуючого історичного процесу, концентрація погляду на окремих історичних подіях та наслідках їх взаємодій і, відповідно, панування суб’єктивності; б) релятивістичне поняття “розвиток” і втрата теоретичної субстанції (замінялася метафізично-релігійним світоглядом) внаслідок відомої відмови від філософії та філософії історії, які формували теоретичний погляд на суспільство і розглядали соціальну еволюцію у взаємозв’язку процесів та структур; в) домінування духовно-історичного утворення понять, де концепція “ідеї” служила основним зв’язуючим мотивом розгляду подій минулого; г) примат політичної та духовної історії в професійній історіографії, подієвої історії та волюнтаризму; д) об’єктивність визначалася основним науковим принципом і ґрунтувалася на утвердженні описово-емпіричних методів, категорії “розуміння” для інтерпретації смислу історії й минулих подій; є) попри полеміку з просвітницьким прагматично-риторичним поглядом на історію залишалася орієнтованість на потреби буття (*Daseinorientierung*), базована на інших принципах й інакше інструментована — вона виявлялась у науковому обґрунтуванні політичної освіти й призводила до тісного взаємозв’язку між наукою та політичними

⁴⁸ *Schleier H.* Kulturgeschichte und Historismus in Deutschland während des 19. Jahrhunderts // *Blanke H.W.* (Hrsg.) Dimensionen der Historik. S.263.

теоріями⁴⁹.

Виділяється декілька етапів у генезі історизму впродовж ХІХ ст. і дається їх порівняння з розвитком у Німеччині культурної історії — альтернативним способом розгляду минулого, в центрі якого перебувало суспільство, культура з їх численними проявами у становленні держав, князівств, історії воєн, історії церкви тощо. Початкова фаза розвитку історизму, що припала на першу половину ХІХ ст., характеризувалася процесами професіоналізації і становленням історії як фахової дисципліни в університетах. Завдання національного самоутвердження й пошук у минулому коріння єдності нації визначали політично-ідеологічну роль історіографії. Натомість культурна історія не мала концептуального визначення, в університетах відігравала другорядну роль, що призводило до її зростаючого розриву з професійною історіографією.

Процеси модернізації й революція 1848-1849 рр. дали новий імпульс розвитку історичної думки та історіографії, який визначив другий етап розвитку історизму. Інтерес до культурних і цивілізаційних аспектів минулого, вплив творів Ф.Гізо, Т.Бокля, К.Бідерманна та інших авторів, посилив інтерес університетських науковців до вивчення соціально-економічної ролі й політичного значення буржуазії. Водночас політична поразка німецької буржуазії в революції стимулювала розвиток національно-консервативної історіографії, сприяла піднесенню школи Л.Ранке й пруської школи, які визначали правила функціонування фахової корпорації. Культурна історія в таких умовах перетворювалася на опозиційну науку і її представники займалися переважно суміжними гуманітарними дисциплінами й залишалися поза університетами (працювали в музеях, школах, бібліотеках тощо). Культурні історики зосереджувалися за межами Пруссії — у Саксонії, Південній Німеччині, Австрії та Швейцарії. Вони діяли в регіональних межах і в регіональній періодиці. Створені ними това-

⁴⁹ *Ibid.* S.264.

риства (наприклад, “*Verein für Kulturgeschichte*” К.Бідерманна) залишалися ізольованими, а періодика (“*Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte*”) практично не мала власної концепції та авторів із середовища університетських істориків. Критикуючи представників фаху за їхню зосередженість на князях, війнах і державах, на ідеях і релігіях, культурні історики стверджували, що подієва історія не дозволяє повною мірою пояснити феномен становлення модерних історичних епох та суспільства. Фахова історіографія категорично не визнавала цю критику й їхні альтернативні конструкції за прихильність до позитивізму, соціал-дарвінізму та природничо-наукової генералізуючої методології.

Третій етап розвитку історизму, який почався з 1890-х років і характеризувався утвердженням у професійній історіографії ідіографічно-індивідуалізуючої методології історії баденської школи неокантіанства (В.Віндельбанд, Г.Ріккерт), поглибив її розрив з культурною історією. “Методологічна дискусія” щодо концепцій К.Лампрехта стала боротьбою проти культурної історії, позитивізму, матеріалізму й соціального дарвінізму. Політична історіографія обґрунтовувала імперіалістичні цілі Німецького рейху, створюючи бар’єри проти його ворогів: соціал-демократів, демократів, ультрамонтанів, малонімецьких сепаратистів і євреїв. Зміст викладання і досліджень в історіографії повністю базувалися на концепціях історизму, а культурна історія визначалася лише як спеціальна дисципліна. Вона залишалася змістовно невизначеною і в університетах посіла підпорядковану роль. Спроба К.Лампрехта в “Німецькій історії” за допомогою психогенетичних методів визначити “механіку духовного життя” нації та “духовний діапазон” окремих культурних епох, як і діяльність заснованого ним у 1909 р. Інституту культурної й універсальної історії, не знайшла підтримки у представників фаху. Загалом “історизм у вузькому значенні” в своїх концептуальних засадах і організації науки домінував у професійній німецькій історіографії, а культурна історія обмежувалася сферою популярного викладу. Інноваційні альтернативні підходи у вивченні минулого до 1920-х

років повільно завойовували позиції в таких галузях історіографії, як історія земель, соціальна історія, історична демографія, народознавство та ін.⁵⁰

В узагальненому вигляді можна виділити шість характерних ознак історизму як наукової парадигми, яка визначала теоретичне підґрунтя розвитку історичної науки в ХІХ ст.: а) ідея розвитку; б) принцип індивідуальності, тобто акцент на особливе і неповторне в індивідуальному і колективному житті; в) концепція ідеї; г) історична герменевтика, що визначала “розуміючий” характер історичного пізнання, в якому важлива роль належала інтуїтивному проникненню дослідника у вивчаємі явища; д) примат політичної подієвої історії; є) художньо-образний характер історичного наративу.

2.4. Рецепція німецької моделі історичної науки в європейських історіографіях

Визначення історизму в якості наукової парадигми історичної науки ХІХ ст. безпосередньо пов'язане з процесами професіоналізації та інституціоналізації історії як фахової наукової дисципліни. При цьому інституціоналізація є супутнім компонентом створення модерної університетської системи у ході освітніх реформ О.Гумбольдта, зокрема, заснування у 1810 р. Берлінського університету, що став прикладом для реорганізації всіх університетів у Європі та Північній Америці. Як відомо, головне значення цієї реформи полягало у тісному поєднанні в університетах науки з фаховою підготовкою.

Загалом не викликає сумніву, що німецька модель професіоналізації дослідження й викладання історії поступово виходила за межі німецькомовного простору і впроваджувалась в інших європейських та північно-

⁵⁰ *Ibid.* S.264-272

американській історіографіях⁵¹. Головним об'єктом критики є безумовне використання для аналізу розвитку історичної науки в Європі та Північній Америці концепції “історизм як наукова парадигма” Рюзена-Йегера і створеної на основі “дисциплінарної матриці” “структурної історії історичної думки” Х.-В.Бланке. По-перше, термін “парадигма”, як його використав Т.Кун, означає, що становлення науки відбувається у випадку досягнення єдності серед науковців у визначенні методів дослідження та викладу: “Парадигма є те, що об'єднує членів наукового співтовариства, і навпаки — наукове співтовариство складається з людей, які поділяють дану парадигму”⁵². Ключовим елементом “парадигми історизму” є професіоналізація досліджень в німецьких університетах, що жодною мірою не охоплювало весь спектр розвитку історичної науки, як в Німеччині, так і за її межами. Слушним виявилось зауваження Г.Іггера та Г.Шляєра, що багато впливових європейських істориків ХІХ ст. (у Франції, Шотландії, Голландії, Італії та ін.), чії праці формували канони науковості, працювали за межами університетів⁵³. Разом з тим професіоналізація історичної науки не може розглядатися без визначення ролі у цьому процесі наукових товариств та інших неакадемічних форм занять історією, які не лише стимулювали до неї інтерес широкої громадськості, але й створювали елементи наукової кому-

⁵¹ *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century. P.27-28.

⁵² *Kuhn Th.* Postskript-1969 zur Analyse der Struktur wissenschaftlicher Revolutionen // Peter Weingart (Hrsg.) Wissenschaftssoziologie I. Wissenschaftliche Entwicklung als sozialer Prozeß. Frankfurt am Main, 1972. S. 288.

⁵³ *Iggers G. G.* Das Programm einer Strukturgeschichte des historischen Denkens. Anmerkungen zu H. W. Blanke // W. Kütler, J. Rüsen, E. Schulin (Hrsg.) Geschichtsdiskurs. Bd. 1. S.332; *Schleier H.* Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts // Ibid. S.139; *Raphael L.* Epochen der französischen Geschichtsschreibung // Ibid. S.104-105.

нікації, об'єднуючи професіоналів та аматорів⁵⁴. Наприклад, в Італії у перші десятиліття XIX ст. історія майже не викладалася в університетах і всі історичні дослідження здійснювались у регіональних історичних товариствах та союзах патріотичного гатунку⁵⁵; у Чехії інституціоналізація національної історичної науки була безпосередньо пов'язана з діяльністю Ф.Палацького, який ініціював видання історичної серії Музею королівства Богемії та створення Королівського наукового товариства Богемії.⁵⁶ Не менш важливу роль відігравали наукові товариства для інституціоналізації науки і в самій Німеччині. Наприклад, Л.Ранке запроваджуючи історичний семінар в Берлінському університеті, використав досвід, набутий під час навчання в Ляйпцігу, де він брав участь у роботі Грецького товариства, одного із багатьох, створених професорами місцевого університету⁵⁷.

По-друге, необхідно розрізняти методи критики джерел та інтерпретацію. Безумовно, німецькі канони критики джерел стали загальновизнаними у світовій історіографії, як і образ та етика науки, що мали найважливіший вплив на формування національних історіографій. Однак наукова стратегія пануючого напряму німецької історіографії національної історії

⁵⁴ *Diesener G., Middell M.* Institutionalisiertungsprozesse in den modernen historischen Wissenschaft // *Ders.* (Hrsg.) *Historikertage im Vergleich* (Comparativ. Jg.6. H.5-6). Leipzig, 1996. S. 8.

⁵⁵ *Tortarolo E.* Die Zusammenkünfte italienischer Historiker zwischen 1879 und 1895 // *Diesener G., Middell M.* (Hrsg.) *Historikertage im Vergleich*. S.99-100.

⁵⁶ *Havránek Jan.* Institutionen der tschechischen Geschichtswissenschaft bis zum Zweiten Weltkrieg // *Middell M., Lingelbach G., Hadler F.* (Hrsg.) *Historische Institute im internationalen Vergleich*. S.174-178.

⁵⁷ *Huttner M.* Historische Gesellschaften und die Entstehung historischer Seminare — zu den Anfängen institutionalisierter Geschichtsstudien an der deutschen Universitäten des 19. Jahrhunderts // *Middell M., Lingelbach G., Hadler F.* (Hrsg.) *Historische Institute im internationalen Vergleich*. S.48-52.

багато в чому визначалася домінуючими політичними цілями, але історична наука набувала різних форм й поза фаховим співтовариством, як у самій Німеччині, так і за її межами, а тому не може бути зведена до поняття “парадигма історизму”⁵⁸. У відповідь на критичні зауваження Й.Рюзен відзначив, що термін “парадигма” використовується ним не у значенні, вжитому Т.Куном для аналізу природничих наук, а у розумінні М.Вебера — як стратегія утворення “ідеальних типів”.⁵⁹ Очевидно можна погодитися, що такий підхід дозволяє вивести проблему розвитку історичної науки в ХІХ ст. на рівень теоретичного узагальнення та порівняльного аналізу, а отже й перенести в практичну площину вирішення завдання, поставленого ще на початку 90-х років Г.Іггерсом: “увесь науковий апарат професійної історіографії ХІХ і ХХ ст., і не лише в Німеччині, має бути критично перевірений, щоб визначити її залежність від практичної орієнтації [суспільства]”.⁶⁰

На нашу думку, в сучасних дискусіях про історизм як наукову парадигму особливо підкреслюються функції утвердження національної ідентичності та політичної легітимації історіографії, які отримали свій максимальний вияв у німецькій національно-консервативній історіографії⁶¹, і недостатньо уваги звертається на факт взаємодії альтернативних тлумачних

⁵⁸ *Iggers G.G.* Historismus im Meinungsstreit. S.22-23; *Ders.* Geschichtsschreibung und Politik im 20. Jahrhundert // G. Corni, M. Sabrow (Hrsg.) Die Mauern der Geschichte: Historiographie in Europa zwischen Diktatur und Demokratie. Leipzig, 1996. S.22-23.

⁵⁹ *Rüsen J.* Historismus als Wissenschaftsparadigma. S.132.

⁶⁰ *Iggers G.G.* Das Programm einer Strukturgeschichte des historischen Denkens. S.332.

⁶¹ Апологетика: *Fehrenbach E.* Rankerenainssance und Imperialismus in der wilhelmischen Zeit // Bernd Faulenbach (Hrsg.) Geschichtswissenschaft in Deutschland. Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben. München, 1974. S.54-65 (тут. S.56).

схем у сфері національної історії та історії зарубіжних країн. Безумовно, “розвиток історіографії в ХІХ ст. ...знаходив міцну державну підтримку, яка була реалізована у першу чергу в громадських інститутах. Історичне дослідження і вивчення історії являло важливий компонент для освіти громадянського суспільства, стояло на службі держави, сприяло інтересам суспільного блага. Кон’юнктура “вітчизняної історії” відігравала особливу роль в інтересах держави й була націлена на створення із “нації” та “національного патріотизму” найважливішого засобу колективної ідентифікації”⁶². У більшості країн Європи історіографія національної історії відіграла політичну роль й сприяла формуванню модерної нації.

Однак за такого підходу необхідно здійснити порівняльний аналіз “гранд-наративів” національних європейських історіографій у контексті відмінних соціально-культурних умов розвитку та суспільно-політичних завдань. Наприклад, у випадку з Росією, загалом можна погодитись з думкою Т.Бона, котрий спробував застосувати концепцію історизму Рюзена-Йегера, як наукової парадигми, для аналізу творчості М.Карамзіна, С.Соловйова і В.Ключевського та зробив висновок — “якщо розуміти під “історизмом” типовий для ХІХ ст. історіографічний напрямок, то необхідно зазначити, що російська історіографія безперечно відповідала західним стандартам”⁶³. Підставою для цього стало не лише визнання загальновідомого впливу німецьких істориків на російську історіографію ХVІІІ ст.⁶⁴, але й подібність соціально-політичних умов Росії і Німеччини ХІХ ст., зокрема, їхнє відставання від західних країн у сфері політичного й економічного розвитку. Безумовно можна також, як це зробив литовський історик

⁶² *Miccoli G.* Über die gesellschaftliche Rolle der Geschichtsschreibung // G. Corni, M. Sabrow (Hrsg.) Die Mauern der Geschichte. S.12-13.

⁶³ *Бон Т.* Указ.соч. С.126.

⁶⁴ *Schulin E.* Arbeit in der Geschichte: Etappen der Historisierung auf dem Weg zur Moderne. Frankfurt/Main, New York, 1997. S.62-80.

З.Норкус, провести паралель між “державницькою школою” російської історіографії XIX ст. та школою Л.Ранке, відмітити вплив філософського ідеалізму на універсальну історію в Росії, створення синтетичних курсів з теорії та методології історії від “Очерков развития исторической науки” В.Герье до “Методологии истории” С.Лаппо-Данилевського тощо⁶⁵. Проте це не дає підстав поширювати всі складові німецького історизму в якості наукової парадигми на весь розвиток історичної науки в Росії у XIX ст. Якщо ми визнаємо безумовний вплив німецької моделі інституціоналізації історії, професіоналізації фахового товариства, сприйняття образу науки і етики вченого, методологічних канонів у сфері джерелознавчої критики і герменевтичної гносеології, безперечну політичну інструменталізацію й національну та державницьку центричність “гранд-нарративу”, то мусимо погодитись із сильнішим впливом на російських істориків історичної думки Просвітництва, позитивізму і марксизму. Російська історична наука XIX ст. (попри наявність імперського “гранд-нарративу” національної історії) відрізнялася від державницької, національно-орієнтованої німецької історичної науки *універсалізмом*. Культурний і соціально-економічний контекст Росії XIX — початку XX ст. спрямовував російських істориків, як “інтелігентів”, на утвердження ідей демократизації суспільства та введення конституційних засад значно більшою мірою, ніж їхніх німецьких колег, котрі, як “інтелектуали”, виступали “пророками” нації й сильної імперської держави.

* * *

Спектр обговорення і вектори дискусій доволі широкі й різноспрямовані, що обумовлено фундаментальним значенням історизму в суспільно-політичному, культурному житті людини XIX ст. й становленні гуманітарних наук. Ми розглянули лише три складові історизму як духовно-культурного руху XIX ст., котрий вийшов далеко за межі німецькомовного

⁶⁵ *Norkus Z. Historismus und Historik in Russland (1865—1933). S.370-371 ff.*

простору й на основі ідей Романтизму сприяв ґрунтовній історизації європейського суспільства, створив теоретичну основу історичної науки в різних її напрямках (ідеалістичному, позитивістському, марксистському). Безперечно, німецька модель фахової історіографії в ХІХ ст. впливала на європейські й північно-американську історичні науки, як і принципи науковості історичного дослідження (критика джерел, методологічні канони і історичний наратив). Однак кожна національна історіографія рухалась власним шляхом і суспільно-політичні умови та легітимаційні цілі накладали відбиток на вироблення концепцій, напрями розвитку й історичні інтерпретації. Суспільний розвиток України в ХІХ — на початку ХХ ст. визначався відсутністю власної державності й переважною денационалізацією української еліти, більшість з якої була кооптована в імперські структури, знаходилась під сильним культурним впливом “чужих” культур і не була спроможна виступити носієм ідей національної держави. Правляча еліта ідентифікувала себе не в етнічних, а в соціальних та релігійних категоріях. Це обумовило напрями розвитку історичної науки в Україні. Становлення національної української історіографії відбувалося в умовах відсутності власної державності, а тому вона, на відміну від багатьох європейських країн, виконувала функцію політичної легітимізації у формі відродження історичного минулого української нації, утвердження тяглості її державотворчих традицій та несла суспільно-значиму роль формування національної ідентичності⁶⁶. Очевидно, саме цим обумовлювався інтерес до культурних та соціальних аспектів історії, який стимулювався поширенням в Росії та в Україні філософії позитивізму, котра в суспільному контексті виступала каталізатором соціальних змін. В історіографії рецепції позитивістських теоретико-методологічних концепцій здійснювалися представниками загальної історії, у сфері якої відчувався менший тиск державницьких ідеологем та ідеологічно забарвлених інтерпретаційних схем. Інтерес до соці-

⁶⁶ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. С.183-254.

ально-економічних аспектів історії, започаткований вітчизняними науковцями наприкінці XIX ст., зріс в українській національній історіографії в 20-х роках XX ст. і породив дві “соціальні історичні науки” — національну, яка успадкувала традиції української історіографії минулого століття, і марксистську. При цьому важливою ознакою, яка свідчила про тяглість традиції та освоєння доробку європейської науки, була спроба розглядати соціально-економічні процеси на широкому тлі культурного розвитку.

Історизм як наукова парадигма професійної історіографії XIX ст. може бути застосована в якості “ідеального типу” для проведення порівняльних досліджень, визначення загального і особливого, елементів взаємовпливів в умовах інтернаціоналізації науки, встановлення її структурних компонентів тощо. Водночас, будь-які роздуми й рефлексії над історизмом приречені на “осучаснення” його проблем усвідомленням безперервності й залежності нинішнього буття від науково-технічного прогресу і політичної деструктивності “довгого” XIX і “короткого” XX століть. Очевидно цілком правий Ф.Анкерсміт: “Історизм є і залишиться нашою долею, незалежно від того, влаштовує нас це, чи ні”⁶⁷.

⁶⁷ *Ankersmit F.R.* Historismus: Versuch einer Synthese // Oexle O. G., Rüsen J. (Hrsg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. S.410.

РОЗДІЛ 3

ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Феноменальна історизація повсякденного життя ХІХ ст., що стала підґрунтям до виникнення історизму в якості світоглядної концепції й теоретичної основи історичної науки, була водночас наслідком духовної революції своєрідного “переломного часу” межі століть. Прискорення плину часу, яке спостерігалось у ході Французької революції, призвело до усвідомлення факту, що історія твориться людьми, а отже і не може бути передбачуваною. Було зруйноване традиційне уявлення про безпосередню залежність і визначеність майбутнього від сучасного і, тим самим, створювалося поле для теоретичного обґрунтування історичної науки, в якому важливе значення мало розуміння відмінності між “історією самою по собі” та історією у формі повідомлення, опису подій минулого, що базується на процедурі їх дослідження на основі збережених джерел. Історичні дослідження віднині професіоналізувалися шляхом створення корпорації істориків, котрі отримували фахову підготовку в університетах, що перетворювалися на важливу інституцію науки, здійснюючи, поряд з підготовкою наукових кадрів, також функції наукових центрів, де розроблялися стандарти і критерії наукової роботи. Професіоналізація та академічна інституціоналізація історичної науки супроводжувалася створенням її інфраструктури (науковими товариствами, архівами, публікацією історичних документів, фаховою періодикою, національними та міжнародними об’єднаннями істориків), яка розширювала комунікаційне професійне “поле істориків”¹. Водночас, професіоналізація та інституціоналізація історичної

¹ Поняття професійне “поле істориків” узагальнює ландшафт національних

науки в європейських країнах залежала від соціальних умов, рівня внутрішнього дисциплінарного розвитку, значення історичних знань для завдань політичної легітимації, і характеризувалася нерівномірністю та хронологічним неспівпадінням.

3.1. Типи історичних інститутів і періодизація процесів інституціоналізації

Інтерес до інституційних елементів науки був викликаний появою “інституційної” теорії Т.Куна. Оскільки ж її основні положення були розроблені виключно для природничих наук, німецький історик Х.В.Бланке у 1993 р. запропонував концепцію “Структурної історії історичної думки”, доповнивши теоретичні положення Т.Куна моделлю “дисциплінарної матриці” історичної науки свого співвітчизника Й.Рюзена. Вона передбачає комплексний взаємозв’язок між життєвим світом (*Lebenswelt*) вченого і професійними нормами, які перетворюють історію у фахову дисципліну². Таким чином поєднуються важливі елементи розвитку історичної науки —

історичних наук із взаємопов’язаними елементами її професіоналізації, академічної інституціоналізації, комунікаційними формами і національно-специфічними умовами її функціонування, що визначають тлумачні моделі, стиль мислення і образ (*Habitus*) науки (*Raphael L. Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. München, 2003. S.17*).

² Див.: *Blanke H. W. Typen und Funktionen der Historiographiegeschichtsschreibung. Eine Bilanz und ein Forschungsprogramm // Wolfgang Kütler, Jörn Rüsen, Ernst Schulz (Hrsg.) Geschichtsdiskurs. Bd. 1. S.191-211; Rüsen J. Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. Göttingen, 1983. S.21ff; ders. Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens. Frankfurt a. M. 1990. S.51ff.*

інституціоналізація і професіоналізація фахової дисципліни та інтерпретація дослідницької практики — й створюється теоретичне підґрунтя для її комплексного дослідження. Водночас необхідно зазначити, що ця модель може бути успішно застосована лише на “науковому” етапі розвитку історичної науки, тобто з першої половини XIX ст.

При вивченні процесів інституціоналізації йдеться не лише про створення й перебудову наукових інститутів, умови продукування й репродукування знань. Інституціоналізація історичної науки в культурно-науковому підході має дві взаємопов’язані сторони: по-перше, формування організаційних умов для виробництва наукової продукції; по-друге, встановлення певних норм і правил для функціонування самої науки. Тут об’єднуються *політичні* й *соціальні* функції інститутів. Політичні інститути є правовими системами і регулюють функціонування всієї системи, встановлюються на певний період й визначають відмінності між її елементами. Навпаки, соціальні інститути діють тривалий час і створюють міцне смислове поле людської діяльності. В інститутах відображається, з одного боку, орієнтаційна функція історії в суспільстві, а з другого — їх правове значення для науки як інстанції, що надає ресурси для проведення наукових досліджень. Найважливішим питанням при порівнянні різних наукових систем є це поле напруження між двома типами інститутів³. Оскільки історична наука існує *de facto* як комунікативна форма національного і державно організованого співтовариства істориків, то її важливою особливістю є контрверсійність інтерпретацій минулого. Інститути історичної науки водночас виступають полем конфліктів за оволодіння ресурсами для проведення досліджень й утвердження панівного становища у фаховому “цеху”⁴.

³ *Middell M., Lingelbach G., Hadler F.* Institutionalisation historischer Forschung und Lehre. Einführende Bemerkungen und Fragen // *Ders.* (Hrsg.) Historische Institute im internationalen Vergleich. Leipzig, 2001. S. 26-27.

⁴ *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. S.16-17.

Академічна інституціоналізація (створення фахових навчальних і наукових інститутів в університетах і академіях) є складовою процесу професіоналізації⁵, й тісно пов'язана з неакадемічними формами заняттям історії, де провідна роль належить історичним товариствам. Тому основна складність дослідження процесів інституціоналізації лежить у площині визначення відмінностей і взаємодії між її академічними та аматорськими формами. Не підлягає сумніву, що рання форма інституціоналізації зв'язувалась як з її неакадемічними формами, так і з зростанням серед академічних істориків почуття єдності власної фахової гільдії в умовах історизації свідомості освічених верств суспільства в XIX ст. Тривалість цих процесів в різних країнах обумовлювалась рівнем академізації наукових товариств, формами комунікації між професіоналами і аматорами, загальним культурним рівнем суспільства й успішними спробами пошуку єдиного національного смислу для такої взаємної роботи⁶.

⁵ Про порівняльні процеси професіоналізації в різних країнах Європи (у тому числі й Росії) див.: *Jarausch K. (Ed.) The Transformation of Higher Learning 1860-1930. Stuttgart, 1983; Siegrist H. (Hrsg.) Bürgerliche Berufe: zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich. Göttingen, 1988; McClelland Ch. u.a (Hrsg.) Professionen im modernen Osteuropa. Berlin, 1995* та ін. До проблеми інституціоналізації див.: *Ben-David J. Academy, University and Research Institute in the 19th and 20th Centuries: A Study of Changing Functions and Structures // E.K. Scheuch, H. v. Alemann (Hrsg.) Das Forschungsinstitut. Formen der Institutionalisierung von Wissenschaft. Erlangen, 1978. S. 27-46; Raphael L. Organizational Frameworks of University Life and Their Impact on Historiographical Practice // R. Torstendahl / I.Veit-Brause (Ed.) History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Stockholm, 1996. P.151-167.*

⁶ *Diesener G., Middell M. Institutionalisierungsprozesse in den modernen historischen Wissenschaft // Ders. (Hrsg.) Historikertage im Vergleich (Comparativ.*

В сучасній зарубіжній історіографії розроблена типологія історичних інститутів, де основними критеріями поділу є напрями й форми їхньої діяльності, мета, яка переслідувалась при створенні, та персональні фахові групи, котрі в них діють. 1. *Професійні інститути в закладах академічної освіти*. Йдеться в основному про університетські структури в яких відбувається підготовка фахових кадрів істориків, здійснюється викладання й проводяться наукові дослідження, які піддаються обговоренню й критиці. Оскільки існує велика відмінність в національних університетських структурах, то головними у цьому типі історичних інститутів виступають семінари, інститути, факультети і кафедри. Цей тип історичних інститутів є головним, тому що в ньому закладені можливості його власної репродукції, розробки наукових стандартів й контроль над ними через систему наукової атестації та рекрутуванням кадрів. 2. *Інститути, основним завданням яких є дослідження*. Як правило, це поза університетські структури, які в обмеженій формі можуть виконувати також освітні завдання (наприклад, підготовка наукових кадрів), але вони не мають права контролю над академічною репродукцією шляхом проведення фахових іспитів та видачі дипломів. 3. *Інститути внутрішньої наукової комунікації*. До цієї групи належать конгреси, конференції, об'єднання істориків, які є місцем зустрічі представників професійної гільдії, численна фахова періодика, списки електронної розсилки, книжкові серії, великі міжінститутські й міжнародні історичні проекти. 4. *Внутрішні дисциплінарні службові інституції*, виключне завдання яких полягає у координації та фінансуванні досліджень. Лише в окремих випадках ці інститути є структурою історичної науки, однак через їхні фінансові можливості (в багатьох країнах це державні та приватні фонди, а також супранаціональні органи, наприклад, UNESCO, ESF та ін.) вони дають імпульс для дослідницької активності й розробки стандартів наукових досліджень. 5. *Інститути, в яких поєднується ама-*

торський та фаховий дискурс і які сприяють одночасно розвитку історичної культури й історичної науки. До цієї групи належать історичні товариства, об'єднання, в яких задіяні професіонали і аматори. 6. *Інститути, заведенням яких є презентація широкій громадськості історичних знань*: історичні музеї, виставки, лекторії, науково-популярні історичні видання, історичні передачі на радіо та на телебаченні тощо. 7. *Інститути, в яких відбувається поєднання політики та історичної науки*. До цієї категорії належать різноманітні кваліфікаційні комісії, ради при міністерствах, організації наукового самоуправління, історичні комісії політичних партій і об'єднань тощо⁷.

Безумовно, запропонована типологія історичних інститутів не претендує на довершеність і потребує перевірки конкретними порівняльно-історичними дослідженнями. Її автори також свідомо підкреслюють, що вона охоплює в основному інституційні форми “західної науки”⁸, однак не лише допускають наявність подібних типів історичних інститутів в “незахідних” національних історичних науках, але й намагаються їх виявити, дослідити й здійснити порівняльний аналіз.

В Європі та Північній Америці існували різні умови й мотиваційні поштовхи для процесів інституціоналізації історичної науки, але її початкова фаза визначається періодом з 1860 по 1920 рр.: а) 1860—1890 рр.: становлення історичних семінарів в університетах, вироблення основних принципів підготовки фахових кадрів, публікація в періодичних виданнях історичних праць професіоналів та аматорів, виникнення фахової періодики з певними національними устремліннями, проведення перших наукових конференцій в локальних і регіональних наукових товариствах; б) 1890—

⁷ *Middell M., Lingelbach G., Hadler F.* Institutionalisierung historischer Forschung und Lehre. S.28-30.

⁸ Дискусії щодо поняття “західної науки” див: *Rüsen J.* (Hrsg.) *Westliches Geschichtsdenken. Eine interkulturelle Debatte.* Göttingen, 1999.

1914 рр.: проведення національних та інтернаціональних конгресів як нової форми комунікації, виклик історичній науці з боку політичної економії та соціології, які створили їй конкуренцію своїми генералізуючими тлумачними моделями, наслідком чого стало розгортання широкої міжнародної методологічної дискусії й перетворення історії в “соціально-орієнтовану аналітичну історичну науку”⁹.

Інституції одночасно були місцями збереження колективної пам’яті, об’єднували різні генерації істориків спільною метою і практикою дослідницької роботи, створювали локальні традиції й встановлювали численні альтернативні наукові школи та напрями¹⁰. Цим забезпечувався здоровий науковий консерватизм, який ставав на перешкоді інтелектуальному радикалізму, появі неперевіраних наукових концепцій, порушенням етики вченого і *Habitus* науки.

Становлення історичних інститутів в країнах Європи та Північної Америки в історичному порівнянні дозволяє сформулювати декілька важливих дослідницьких гіпотез. 1. Цілком очевидне використання досвіду і перенесення випробуваних форм організації освіти і науки (історичні семінари, створення наукових історичних часописів, проведення регіональних і національних конференцій та конгресів тощо) із країн з розвиненою історичною культурою, освітою та наукою (Німеччина) на власний національний ґрунт. 2. Ранній етап інституціоналізації практично у всіх національних історіографіях тісно переплітався з діяльністю регіональних наукових товариств, в яких професори місцевих університетів відігравали провідну роль, об’єднуючи діяльність аматорів і студентів, створюючи тим самим відповідну “наукову культуру”¹¹. 3. В більшості європейських країн стано-

⁹ Див.: *Diesener G., Middell M.* Institutionalisiertungsprozesse in den modernen historischen Wissenschaft. S.8-9.

¹⁰ *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. S.17.

¹¹ Крім означеного терміну в літературі вживаються також поняття “уні-

влення історичної науки було пов'язане з національними рухами, в яких історіографія вітчизняної історії відігравали роль важливого політичного чинника, сприяючи формуванню національної ідентичності.

3.2. Професіоналізація наукового дослідження і створення “професійного поля” істориків

Професіоналізація та інституціоналізація історичної науки у більшості країн Європи безпосередньо пов'язані з університетами. В *Німеччині* вона була наслідком реформ О.фон Гумбольдта і заснування у 1810 р. Берлінського університету, який став прикладом для реорганізації всіх університетів в Німеччині, цілому в Європі та в Північній Америці. Як відомо, головне значення цієї реформи полягало у тісному поєднанні в університетах науки і фахової підготовки. Водночас становлення нової університетської моделі необхідно розглядати у загальному контексті модернізації німецького суспільства XIX ст., в якому академічно освічені службовці та середній стан (*Bildungsbürgertum*¹²) перетворювалися у впливовий соціальний “клас”. Новий університет кардинально змінював і поняття науки, яка, з

верситетська культура”, “професорська культура”. Не сперечаючись проти правомірності вживання цих понять зазначимо, що в контексті нашої проблематики доцільніше використовувати термін “наукова культура” (див.: Sanders Th. The Third Opponent: Dissertation Defenses and the Public Profile of Academic History in Late Imperial Russia // Thomas Sanders (Ed.) *Historiography of Imperial Russia: the profession and writing of history in a multinational state*. Armonk, New York, London, 1999. P.87).

¹² Щодо характеристики і вживання цього терміну див.: Sperber J. Bürger, Bürgertum, Bürgerlichkeit, Bürgerliche Gesellschaft: Studies of the German (Upper) Middle Class and Its Sociocultural World // *The Journal of Modern History*. 69 (June 1997). P.271-297.

одного боку, є самоціллю, а з іншого — служить багатьом практичним потребам і пошукам нової правди, котра концентрується в дослідженні, де основою є науковий метод. В постулаті єдності науки і викладання на перший план виходило саме дослідження, яке в свою чергу професіоналізувалося шляхом створення співтовариства дослідників. Практичним втіленням цих ідей стало заснування в університетах семінарів та інститутів. Наприклад, в Берлінському університеті у 1820 р. існувало вже 7 медичних, 3 теологічних і філософських інститути, у 1850 р. відповідно — 10 і 8, у 1870 р. — 16 і 11. Заснування і зростання чисельності семінарів та інститутів відбувалося і в інших німецьких університетах¹³.

Семінар вважався єдиною формою університетської освіти, який через перманентний склад студентів та докторантів повинен був гарантувати безперервність традиції наукового дослідження, створюючи тим самим фаховий науковий центр, в якому розроблювалися методи наукової професіоналізації. Традиційно засновником історичних семінарів вважають Леопольда Ранке (1795—1886) — фундатора сучасної історичної науки, який з 1825 р. почав працювати в Берлінському університеті, а з 1834 р. очолив там кафедру історії й створив власну школу німецьких істориків, представники якої згодом посіли практично всі кафедри історії в німецьких університетах¹⁴. Водночас в сучасній німецькій історіографії зазначається, що для інституціоналізації історичної науки в Німеччині на її першому етапі розвитку (друга половина XVIII ст. — 1815 р.) важливу роль відігравали

¹³ *Nipperdey Th.* Deutsche Geschichte. 1800-1866: Bürgerwelt und starker Staat. München, 1998. S.470-474.

¹⁴ Див.: *Ranke, Leopold (1795-1886)* // R. vom Bruch und R. A. Müller (Hrsg.) *Historikerlexikon*. München, 1991. S.247-249; *Ranke, Franz Leopold von (seit 1865)* // B. Rollka, V. Spiess, B. Theime (Hrsg.) *Berliner Biographisches Lexikon*. Berlin, 1993. S.321; *Mommsen W.J. (Hrsg.) Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft*. Stuttgart, 1988.

заходи для систематизації історичної освіти в інших університетах. Наприклад, в Бреслау історики Л.Вахлер і Г.Штенцель за дорученням прусського міністра культури розробили “Повні курси Історії, Статистики і Географії” з систематичними вправами з історії. У Ляйпцігу в 1809 р. історик Г.Діппольд почав проводити практичні заняття з історії, які наближалися до історичних семінарів. З 30-х років XIX ст. ініціатором створення історичного семінару в Ляйпцігу став Г.Вуттке, який ще приват-доцентом проводив приватні практичні заняття із студентами (*Privatissimum*), а восени 1852 р. організував історичний семінар, на якому студенти і докторанти аналізували історичні джерела середньовічної німецької історії. Характерною ознакою цього другого етапу розвитку німецької історичної науки (1815—1890 рр.) було те, що практично у всіх університетах були відкриті одна або дві кафедри історії, а історичний семінар з його бібліотекою став основою професіоналізації істориків в межах університетів. Одночасно створювалася інфраструктура історичної науки шляхом відкриття для дослідників архівів і видання “*Monumenta Germaniae Historica*” та численних збірників документів з німецької та європейської історії, що зробило можливим фахову підготовку істориків. Тому не випадково німецькі університети стають лабораторією для підготовки зарубіжних істориків, які переносять інституційні елементи німецької історичної науки на ґрунт власних національних історичних наук¹⁵.

У другій половині XIX ст. Німеччина перетворилась на визнаний центр розвитку європейської історичної науки. Понад третина німецьких студентів навчалась на філософських факультетах університетів. Одночасно помітно падало значення теологічних факультетів. Наприклад, в Ієнському університеті з 1781 р. по 1790 р. вивчали теологію 51% студентів, у

¹⁵ *Schleier H.* Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts // Wolfgang Kütler, Jörn Rüsen, Ernst Schulin (Hrsg.) *Geschichtsdiskurs*. Bd. 1. S.140-142.

1851 р. — 25%, у 1913 р. — лише 6%; на філософському факультеті у 1791—1800 рр. навчалось 1% студентів, у 1851—1860 рр. — 37%, у 1908—1911 рр. — 58%¹⁶. Відповідно швидкими темпами зростала і чисельність викладачів філософських факультетів, відбувався процес оновлення професорсько-викладацьких кадрів, створювалися наукові школи, запроваджувалась спеціалізація істориків із Стародавньої, Середньовічної, Нової та Новітньої вітчизняної історії, історії зарубіжних країн, організовувалися нові кафедри тощо. Наприклад, на філософському факультеті Гейдельберзького університету за 40 років чисельність викладачів зросла вдвічі — якщо у 1840 р. тут працювало 10 ординарних професорів, 1 почесний професор і 9 приват-доцентів, то у 1880 р. — 19 ординарних, 10 екстраординарних професорів, 1 почесний професор, 20 приват-доцентів і 1 лектор¹⁷. Навчальний план провідного філософського факультету складався з численних лекцій з семи фахових спеціальностей: філософські науки, філологія і класичні мови, історія, математичні науки, природознавство, державознавство і камералістика (*Kameralwissenschaften*), теорія мистецтва. У 1865 р. на факультеті був створений археологічний семінар, у 1873 р. — семінар нових мов, у 1887 р. — семінар Давньої історії, у 1890 р. — семінар Середньовічної і Нової історії¹⁸. Славився Гейдельберзький університет професорами. Державознавство і поліцейське право читали відомі правознавці — професор Р.Моль і його наступник і послідовник Й.Блюнчлі, вихованець знаменитого Ф.Савінґі¹⁹. Всесвітньовідомою була “гейдельберзька школа

¹⁶ *Maschke E.* Universität Jena. Köln, 1969. S.97.

¹⁷ *Klauser R.* Aus der Geschichte der Heidelberger Philosophischen Fakultät // Ruperto-Carola. Sonderband. Aus der Geschichte der Universität Heidelberg und Ihrer Fakultäten. Heidelberg, 1961. S.277.

¹⁸ *Klauser R.* S. 294-299.

¹⁹ *Maier A.* Akademische Politik und Staatswissenschaft in Heidelberg — von den Anfängen bis zu Max Weber // Die Geschichte der Universität Heidelberg:

істориків”, яку започаткував Ф.Шлоссер, автор знаменитої “Історії XVIII століття до падіння Французької монархії” (1836). Ф.Шлоссер стояв біля витоків дослідження Нової історії в університеті, був лідером так званого “суб’єктивного” напрямку в німецькій історіографії. Ідеї учителя розвивали його учні й послідовники — Л.Гейзер, автор капітальної праці “Німецька історія від смерті Фрідріха Великого...” (1854), Г.фон Трейчке, відомий своєю “Німецькою історією у XIX столітті” (1879), В.Ваттенбах, який брав активну участь у виданні “*Monumenta Germaniae Historica*”, написав цікаву працю “Німецькі середньовічні історичні джерела” (1871), а після смерті Л.Ранке став офіційним історіографом Пруссії. Одночасно із Ф.Шлоссером в університеті працював знаменитий історик Г.Гервінус, який читав лекції з загальної історії, теоретичний курс “Історія, історіографія і вивчення історії”²⁰. На філософському факультеті викладав також відомий германіст К.Барч. Філософа Е.Целлера у 1872 р. замінив знаменитий К.Фішер, історик філософії, кантіанець, один із фундаторів неокантианства²¹. Лекції з романістики читав Ф.Нойманн, курс природознавства — знаменитий Г.Гельмгольц, лікар за фахом, відомий своїми працями з оптики²². Б.Чічерин згадував про Гейдельберзький університет: “У цьому маленькому куточку Німеччини було таке зібрання видатних учених, що йому міг би позаздрити будь-який університет. Це був науковий центр у повному розумінні цього слова. Крім Моля, тут викладав знаменитий Міттер-

Vorträge im Wintersemester 1985/86. Heidelberg, 1986; *Bluntschli, Johann, Gaspar* // Neue Deutsche Biographie. Zweiter Band. Berlin, 1955. S.337-338.

²⁰ *Giesselman W.* Die neuzeitliche Geschichte im 19. Jahrhundert // Geschichte in Heidelberg: 100 Jahre Historisches Seminar, 50 Jahre Institut für Fränkisch-Pfälzische Geschichte und Landeskunde. Berlin, Heidelberg, 1992. S.75 ff.; *Klauser R.* Op.cit. S.286 ff.

²¹ *Hoffmann E.* Kuno Fischer // Ruperto-Carola. Bd.21. Heidelberg, 1957. S.100.

²² *Klauser R.* Op.cit. S.296.

майер, один із кращих криміналістів Німеччини, у той час уже похилого віку, романіст Вангеров, перший знавець пандектів, який виховав багато поколінь юристів, історик Гейзер, який читав тоді історію французької революції... З інших галузей науки університет прикрашався ще більш славними іменами. Часто можна було бачити на прогулянці разом три світила сучасного природознавства: геніального Гельмгольца, хіміка Бунзена і фізика Кірхгофа”²³.

Для того, щоб зрозуміти значення процесів академічної інституціоналізації для німецьких університетів достатньо навести узагальнюючі дані про професійну освіту ординарних професорів історії у XVIII ст. Із 93 осіб переважна більшість (89%) отримали освіту на теологічному і юридичному факультетах і не мали вченого ступеня філософського факультету, а ті ж з них, котрі закінчували філософський факультет, вивчали класичну філологію і, можливо історію, оскільки спеціальної фахової підготовки істориків в німецьких університетах взагалі не існувало²⁴.

Серед країн Східно-Центральної Європи найбільших успіхів на ранньому етапі інституціоналізації історичної науки було досягнуто в *Чехії*. У 1774 р. в Празькому університеті була заснована кафедра “Загальної історії та літератури”, одним із професорів якої був відомий просвітитель І.Корнова, який проте не був істориком у вузькому значенні. Поштовх до розвитку національної історіографії дала діяльність Ф.Палацького, котрий

²³ Цит. за: *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох. М.,1985. С.136.

²⁴ *Blanke H.W.* Historiker als Beruf. Die Herausbildung des Karrieremusters ‘Geschichtswissenschaftler’ an der deutschen Universitäten von der Aufklärung bis zum klassischen Historismus // Horst Walter Blanke / Dirk Fleischer (Hrsg.) Aufklärung und Historik. Aufsätze zur Entwicklung der Geschichtswissenschaft, Kirchengeschichte und Geschichtstheorie in der deutschen Aufklärung. Waltrop, 1991. S.259.

у 1827 р. став секретарем Вітчизняного музею Королівства Богемії, редактором чесько- та німецькомовних музейних журналів й на виділені Сеймом кошти написав “Історію Богемії”, ініціював видання історичної серії Музею й заснування Королівського наукового товариства Богемії. Рання інституціоналізація чеської історіографії необхідно розглядати у зв’язку з виданням Ф.Палацьким видавничої серії “Чеський архів” (“*Archiv český*”), в якому чеською мовою друкувалися численні джерела з історії Богемії, а також “*Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*” і “*Fontes rerum Bohemicarum*”, які створили підґрунтя для історичних досліджень. Базовими для подальшої інституціоналізації чеської історичної науки стали зміни в системі освіти й спрямування історіографії на дослідження національної історії. Учень Палацького В.Томек — перший чеський професор австрійської історії в Празькому університеті — був автором підручника з історії Австрійської імперії для гімназій (1853), якого спочатку заборонили, але після відновлення у 1860 р. викладання в них чеською мовою, він активно використовувався в навчальному процесі. Сильний поштовх для розвитку чеської історичної науки дав поділ у 1882 р. Празького університету на німецький та чеський Карл-Фердинанд Університет. Провідну роль серед істориків в останньому відігравав професор Я.Голль, котрий досліджував зв’язок богемської історії з європейською, мав численних учнів і був лідером т.зв. “модерністів”²⁵.

Сучасний український історик В.Кравченко проаналізував умови розвитку української історіографії другої половини XVIII — початку XIX ст. і зробив, на нашу думку, цілком слушний висновок про те, що вона тривалий час залишалась справою освічених аматорів, для яких заняття історією не було основним джерелом існування, або засобом для здійснення служ-

²⁵ *Havránek J.* Institutionen der tschechischen Geschichtswissenschaft bis zum Zweiten Weltkrieg // Mathias Middell, Gabriele Lingelbach, Frank Hadler (Hrsg.) *Historische Institute im internationalen Vergleich.* S.174-178.

бової кар'єри, а отже — історична наука в Україні не мала суто професійного, наукового характеру, оскільки були відсутні організаційні основи для її розвитку²⁶. Цей висновок змушує нас більше уваги приділити процесам професіоналізації та інституціоналізації вітчизняної історичної науки, визначивши значення в цих процесах академічних установ.

Університети і професори займали особливе становище в державній і соціальній структурі імперської *Росії*. В історіографії неодноразово зазначалося, що університети створювалися урядом як найважливіша ланка системи освіти в умовах доганяючого соціально-економічного розвитку країни²⁷. Цим визначалося їх місце в урядовій ієрархії і функції головних

²⁶ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Харків, 1996. С.53-54, 99.

²⁷ *Geyer D.* Zwischen Bildungsbürgertum und Intelligenzija // W. Conze u. J. Kocka (Hrsg.) Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1985. S.218-222; *Flynn J.T.* Russia's 'University Question': Origins to Great Reforms 1802-1863 // History of Universities. 7. Oxford, 1988. S.1-35; *Hausmann G.* Universität und städtische Gesellschaft in Odessa. 1865-1917: soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. Stuttgart, 1998; *Kassow S.D.* Students, Professors, and the State // Tsarist Russia. Berkeley, Los Angeles, London, 1989; *Mathes W.L.* The Prozes of Institutionalization of Education in Tsarist Russia. 1800-1917 // Rowney. D.R. and Orchard G.E. (Ed.) Russian and Slavic History. Columbus, Ohio, 1977. S.26-48; *Maurer T.* Universitätsprofessoren im Russischen Reich // Ch. McClelland, S. Merl, H. Siegrist (Hrsg.) Professionen im modernen Osteuropa. S. 280-310; *Иванов А.Е.* Профессорско-преподавательский корпус высшей школы России конца XIX — начала XX века: общественно-политический облик // История СССР. 1990. № 5. С.60-76; *Его же.* Высшая школа в России в конце XIX — начала XX века. Москва, 1991 та ін.

органів для підготовки кваліфікованих кадрів чиновників, юристів, лікарів, вчителів для середніх учбових закладів. Професорсько-викладацький корпус університетів належав до державних службовців з відповідною службовою ієрархією. Наслідком цього було постійне прагнення самодержавства поставити університети під свій контроль і неоднозначне місце професорської корпорації в суспільно-політичному житті імперської Росії. З одного боку, вони виконували політичне завдання ідеологічного обґрунтування режиму й були до нього лояльними, а з другого — як найосвіченіша і здібна до сприйняття нового верства суспільства в умовах відсутності реальної академічної свободи виступали в певній опозиції до часто непослідовного урядового курсу, що посилювалося усвідомленням спадковості із середньовічним розумінням власної корпоративності у вигляді “Товариства вчених”. Останнє виражалось в підтримці та активній участі в різних формах суспільного життя аж до відкритих виступів за свої академічні права, як частини політичної боротьби за створення громадянського суспільства на початку ХХ ст.²⁸ Важливим елементом суспільної активності професорської корпорації була просвітницька діяльність, яку необхідно розглядати в контексті “культурного месіанства” російської інтелігенції ХІХ — на початку ХХ ст.

Ці аспекти історії університетів і професорської корпорації в імперській Росії були предметом вивчення в історіографії. Значно менше уваги приділялося аналізу професорської корпорації як соціальної групи, її формуванню як професійного співтовариства — ролі в інституціоналізації освіти і окремих наукових дисциплін, створенні наукових товариств, підготовки наукових кадрів і, загалом, в становленні “наукової культури” в Росії.

²⁸ Хаусманн Г. Історіографія як засіб політичної легітимації? Історична наука в Німеччині та в Україні у ХХ столітті // Історія та історіографія в Європі. Вип. 3. 2004. С.7.

Із п'яти російських університетів (Московський, Санкт-Петербурзький, Казанський, Дерптський і Харківський), які існували на початку XIX ст., заснований 1804 р. Харківський університет в науковому плані був одним з найкращих²⁹. Він став осередком наукового та культурного життя Слобідської України, Полтавщини, Причорномор'я, Катеринославської, Воронежської, Курської, Орловської губерній і Області Війська Донського³⁰. На відміну від попередніх вищих навчальних закладів, які існували в Україні, Харківський університет заклав ґрунт західноєвропейської академічної освіти. Становлення наукових шкіл в університеті відбувалося завдяки особливим умовам формування його професорської корпорації. Як правило, російські університети створювалися на зразок західноєвропейських, але без теологічних факультетів. Викладання велося загальноприйнятою на той час латинською і російською мовами. Це давало змогу запрошувати до університетів іноземних професорів, серед яких були відомі вчені. Їх приваблювали в Росії, по-перше, кращі матеріальні умови, оскільки їхня професорська платня з різними доплатами перевищувала плату в

²⁹ *Эймонтова Р.Г.* Указ. соч. С.36.

³⁰ *Багалея Д.И.* Просветительная деятельность В.Н. Каразина (1773-1842). // Записки Императорского Харьковского университета. 1893. Кн.1. С.5-36; *Его же.* Характеристика просветительной деятельности Харьковского университета в первые десятилетия его существования (1805-1814) // Русская школа. 1892. X. Октябрь. С.9-23; *Лебедев А.С.* Об участии харьковского общества в открытии Харьковского университета // Записки Императорского Харьковского университета. 1893. Кн.1. С.1-4; *Стельмах С.* Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX століття // Вісник Київського національного університету. Історія. Вип. 47. 2000. С.59–62. *Kravčenko Vladimir V.* Die Gründung der Universität Char'kov. Zu einigen historiographischen Mythen // Jahrbuch für Universitäts-geschichte. Bd. 4. (2001). S.137–145.

європейських університетах³¹, по-друге, можливість працювати на майже незораній ниві освіти, поширювати наукові знання і передові ідеї у сприятливому і чутливому середовищі. Дослідник історії Харківського університету Д.Багалій писав, що у перші десятиліття існування університету його професорсько-викладацький склад формувався двома шляхами: а) запрошенням іноземних учених і б) вітчизняними науковцями, випускниками переважно Московського університету³². Серед останніх виділялися: професор російського законодавства, відомий державний діяч, нащадок українського козацького роду Ф.Тимковський; професор російської словесності І.Рижський; професор математики Т.Осиповський; професор російської словесності І.Срезневський та ін.

Іноземні професори чисельно переважали вітчизняних. У 1804—1814 рр. в університеті працювало 47 професорів і ад'юнктів, з яких 29 були іноземцями. За авторитетним твердженням Д.Багалія “освітній і науковий ценз іноземних кандидатів на професорські кафедри в Харківському університеті був вищий, ніж їх російських колег, оскільки Західна Європа мала безперечно більше освітніх закладів, ніж Росія кінця XVIII і початку XIX ст.” Найбільша і найвпливовіша група німецьких учених була представлені практично на всіх факультетах. Саме вони визначали наукове і викладаць-

³¹ Запрошений у 1806 р. до Харківського університету Г.Якоб писав у листах до свого вчителя відомого філолога Ф.Вольфа, що його професорська платня в 2500 руб. на рік, враховуючи рівень життя, значно більше ніж якби він отримував 2500 талерів у Галле, оскільки за тогочасним обмінним курсом 2300 талерів становили 2800 руб. (*Meyer K. Zum Budget deutscher Professoren in Rußland um 1805 // Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. Berlin, 1982. S.227, 229*).

³² *Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета // Записки Императорского Харьковского университета. 1896. Кн.2. С.2.*

ке обличчя університету в перші роки його існування³³. Численні німецькі мандрівники, що побували у Харкові не приховували захоплення і гордості за своїх співвітчизників, які сприяли тому, що Харківський університет за своїм науковим потенціалом не відрізнявся від західноєвропейських університетів³⁴, оскільки всі німецькі вчені були вихованцями визначних наукових центрів — Геттінгенського, Ієнського, Ляйпцігського, Марбурзького університетів.

На відміну від Харківського університету професорський склад створеного у 1834 р. Київського університету св. Володимира формувався з колишніх викладачів Волинського ліцею, поляків за національністю, випускників Віленського університету (вони очолювали 10 кафедр з 13). Виключення складав юридичний факультет, який був укомплектований більш ретельно переважно учнями відомого російського реформатора М.Сперанського — Д.Неволін, С.Богородський, С.Орнатський. До призначення в Київський університет вони пройшли хорошу практику в Берлінському університеті у Ф.К.Савін'ї. Наприкінці 30-х — на початку 40-х років XIX ст. професорський склад фізико-математичного відділення і медичного факультету формувався випускниками переважно Дерптського

³³ *Фесько Ю., Савчук В.* Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” — динаміка наукової та викладацької діяльності // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. К., 2004. С.164-172.

³⁴ Див.: *Haxthausen F. A. von.* Studien über die innere Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländliche Einrichtungen Russlands Hannover, 1847. Bd.2. S.129; *Blasius J. H.* Reise im europäisschen Russland in den Jahren 1840 und 1841. Bd.2: Reise im Süden, Braunschweig, 1844. S.302; *Petzholdt A.* Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855. Gera, 1860. S.410-415.

університету: А.Вальтер, А.Деллен, В.Караваєв, І.Нейкірх та ін.³⁵ Історико-філологічне відділення було представлено випускниками Московського і Харківського університетів, Головного педагогічного інституту в Петербурзі — М.Костомаров, М.Максимович, П.Павлов, В.Цих та ін. З 50-х років професорсько-викладацький склад університету поповнювався в основному його випускниками. Так, з 231 професора і викладача Київського університету, внесеного в “Біографічний словник професорів і викладачів Імператорського Університету Св. Володимира (1834—1884)”³⁶, 71 були його вихованцями. Гідний уваги той факт, що 49 з них займали посади екстраординарного професора, доцента і приват-доцента — відносно молодій віковій групі професорської корпорації університету. Далі, в кількісному відношенні, йшли вихованці С-Петербурзького (25) і Московського (24) університетів.

Введення нових університетських статутів і структурні зміни в Київському університеті — відкриття нових факультетів, кафедр, лабораторій та клінік призводили до збільшення чисельного складу професорсько-викладацьких кадрів. Динаміку цих змін можна простежити за наступними даними. Тимчасовий статут 1833 р. для Університету Св. Володимира у Києві визначав загальну кількість викладацьких кадрів: 15 ординарних, чотири екстраординарних професори, шість ад’юнктів (помічників професорів), два професори з православного і римсько-католицького сповідання, лектори французької, німецької та польської мов. Вже у 1853 р. в університеті працювали 31 професор, 12 ад’юнктів, чотири лектори і п’ять вчи-

³⁵ Впродовж першої половини ХІХ ст. випускники Дерптського університету складали більшість серед професорів Київського університету. У 1853 р. з 31 професора – 9 були вихованцями Дерптського університету (*Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 99*).

³⁶ *Иконников В.С.* Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834-1884). Киев, 1884.

телів³⁷. Штати університету за статутом 1863 р. передбачали 89 професорів і доцентів. Подальше збільшення чисельності викладачів (166 в 1913 р.) не регулювалося загальноімперськими законодавчими актами, а відбувалося внаслідок подальших структурних змін в університеті і переважно за рахунок приват-доцентів і позаштатних заслужених професорів, що мали право працювати після 35 років служби³⁸.

Проте, абсолютні цифри не дають повного уявлення про загальну кількість професорсько-викладацьких кадрів в університеті. Поширеним явищем в університетах Росії була велика кількість не заміщених кафедр і викладацьких посад. Певною мірою негативно позначався процес природної заміни професорсько-викладацького складу, який інтенсивно протікав наприкінці 50-х — початку 60-х років XIX ст. Після введення університетського Статуту 1863 р. в Київському університеті вакантними залишалося 35 кафедр, а для забезпечення читання лекцій потрібно було 49 професорів і доцентів. Наприклад, історико-філологічний факультет був не укомплектований викладачами — у 1873 р., замість необхідних за штатом 12 професорів і семи доцентів, тут працювало лише чотири професори, п'ять доцентів і один приват-доцент³⁹. Проблема з кадрами в Київському університеті не була вирішена протягом всієї другої половини XIX — початку XX ст. Так, у 1880 р. для повного комплекту за штатом університету необхідно було ще чотири ординарних, дев'ять екстраординарних професорів і 18 доцентів. Найбільша нестача викладачів була на юридичному (11) та історико-філологічному (7) факультетах⁴⁰.

³⁷ ДАК. Ф.16. Оп. 465. Спр.99.

³⁸ Замлинський В.О. З високою місією // Київський університет імені Тараса Шевченка: сторінки історії і сьогодення. К., 1994. С.44.

³⁹ Тарасенко О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834—1884. К., 1995. С.43-47.

⁴⁰ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 182. Арк.1-2.

Перетворення професорської корпорації у професійну соціальну групу, об'єднану фаховими (викладацькими і науковими) інтересами і ціннісними нормами, які визначали їх “стиль життя” й ставлення до суспільних явищ, супроводжувалося інституціоналізацією науки, яка в російських університетах виступала у формі структурних перетворень на факультетах, заснування кафедр і змін в системі викладання.

У Харківському університеті на словесному факультеті за статутом 1804 р. існувало дві кафедри історичного профілю: загальної історії, статистики і географії та історії, статистики і географії Росії⁴¹. У Київському університеті за статутом 1833 р. історико-філологічне відділення філософського факультету складалося з п'яти кафедр: філософії, грецької словесності й старожитностей, римської словесності й старожитностей, російської словесності й старожитностей, загальної і російської історії та статистики. За статутом 1842 р. замість п'яти кафедр було створено вісім: філософії, грецької та римської словесності і старожитностей, російської словесності та історії російської літератури, історії та літератури слов'янських нарід, загальної історії, російської історії, політичної економії та статистики. Створення у 1850 р. окремого історико-філологічного факультету частково змінило його структуру і до вже звичних двох кафедр історичного циклу додалася кафедра теорії та історії мистецтва⁴².

Особливістю системи викладання в російських університетах у першій половині XIX ст. було домінування лекційної форми передачі знань, яка суворо регламентувалася університетськими статутами і розпорядженнями попечителями учбових округів. Зокрема, за статутом 1835 р. викладачі університетів повинні були обов'язково надавати програми своїх лек-

⁴¹ *Фойгт К.* Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях до 1859 года. Харьков, 1859. С.4.

⁴² *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.* СПб., 1864. Т. II. Отд. 2. С. 230; *Тарасенко О. В.* Вказ. пр. С. 35.

цій декану з їх подальшим розглядом на раді факультету і затвердженням попечителем. Після закінчення семестру така ж процедура передбачалася для звітів викладачів⁴³. Безперечно, ця форма викладання викликала справедливе обурення студентів, котрі вбачали в ній небажання професорів знайомити їх з науковим здобутками, методами самостійного наукового дослідження тощо⁴⁴. Все ж, зазначимо, що, по-перше, в умовах жорстокого контролю “миколаївська” генерація вчених практично була позбавлена доступу до тогочасних наукових новацій європейських вчених, а по-друге, тісний зв’язок з чиновницькою системою, утверджуваний в університетах з початку їх заснування, призводив до того, що освіта самими студентами розглядалася як необхідний елемент майбутньої чиновницької кар’єри, а ідея отримання освіти для професійного заняття наукою практично не культивувалася в російському суспільстві першої половини XIX ст.⁴⁵

Проте, на фоні численних псевдонаукових бездарностей, котрі заповнили російські університети в миколаївську епоху, зустрічалися справжні особистості, високоморальні й європейсько освічені вчені. Наприклад, у Харківському університеті таким був талановитий філолог І.Срезневський, котрий очолював засновану у 1835 р. кафедру слов’янських мов і літератур. Він, як згадували сучасники, “щойно повернувся із тривалої мандрівки по слов’янських землях і читав харківським студентам ‘Енциклопедичний вступ у вивчення Слов’янства’, в якому звертав переважну увагу на слов’янські старожитності та на головні риси різноманітності слов’янських наріч. Із студентами старших курсів він розбирав старослов’янські, сербсь-

⁴³ *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905)*. Харьков, 1908. С.74.

⁴⁴ *Ренненкампф М.К.* Киевская университетская старина // *Русская старина*. 1899. Ч.7. С.33-35 та ін.

⁴⁵ *Maurer T.* Hochschullehrer im Zarenreich: ein Beitrag zur russischen Sozial- und Bildungsgeschichte. Köln; Weimar u.a., 1998. S.4.

кі й хорутанські пам'ятники... і займався історією південно-західних слов'ян. Успіх його був досить великий. Він перший вказав своїм слухачам на важливість порівняльного методу в мовознавстві та знайомив їх з побутом, віруваннями, літературою численних слов'янських племен... Читаючи науку нову, тільки-но народжену на світ і яка ще не встигла потрапити у підручники, він, зрозуміло, був цілком оригінальним, і тоді як у більшості професорів студенти чули на лекціях тільки те, що й самі могли вичитати із будь якого посібника, Срезневський повідомляв їм результати власних досліджень, робив висновки, ним самим здобутих, нарешті, закликав їх до самостійності, демонстрував, як необхідно застосовувати до справи теоретичні знання, вводив їх, так би мовити, в лабораторію науки”⁴⁶.

Спроба введення семінарів як форми самостійної роботи студентів із джерелами під керівництвом професорів відноситься до початкової історії університетів і пов'язана з його зарубіжними викладачами. Наприклад, Х.Роммель згадував про започаткування ним у Харківському університеті філологічних семінарів, “де готувалися та викладалися основні розділи вищої граматики, критики, герменевтики та археології”⁴⁷. Однак в умовах бюрократизації та суворого контролю навчального процесу, коли навіть для читання спеціальних курсів необхідно було подати особливе клопотання попечителю учбового округу, така форма не переросла у звичний для європейських університетів семінар, а поступово трансформувалась у т.зв. “практичні заняття” та “репетиції”. Попри те, що кожний професор проводив їх на власний розсуд, вони мало чим відрізнялися, оскільки змістовно це були власне “вчені бесіди з викладачами”. Наприклад, у Харківському університеті вони були введені у 1835 р. циркуляром попечителя учбового округу з метою “щоб викладач міг докладніше познайомитися із

⁴⁶ *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д.И.Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. 1874. Январь. С.11-12.

⁴⁷ *Роммель К.-Д.* Спогади про моє життя та мій час. Харків, 2001. С.116.

знаннями та розумовими здібностями своїх слухачів, розвивав би їхній розум, ділився з ними своїми знаннями і досвідом”. Студенти мали підготувати письмову роботу на задану тему і обговорити її спільно з професором, що певною мірою зближувало таку форму роботи із традиційними семінарами. Однак у багатьох професорів це викликало незадоволення й опір, де головним аргументом виступала теза про “неготовність студентів диспутувати між собою”. У Харківському університеті в ролі головного противника виступив П.Гулак-Артемівський, котрий доповідав ректору в 1838 р., що він “майже кожную суботу мав зі своїми слухачами репетиції, котрі мали форму вчених співбесід, з тією лише відмінністю, що в них професор надавав собі право входити з ними у дискусію про пройдені частини науки, не даючи поки що такого права їм самим взаємно між собою сперечатися з метою запобігання шуму та безладу”⁴⁸.

Лише поодинокими були приклади творчої роботи викладачів зі студентами з метою їх поглибленої фахової наукової підготовки. Як правило, це відбувалося приватним порядком — запрошенням талановитих студентів на квартири професорів. Такі неформальні заходи викликали незадоволення адміністрації університетів. М.Костомаров згадував, що саме за це отримав зауваження — “причиною тому був пануючий тоді дух субординації та побоювання виникнення політичного вільнодумства, що, як вважали начальствующі особи, могло з’явитися у молоді, близько званої із духом і задушевними ідеями своїх наставників”⁴⁹.

Поширеною формою наукової роботи студентів були конкурсні теми, які оголошувалися факультетами університетів згідно статутів. Кращі твори відзначалися золотими та срібними медалями, заохоченнями та преміями, а їхні автори в майбутньому ставали відомими вченими⁵⁰.

⁴⁸ *Историко-филологический факультет...* С.83.

⁴⁹ *Костомаров М.І.* Автобиография. К., 1990. С.479.

⁵⁰ Це питання частково досліджено: *Тарасенко О.* Вказ. пр. С.24, додатки.

Під час обговорення нового університетського статуту 1863 р. як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці звернули увагу на доцільність самостійної роботи студентів для кращого ознайомлення з методами наукової роботи і практичної підготовки майбутніх спеціалістів. У 1869 р. на пропозицію міністра народної освіти Д.Толстого професор Берлінського університету І. Дройзен опублікував в “Журнале Министерства Народного Просвещения” статтю про історичні семінарії в Німеччині, яка викликала дискусію, і на сторінках офіційного органу міністерства виступили І.Срезневський і О.Брікнер. Перший з критичними зауваженнями на статтю німецького ученого, а другий — з докладним оглядом історичних семінарій в Німеччині⁵¹.

Головна думка І.Дройзена полягала в тому, що метою практичних занять студентів є формування навичок самостійної наукової роботи, оволодіння методами дослідження історії, оскільки *“методи — це важелі в галузі науки; окремі ж знання — це маса, яку вони приводять в рух”*⁵². Практичні заняття студентів мають будуватися за певною схемою, з урахуванням головного педагогічного правила — від простого до складного. Семінарські заняття повинні узгоджуватися з лекціями професорів. Тому на першому етапі доцільно починати з самостійної критичної роботи студентів над джерелами із Давньої історії, після цього переходити до опрацювання документів Середньовічної, Нової і Новітньої історії, звертаючи увагу на історіографію. На завершальному етапі студенти повинні оволоді-

⁵¹ Дройзен И.Г. О научно-практических занятиях студентов в германских университетах, преимущественно по истории // ЖМНП. 1869. Октябрь. С.79-92; Срезневский И.И. О научных упражнениях студентов. (По поводу записки профессора Дройзена) // Там же. 1869. Декабрь. С.247-265; Брикнер А.Г. О так называемых исторических семинариях при университетах Германии // Там же. 1870. Декабрь. С.147-180.

⁵² Дройзен И.Г. Указ.соч. С.84.

ти навичками реконструкції історичних подій і явищ, на основі історичної індукції провести синтез історичного матеріалу тощо. Тут практичні заняття студентів проводяться одночасно з лекційним курсом “Енциклопедія та методологія історії”, яка є “вінцем історичних занять”.

І.Срезневський, не критикуючи основних положень І.Дройзена, наголосував, що окремі елементи практичних занять студентів вже використовуються в російських університетах. Водночас професор переконаний, що не все із запропонованого берлінським професором “може бути придатним для нас так само, як для університету німецького”⁵³. Так, російський учений не погоджувався з тим, що практичні заняття в німецьких університетах повністю залежать від професорів, які будують їх на власний розсуд, виходячи з власних наукових інтересів. Запровадження такої системи в російських університетах, на думку І.Срезневського, може призвести до того, що “викладання шляхом явної і таємної пропаганди може бути побудоване так, що учнів таких учителів можуть з часом бути негідними членами суспільства”. Вирішити цю проблему професор пропонував шляхом уніфікації системи семінарських занять, введенням обов’язкових програм, узгоджених з лекційними курсами і затверджених Радою факультету чи університету⁵⁴. Очевидно, що переконання видатного вченого і поважного професора, людини в цілому прогресивних поглядів було хибним і реакційним, оскільки обмежувало самостійність університетських професорів, посилювало контроль над ними з боку університетської адміністрації. Разом з тим І.Срезневський вказав на низку цілком слухних недоліків практичних занять в німецьких університетах. Зокрема, їх неузгодженість з лекційними курсами професорів, що призводило до нерозуміння студентами ряду проблем, які розглядались на практичних заняттях; одночасна участь в роботі семінару студентів різних курсів; нехтування так званими нормативними

⁵³ Срезневский И.И. Указ.соч. С.255.

⁵⁴ Там же. С.256-257.

курсами за рахунок спеціальних.

На це звертали увагу й учасники практичних занять, слухачі німецьких університетів. Так, І.Луцицький протягом літнього семестру 1873 р. брав участь в роботі історичного семінару професора Лейпцігського університету Г.Вуттке — відомого спеціаліста з історії середньовічної Німеччини. Вказавши на позитивні моменти у діяльності семінару, І.Луцицький звернув увагу на те “як далеко розходиться теорія з практикою, як мало витриманим виявляється хід занять, яку масу труднощів доводиться долати і як, нарешті, мало результати відповідають сподіванням, внаслідок того, що семінарія зовсім не розрахована на здібності й рівень знань студентів”⁵⁵. І.Луцицького в історичній семінарії Г.Вуттке зацікавило те, що вона відрізнялася від традицій Ранке, на основі яких створювалися семінарії в більшості німецьких університетів. Головним тут було вивчення не одного джерела, а історичної події з одночасною критикою джерел. І.Луцицький зробив огляд головних праць Г.Вуттке з німецької історії, звернувши увагу на те, що німецький професор бере активну участь в сучасному політичному житті країни. Ф.Фортинський у 1875 р. займався в історичному семінарі професора Геттінгенського університету Г.Вайтца — учня Л.Ранке, редактора журналу “Дослідження з німецької історії”, активного члена Мюнхенської історичної комісії, одного із редакторів “*Monumenta Germaniae Historica*”, автора фундаментальних праць з середньовічної німецької історії, з 1876 р. професора Берлінського університету⁵⁶. Головним недоліком семінару Ф.Фортинський вважав непослідовність й несистематичність у проведенні занять, що було наслідком всієї університетської системи в Німеччині, на відміну від Школи Хартій в Парижі, “де студенти головним чином вчать практично читати і розуміти середньовічні грамо-

⁵⁵ *Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра Луцицкого* // Университетские Известия (далі — УИ). 1874. № 2. С.66.

⁵⁶ *Waitz, Georg* // *Berliner Biographisches Lexikon*. S.411.

ти, де студенти розділені на три курси і поступово переходять від вивчення простих пам'ятників до складних, і де справа поставлена значно раціональніше⁵⁷. Разом з тим сучасники відзначали особливу увагу німецьких професорів до критичної самостійної роботи студентів над першоджерелами згідно правилам і методам німецької школи історичної критики, опрацювання ними історіографії досліджуваної проблеми, досягнення повноти матеріалу, намагання його синтезувати тощо. Важливим здобутком німецької семінарської системи навчання була свобода студентів і докторантів у виборі тем дослідження і формі викладу матеріалу, практика обговорення робіт студентів і молодих науковців.

Участь більшості вітчизняних учених у роботі семінарів провідних німецьких істориків була для них не лише лабораторією передового педагогічного досвіду, але й чудовою школою практичної наукової роботи. Так, Ф.Фортинський докладно зупинився на методології історії Г.Вайтца, який побудував на її основі свій семінар. На перших заняттях німецький учений пояснював своїм слухачам загальні правила евристики — досягнення необхідної повноти матеріалу стосовно джерел і бажаної повноти історіографії, відбір джерел залежно від характеру обраної теми тощо. Наступним етапом роботи мало стати визначення достовірності того чи іншого джерела. Водночас дослідник не повинен нехтувати і підробленими документами, які можуть бути “цікавими для визначення мотивів і способів їх виготовлення; крім того, у подібних документах можуть повідомлятися достовірні факти, але що стосуються того часу, до якого відносить їх дата документу, а того, коли була здійснена підробка”. У внутрішній критиці джерела обов'язковою є встановлення редакції пам'ятника. За критикою джерел слідує їх зіставлення, оцінка того, що дає той чи інший пам'ятник для дослідження обраної теми. Для реконструкції історичного матеріалу Г.Вайтц знайомив слухачів з “прийомами критики фактів”, яку

⁵⁷ *Фортинский Ф.Я.* Из Геттингена // ЖМНП. 1875. Ноябрь. С.89-90.

він відрізняв від критики джерел. “При критиці фактів, перш за все, ставиться запитання: чи можливий відомий факт сам по собі, потім — чи можливий він стосовно інших обставин, тобто чи можливий він у даний час, чи витікає як необхідний наслідок із попередніх обставин і чи може він служити основою для розуміння наступних подій”. Такий підхід повинен застосовуватися при дослідженні локальних історичних об’єктів, але для характеристики історії цілої епохи на передній план мають бути “виставлені факти, які не підлягають сумніву”⁵⁸.

Дослідники творчості самого Ф.Фортинського відзначали, що в його нечисленних, але ґрунтовних працях (“Приморські венедекські міста та їх вплив на утворення Ганзейського союзу до 1370 р.” (1877), “Досліди систематичної обробки історичної критики” (1884), “Становище міських ремісників у Німеччині в Середні віки” (1881) та ін.) “помітний інтерес до прийомів історичної критики і методології, самостійна думка”⁵⁹. Учений постійно звертався до досвіду Г.Вайтца, присвятивши його методам науково-дослідної і науково-видавничої діяльності кілька статей, виступ на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця тощо⁶⁰.

Семінарський метод (практичні заняття) в наближених до європейських університетів формах набував поступового поширення в російських університетах з другої половини ХІХ ст. і впроваджувався представниками генерації істориків-“шестидесятників”, котрі використовували при його організації досвід, набутий ними під час тривалого перебування в наукових відрядженнях в закордонних університетах⁶¹. Наприклад, у 1881/82 навчальному році на історико-філологічному факультеті Київського університету практичні заняття з студентами проводили: В.Антонович з російської

⁵⁸ Там же. С.80-85.

⁵⁹ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России. С.116-117.

⁶⁰ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. Ф.VIII. Спр.3104. Арк.1-3 зв.

⁶¹ Про це докладніше див.: Розділ 5.

історії, Ф.Фортинський з історії середніх віків, І.Лучицький з нової історії, В.Аландський з грецької літератури, Ф.Міщенко з грецької історіографії та ін.⁶² У 1913/14 навчальному році в Київському університеті відповідно: Т.Флоринський, В.Довнар-Запольський, В.Данилевич, Є.Сташевський, М.Бубнов, О.Покровський, В.Новодворський; у Харківському університеті: В.Бузескул, О.Вязігін, В.Савва; у Новоросійському університеті: М.Попруженко, П.Біціллі⁶³.

Так, на практичних заняттях з давньоруської та південно-західно-руської історії В.Антонович розбирав зі студентами давньоруські пам'ятки, акти, козацькі літописи, обговорював підготовлені ними самостійні роботи, краці з яких публікувалися згодом в “Университетских Известиях” та інших періодичних виданнях⁶⁴. Учень І.Лучицького, відомий історик Є.Тарле згадував, що семінарські заняття професора були завжди спеціальними, де студенти знайомилися з копіями документів з аграрної історії Франції, котрі використав у своїй дослідницькій творчості сам І.Лучицький. При роботі з опублікованими джерелами професор так формулював тему семінарського заняття, щоб студенти самостійно шукали потрібний матеріал та знайомилися з наявними дослідженнями з проблеми. І.Лучицький “давав простір науковій індивідуальності початківця і з задоволенням згадував слова, сказані йому ще у молоді роки директором *École des Chartes* відомим Кічера (Quicherat) про те, що чим менше керівництва, яке часто переходить в опікування, тим більше шансів має початківець-

⁶² *Обозрение преподавания в университете Св. Владимира во втором полугодии 1881-82 учебного года.* // УИ. 1881. № 12. С.168-169.

⁶³ *Исторические курсы в русских университетах в 1913—1914 г.* // Научный Исторический Журнал. 1913. Т. I. Вып.1. № 1. С.155-156.

⁶⁴ *Ульяновський В.* Син України. (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995. С.72-73.

вчений залишити свій слід в науці”⁶⁵.

Суворі регламентація і бюрократизація учбового процесу в університетах у першій половині XIX ст. була важливою перешкодою на шляху впровадження історичних семінарів в російських університетах. Однак, на нашу думку, негативну роль відігравали також фактори недоступності для науковців архівів і відсутність широкої програми публікації архівних документів. Доступ в державні архіви обмежувався і суворо контролювався⁶⁶. Але ще більшою проблемою була відсутність системи в комплектування державних архівів, розпорошеність історичних документів по численних відомчих архівах, бібліотеках і приватних зібраннях. Завдання публікації найважливіших документів взяло на себе створене у 1804 р. при Московському університеті “Общество истории и древностей российских” (ОИДР). Однак у перші роки свого існування воно працювало дуже повільно, зосередившись переважно на розшуку давніх російських літописів, надрукувало лише кілька аркушів Несторового літопису за Лаврент’євським списком, у 1815 р. видало першу частину збірника “Русские достопамятности”. Лише в наступні десятиріччя його діяльність активізувалась із збільшенням державної субсидії на видання і входженням до його складу університетських професорів-істориків. Зібрання і підготовка до видання історичних документів здійснювалася також створеною у 1834 р. в Петербурзі Археографічною комісією⁶⁷.

В Україні створення подібної установи відбулося лише в наступному десятиріччі, коли у 1843 р. в Києві була заснована урядова Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Волинському і Подільсь-

⁶⁵ *Тарле Е. И.В.* Лучицкий как университетский преподаватель // *З іменем Святого Володимира*. К., 1994. Т.І. С. 308-309.

⁶⁶ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії... С.51-52.

⁶⁷ *Тодийчук О.В.* Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989. С.7-15.

кому генерал-губернаторі. Комісії вдалося здійснити публікацію джерел з української історії, літописів С.Величка, Г.Грабянки і заснувати Київський Центральний архів давніх актів⁶⁸. Все ж, діяльність Київської археографічної комісії переслідувала не стільки наукову, скільки політичну мету — довести, що Правобережна Україна є “истинно-русским краем”⁶⁹. Ця програма була реалізована 1859 р. у перших томах “Архива Юго-Западной России”, котрий у науковому плані наслідував основні принципи німецької “*Monumenta Germaniae Historica*”, проте більше уваги звертав на публікацію історичних джерел релігійного та соціально-політичного життя України литовсько-польської доби та ін.⁷⁰

3.3. Наукові товариства: між професіоналізацією і національною історичною культурою

Академічна інституціоналізація відіграла провідну роль у становленні історичної науки, безпосередньо сприяючи формуванню професійних кадрів істориків-науковців, виробленню стандартів наукової практики і важливих складових фахової соціологізації шляхом створення системи професійної кваліфікації⁷¹ з чітко окресленими перспективами наукової кар’єри. Ці процеси були супутнім явищем історизації повсякденного життя, суспільних та культурних відносин XIX ст., безпосереднім виявом якого стала поява численних історичних товариств, що не лише вгамували жагу інтересу до минулого власного і чужих народів, але й сприяли

⁶⁸ Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843-1921. К., 1993. С.63, 69.

⁶⁹ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. С.281.

⁷⁰ Киян О.І. М.Д.Іванішев як історик й організатор історичної науки // Укр.іст.журнал. 2002. № 2. С.90-91.

⁷¹ Про становлення системи наукової атестації див.: Иванов А.Е. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. — 1917 г. М., 1994.

об'єднанню зусиль аматорів та професіоналів у дослідженні минулого. Вони робили внесок у становлення важливих сегментів наукової комунікації, вироблення стандартів науковості, в окремих випадках виступали центрами національного відродження і організаторами майбутніх професійних об'єднань. В європейських країнах ці загальні тенденції мали суттєві відмінності, обумовлені різним рівнем соціально-політичного розвитку та станом історичної науки. Водночас, необхідно зазначити, що виникнення спеціальних історичних товариств в європейських країнах стало наслідком загального процесу спеціалізації науки і культури початку ХІХ ст. Становлення модерних університетів з пріоритетом науки у формі дослідження, опанування новим життєвим досвідом, котрий протистояв попередній партикуляризації суспільного життя, призвели до фахової спеціалізації модерного світу в якому поєднувалися університетська освіта та повсякденна професійна практика. Нового значення набувало поняття “культури”, котре для освічених верств ставало важливим елементом повсякденного життя. “Любителі”, “знавці”, “колекціонери”, “друзі” природознавства, мистецтва та історії віддавали цим галузям культури значну частину свого вільного часу. Поряд з політикою та професійною діяльністю, наука і культура ставали важливою частиною суспільної активності освічених верств ХІХ ст., набуваючи різноманітних форм індивідуальної та колективної практики. “Автономізація” культури з її диференціацією та спеціалізацією виступала важливим сегментом формування основ громадянського суспільства.

В умовах інтенсивної академічної інституціоналізації історичної науки в *Німеччині* наукові товариства традиційно відігравали роль її каталізатора. Наприклад, в Ляйпцігу діяли численні наукові товариства філологічного та історичного спрямування (Філологічне, Грецьке, Латинське, Антикварне), засновані професорами університету, студентами і аматорами. Саме досвід роботи в Грецькому товаристві під час навчання в університеті у 1814—1817 рр., як стверджують сучасні історики, був використа-

ний Л. Ранке при створенні ним історичного семінару в Берліні⁷². Першим загальнонімецьким історичним товариством стало створене 1819 р. у Франкфурті-на-Майні за ініціативи відомого державного діяча К. фон Штайна “Товариство для вивчення давньої німецької історії”, яке видавало свій власний журнал “*Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*”, вміщуючи на його сторінках огляди та інформацію про джерела давньої німецької історії, знайдених у численних німецьких архівах. Починаючи з 1820 р. виникають регіональні аматорські та напівпрофесійні історичні товариства в Саксонії, Тюрингії, Вестфалії, Бадені, Баварії, Вюртемберзі, для яких вивчення місцевої історії стає важливим елементом формування регіонального національного патріотизму. До середини 40-х років в Німеччині діяло близько 60 історичних товариства, котрі об’єднували понад 9 тис. осіб⁷³. Для становлення альтернативного напрямку німецької історіографії національної історії — культурної історії — важливу роль відіграло створене у 1857 р. К. Бідерманном “Товариство для культурної історії” (*Verein für Kulturgeschichte*)⁷⁴ та ін.

Як і в Німеччині, історичні наукові товариства були важливим елементом інституціоналізації історичної науки, наприклад, у **Франції, Чехії та Угорщині**, де проблеми утвердження національної ідентичності не були головними. Зосереджуючись переважно на вивченні вітчизняної історії, вони одночасно сприяли архівним дослідженням, становленню вітчизняної

⁷² *Huttner M.* Historische Gesellschaften und die Entstehung historischer Seminare — zu den Anfängen institutionalisierter Geschichtsstudien an der deutschen Universitäten des 19. Jahrhunderts // Mathias Middell, Gabriele Lingelbach, Frank Hadler (Hrsg.) Historische Institute im internationalen Vergleich. S.48-52.

⁷³ *Историография истории нового времени стран Европы и Америки.* М., 1990. С.134.

⁷⁴ *Schleier H.* Kulturgeschichte und Historismus in Deutschland während des 19. Jahrhunderts. S.269.

періодики й проведенню національних конгресів істориків. У Франції, крім численних провінційних товариств, більшість з яких знаходились під впливом консервативних католицьких істориків, з 80-х років XIX ст. почали діяти Товариство з історії дипломатії, Товариство з вивчення Французької революції XVIII ст., “Товариство дослідників епохи Рабле”, Товариство з історії революції 1848 р. та ін.⁷⁵ Першим професійним об’єднанням істориків Чехії став заснований у 1872 р. Історичний клуб (*Historický klub*), до якого спочатку входили чеські студенти-історики неподіленого Празького університету. Його діяльність значно активізувалася на початку XX ст. після обрання головою ординарного професора університету Й.Пекара. На щомісячних зібраннях клубу, які до 1940 р. відбувалися в приміщенні Національного музею, читалися наукові реферати молодих та досвідчених науковців. Головним завданням заснованого після Ауспляйху в 1867 р. Угорського Історичного Товариства (*Magyar Történelmi Társulat*) була публікація джерел з угорської історії⁷⁶.

У Чехії та **Польщі** історичні товариства були центрами об’єднання істориків, котрі належали до протилежних напрямів національної історичної науки. Історичний клуб на чолі з Й.Пекарем об’єднував т.зв. “істориків-модерністів”, які протистояли “консерваторам”, котрі домінували в традиційних інституціях чеської історичної науки — Музеї королівства Богемії й заснованій у 1891 р. Чеській Академії Наук та Мистецтв. Друкованим органом останніх був “Часопис Чеського Музею” (*Časopis Českého*

⁷⁵ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. К., 1994. С.28; *Историография истории нового времени...* С.384-385.

⁷⁶ Frank T. Ideologie und Strukturwandel: Aufgaben und Organisationen der ungarischen Geschichtswissenschaft in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts // Mathias Middell, Gabriele Lingelbach, Frank Hadler (Hrsg.) *Historische Institute im internationalen Vergleich*. S.185-186.

Musea”)⁷⁷. Створене 1886 р. у Львові Польське історичне товариство (*Polskie Towarzystwo Historyczne*) об'єднало численних істориків, які працювали в Галичині (за підрахунками польських істориків — 85% “професійних істориків”), й сформувало альтернативний консервативним краківським історикам (займали провідні позиції в Академії знань) центр польської історичної науки, куди увійшли представники “львівської”, й частково “варшавської”, шкіл польської історіографії національної історії⁷⁸.

Натомість, наприклад, в *Італії* та *Румунії* історичні товариства виконували значною мірою також політичну функцію сприяння формуванню національної ідентичності й утвердження молоді державності. В Італії у першій половині ХІХ ст. на більшості літературних факультетів університетів історія взагалі не викладалась, а у таких значних академічних центрах як університети Павії та Падуї воно знаходилося під австрійським впливом. Історіографічна діяльність зосереджувалася в регіональних історичних товариствах та об'єднаннях патріотичного гатунку й була тісно пов'язана з архівними дослідженнями. Наприклад, Історичне товариство Туріна у 1833 р. підтримало наукові дослідження К.Альберто, котрий акцентував увагу на національній місії Династії Савойї. З утворенням монархії численні локальні наукові об'єднання та товариства спрямували свої зусилля на обґрунтування регіональної та міської ідентичності⁷⁹. В Румунії переважна більшість мистецько-літературних об'єднань переслідували по-

⁷⁷ *Havránek J.* Op.cit. S.176-177.

⁷⁸ Див.: *Запкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С.379; *Hadler F.* Századok — Kwartalnik Historyczny — Český Časopis Historický. Drei Konstanten ostmitteleuro-päischer Historiographiegeschichte // Matthias Middell (Hrsg.) Historische Zeitschriften im internationalen Vergleich. S.148.

⁷⁹ *Tortarolo E.* Die Zusammenkünfte italienischer Historiker zwischen 1879 und 1895 // Diesener G. und Middell M. (Hrsg.) Historikertage im Vergleich. S.99-101.

літичні цілі, а у ході боротьби за незалежність науково-культурні товариства Молдови і Валахії, культурно та етнічно споріднені Румунії, втратили свою національно-політичну самобутність. Активні учасники цих об'єднань пізніше відігравали помітну роль в політичному житті Румунії, як, наприклад, Т.Майореску, П.Карп, Т.Розетті та учасники товариства *Juminea*, заснованого в Ясах у 1863 р. Особливою політичною активністю відрізнялося товариство *ASTRA*, яке з 1861 р. діяло в Трансільванії. До його складу входили відомі історики: А.Шагуна, В.Попп, Т.Чіпару та ін. Історія використовувалась для легітимації ідей єдності та свободи і основний дослідницький інтерес був спрямований на античну римську провінцію Дакію та початок XVII ст. — період короткочасного об'єднання всіх румунських земель⁸⁰.

У дореволюційній *Росії* та в *Україні* до 1917 р. діяло 71 науково-історичне товариство, більшість з яких лише частково “займалися історією”, об'єднуючи професіоналів-істориків (викладачі вищих та середніх навчальних закладів, працівники архівів, бібліотек, музеїв та ін.) та аматорів. В середньому чисельність їх учасників коливалася від 100 до 200 осіб, хоча активно працювали значно менше. Діяльність товариств регламентувалася статутами, які затверджував імператор, а з 1863 р. — міністр народної освіти⁸¹. Суворий державний контроль над будь-якими формами громадської діяльності створював складну бюрократичну процедуру відкриття товариств у першій половині XIX ст. Лібералізація суспільно-політичного життя в Росії у другій половині століття сприяла стрімкому зростанню кількості науково-історичних товариств: до 1846 р. діяло шість товариств, у

⁸⁰ Valota B. Istitucionalisierungsverläufe der rumänischen Geschichtswissenschaft bis zum Zweiten Weltkrieg // Mathias Middell, Gabriele Lingelbach, Frank Hadler (Hrsg.) Historische Institute im internationalen Vergleich. S.149-151.

⁸¹ Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. М., 1975. С.39-40.

1863—1915 рр. виникло 61 нове товариство, частина з яких виявилась нежиттєздатною і припинила своє існування через короткий час. Основними формами роботи науково-історичних товариств було заслуховування і обговорення наукових доповідей та повідомлень, випуск періодичних та неперіодичних видань (“Труды”, “Записки” та ін.), збирання історичних джерел та пам’яток, створення бібліотек, музеїв та архівів, організація археологічних та етнографічних експедицій, культурно-просвітницька діяльність у формі публічних лекцій тощо. Крім незначної частини добровільних пожертвувань та членських внесків діяльність всіх товариств залежала від державних субсидій і перебувала під суворим державним контролем, що загалом визначило їх державно-легітимний характер⁸².

Ініціатива заснування наукових товариств належала професорсько-викладацькому складу і студентам університетів. Зокрема, останні за участю професорів Харківського університету заснували у 1819 р. “Студенческое общество любителей отечественной словесности” і у 1825 р. “Общество любителей наук, философский факультет составляющих”⁸³. За участю І.Срезневського у Харкові був організований літературно-науковий гурток, куди входили викладачі й студенти місцевого університету та аматори. Участь університетських викладачів у регіональному науково-культурному русі сприяла заснуванню у Харкові низки журналів та літературно-наукових альманахів — “Украинский Вестник” (1815—1819), “Украинский альманах” (1831), “Утренняя звезда” (1834), “Украинский сборник” (1838, 1841) та ін.⁸⁴ Регіональну спрямованість мав також заснований 1835 р. за ініціативи ректора Київського університету М.Максимовича “Тимчасовий комітет з розшуку старожитностей”, який планував проводити археологічні розкопки на території міста й околицях. До його складу входили універ-

⁸² Там само. С.39-40.

⁸³ Историко-филологический факультет... С.56.

⁸⁴ Там же. С.56; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії... С.194.

ситетські викладачі й аматори. Проте, за браком коштів, відсутністю досвіду археологічних розкопок та неможливістю його організаторів налагодити співпрацю з науковцями інших університетських міст, його діяльність була короткочасною і у 1841 р. М.Максимович за підтримки професорів університету, місцевої інтелігенції та урядової адміністрації, спробував заснувати у Києві історичне товариство на зразок Московського та Одеського товариств історії старожитностей. Розроблений статут “Киевского общества истории и древностей словено-русский” був надісланий генерал-губернатору Д.Бібікову. Проте здійснити задумане не вдалося, оскільки уряд замість історичного товариства створив у Києві урядову Тимчасову комісію для розгляду давніх актів⁸⁵.

Засновані у першій половині XIX ст. науково-історичні товариства носили переважно універсальний характер, де історія посідала лише частину їх програм, або ж мали вузько спеціальний характер, зосереджуючись виключно на археологічних розкопках та археографічних пошуках. Це зумовлювалося не тільки системою контролю за їхньою діяльністю та обмеженими можливостями громадськості для їх заснування, але й станом розвитку самої історичної науки. Професіоналізація й прискорена інституціоналізація фаху з другої половини століття збільшила кількість науковців, для яких заняття історією стало професійною кар’єрою, призвела до внутрішньо-наукових структурних змін та усвідомлення серед істориків факту необхідності розширення фахової наукової комунікації. Цей мотиваційний поштовх супроводжувався лібералізацією суспільно-політичного життя в Росії з 60-х років XIX ст. прискорюючи створення професійних історичних наукових товариств.

Першим із таких об’єднань істориків стало Історичне товариство Нестора-літописця в Києві, урочисте відкриття якого відбулося 14 січня 1873 р., а з наступного року воно почало діяти при Університеті св. Володими-

⁸⁵ Журба О.І. Вказ. пр. С.36.

ра⁸⁶. Спочатку діяльність товариства носила фактично приватний характер періодичних зустрічей професорів-істориків та аматорів на квартирах і лише з 1876 р. зібрання вчених були перенесені в приміщення університету. За перші 25 років товариство провело 260 засідань, на яких було прочитано до 550 доповідей та повідомлень на різноманітні історичні теми: археології та давньої історії, антропології, давньої історії слов'ян, історії російської державності, найдавнішим літописам, історії України до литовського періоду, історії Литовської і Московської держав, історії церковно-слов'янської і російської мови та літератури, історії зарубіжних країн, загальним теоретико-методологічним проблемам історії тощо⁸⁷. Тривалий час публікація доповідей та повідомлень затримувалася відсутністю коштів і до 1888 р. було видано лише дві книги "Чтений", а з отриманням урядової субсидії до 1914 р. було видано ще 22, при цьому особливістю видань товариства було те, що в них друкувалися виключно матеріали, котрі зачитувалися і обговорювалися на його засіданнях⁸⁸.

⁸⁶ Історія створення та діяльність Історичного товариства Нестора-літописця достатньо повно досліджені в сучасній українській історіографії: *Наріжний С.* Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві // Український історик. 1975. № 1-2. С.29-44; *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872-1931 рр.) // Укр. іст. журнал. 1989. № 9. С.50-56; *Його ж.* Историческое общество Нестора-летописца. 1873-1931. Автореф. дис...канд.ист.наук. К., 1990; *Його ж.* Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Укр. іст. журнал. 1995. №5. С.28-37.

⁸⁷ *Дашкевич Н.П.* Общий очерк основания и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. 1899. Книга тринадцатая. С.8-9.

⁸⁸ *Его же.* Историческая записка о возникновении и деятельности Истори-

До складу товариства входили професійні історики — професори Київського університету (В.Антонович, М.Владимирский-Буданов, В.Іконніков, І.Лучицький та ін.), та аматори, котрі цікавилися історією і своїми розвідками робили внесок у історію вивчення регіону. Характерною ознакою засідань товариства було обговорення прочитаних доповідей та повідомлень, дискусії з теоретичних та методологічних проблем історичної науки, знайомство з новітніми зарубіжними дослідженнями й практикою дослідницької діяльності зарубіжних колег⁸⁹. Фактично, Історичне товариство Нестора-літописця перетворилося у фаховий комунікаційний центр, який був не лише зв'язуючою ланкою між професіоналами та аматорами, але й виконував функції координації наукових досліджень. З 1880 р. на засідання товариства допускалися студенти університету, що робило його діяльність публічною, спрямованою на розвиток широкої історичної культури. Члени товариства читали публічні лекції на історичні теми, започатковані 1896 р. за ініціативи О.Лазаревського лекціями з історії Києва. Тільки за рік (1896—1897 р.) у приміщенні університету 9 членами товариства було прочитано 70 публічних лекцій, які відвідало 1100 осіб⁹⁰.

Проблеми української історії та культури займали значне місце серед доповідей та повідомлень на засіданнях товариства. Серед них переважали дослідження з місцевої археології, періоду Київської Русі, Литовської доби та українського козацтва. Вони ґрунтувалися на численних археологічних розвідках (особливу увагу яким приділяв В.Антонович⁹¹), публікації най-

ческого Общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // Там же. С.49; Степанский А.Д. Указ. соч. С.42.

⁸⁹ Дашкевич Н.П. Общий очерк основания и деятельности... С.9-10.

⁹⁰ Его же. Историческая записка... С.97-98.

⁹¹ Переважна більшість публікацій В.Антоновича в “Чтениях” була присвячена археології. Див.: *Бібліографія праць В.Б.Антоновича* // Антонович В.Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995.

важливіших документів київських археографів та масиву етнографічних документів, запроваджених в науковий обіг завдяки діяльності Південно-Західного Відділу Російського географічного товариства. Звичайно, акцент на регіональну історію зумовлювався місцем заснування товариства, складом його учасників та їхніми науковими інтересами, традиціями київської школи документалістики тощо. Ці дослідження робили значний внесок у формування майбутньої національної української історіографії. Однак ми не схильні переоцінювати “національну” орієнтованість товариства, навіть за наявності окремих згадок про гостру полеміку “між прихильниками “єдинонеділимої” орієнтації (І.А.Линниченко, Ф.Я.Фортинський) та “національної” (В.Б.Антонович, М.С.Грушевський)”⁹². На нашу думку, йшлося скоріше про протистояння домінуючому гранд-нарративу російської історії, в основі якого лежали ідеї “державницької школи” російської історіографії, що розглядала історію України невід’ємною частиною загальноросійського минулого⁹³. Натомість альтернативна концепція, якої дотримувалися В.Антонович і М.Грушевський, ґрунтувалася на позитивістській

C.773-791.

⁹² Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ — перша третина ХХ ст.). Київ-Черкаси, 2001. С.129.

⁹³ Порівняння гранд-нарративів національної історії, або ж альтернативного бачення минулого власного народу в “чужих” історіографіях практично не досліджено у вітчизняній історіографії. Частково можна сказати про спробу В.Потульницького (*Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. С.33-50*). Серед зарубіжних авторів див.: *Velychenko S. Rival Grand Narratives of National History: Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukrainian Past (1772-1991) // Österreichische Osthefte. Jh.42. 2000. H.3/4. S.139-160*; *Козут З. Истоки парадигмы единства: Украина и создание русской национальной истории (1620-е — 1860-е гг.) // Ab Imperio. 1-2. 2001. С. 73-85.*

історіософії (де головними об'єктами історії були соціальні верстви та процеси), поєднаною з романтичними ідеями “органічності” історичного процесу, “народного духу” й нації. Дослідження місцевої історії з використанням даних етнографії, фольклористики та антропології служили для неї достатньою доказовою базою.

Історичне товариство Нестора-літописця було першим науковим товариством в Росії та в Україні, яке вирізнялося поміж численних регіональних та вузько-спеціальних об'єднань науковців та аматорів своєю універсальною спрямованістю на фахові історичні проблеми. Можна без перебільшення сказати, що його діяльність виходила за межі Києва і започатковані та випробувані форми наукової комунікації й просвітницької роботи використовувалися іншими науковими товариствами історичного профілю (наприклад, Історичним товариством при Петербурзькому університеті, заснованому 1889 р.), які виникли в Росії та в Україні у другій половині ХІХ ст.

Історія створення наукового історичного товариства у Харкові також пов'язана з діяльністю професорської корпорації місцевого університету. У 1855 р. рада університету дозволила створити історико-філологічне товариство у вигляді приватних зібрань професорів словесного факультету, припинених через рік з причини їхньої відмови підпорядковуватися регламентованим університетом правилам⁹⁴. Лише 1873 р. ініціатива відомого філолога О.Кірпічнікова і молодого історика М.Дрінова щодо створення Історико-філологічного товариства була підтримана деканом факультету професором В.Надлером та радою університету. Проте Статут товариства був затверджений лише у грудні 1876 р., а його фактична діяльність почалася з наступного року⁹⁵. На відміну від Історичного товариства Нестора-

⁹⁴ *Историко-филологический факультет...* С.79-80.

⁹⁵ *Фрадкин В.З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919) // *История и историки. Историографический ежегодник.* 1979. М., 1982. С.224; *Коломієць Т.В.* Наукові товариства Харкова початку ХХ сто-

літописця Харківське історико-філологічне товариство мало виразну регіональну спрямованість, зосереджуючись переважно на вивченні проблем Слобідської та Лівобережної України, проведенні етнографічних та археологічних експедицій, збирання історичних документів та створення архіву, просвітницькій діяльності й лише частково в центрі уваги перебували питання російської політичної історії та історії зарубіжних країн (переважно слов'янських країн)⁹⁶.

Достатньо широка програма діяльності здійснювалася великою кількістю його членів (понад 300 в різний час, щорічно — 90), серед яких, крім власне професорів Харківського університету, були вчені з інших вищих навчальних закладів, наукових установ, викладачі гімназій та училищ, статистики, краєзнавці, іноземні вчені тощо. До його складу входили історики: Д.Багалій, В.Бузескул, М.Довнар-Запольський, А.Єфіменко та ін., філологи: М.Сумцов, А.Потебня, Д.Овсяннико-Куликовський та ін. Засідання товариства скликалися вісім-десять разів на рік і були присвячені заслуховуванню й обговоренню доповідей та повідомлень, які публікувалися спочатку в “Киевской старине”, “Харьковском календаре”, “Русском филологическом вестнике”, а з отриманням у 1886 р. субсидій від Харківського університету у власних виданнях — “Сборнике Харьковского историко-филологического общества” (1886—1914, тт.1-21), “Вестнике Харьковского историко-филологического общества” (1911—1914, вып. 1-5), на сто-

ліття // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2003. № 603. С.63-64.

⁹⁶ *Степанский А.Д.* Указ. соч. С.42-43; *Шандра В.С.* К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества // Археографический ежегодник за 1985 год. М., 1985. С.221; Докладніше див. також: *Сарбей В.Г.* Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) // Укр. іст. журнал. 1977. № 12. С.93-103.

рінках якого публікувалися статті науково-популярного характеру, “Трудах Педагогического отдела Историко-филологического общества” (с 1893 — 1902, вып. 1-7)⁹⁷.

Відмінною ознакою товариства була посилена увага до збирання та введення в науковий обіг етнографічних, археологічних та історико-архівних матеріалів з місцевої історії. За ініціативи П.Єфіменко у 1880 р. при товаристві засновано архів, куди увійшли документи ліквідованих у XVIII ст. малоросійських закладів Чернігівщини, Харківщини, Полтавщини, Катеринославщини і частково Курської та Воронежської губерній, старовинні рукописні книги та ін. У 1910 р. фонди Архіву нараховували близько 125 тис. справ, понад 75 тис. з яких були описані вже до 1914 р.⁹⁸ Матеріали Архіву використовувалися при написанні статей та монографій Д.Багалієм, О.Єфіменко, Д.Міллером, В.Барвінським та ін. Архів став базою для практичних занять студентів-істориків та майбутніх юристів.

В структурі товариства важливе місце посідав Етнографічний музей, який виник на основі етнографічної виставки, підготовленої до XII археологічного з'їзду 1902 р. в Харкові⁹⁹. Колекція виставки та етнографічного музею характеризували головним чином матеріальну культуру населення Слобідської України і до 1917 р. складали понад 2200 експонатів. Етнографічний музей незабаром став учбово-допоміжним закладом Харківського університету¹⁰⁰.

⁹⁷ Шандра В.С. Указ. соч. С.222. *Систематический указатель к периодическим изданиям Историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886-1914 гг.* Харьков, 1955. С. 3.

⁹⁸ Фрадкин В.З. Указ. соч. С.231-232.

⁹⁹ Про історію проведення попередніх археологічних з'їздів докладніше див.: Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899) // Київська старовина. 1993. № 3. С.65-72.

¹⁰⁰ Там же. С.234-235.

Архів, Етнографічний музей та дві бібліотеки товариства створили підґрунтя для плідної наукової роботи не лише визнаних вчених, але й стали справжньою лабораторією для підготовки майбутніх фахівців-істориків. Студентські наукові праці обговорювалися на засіданнях товариства і друкувалися в його періодичних виданнях. За підтримки університету товариство заснувало низку премій для обдарованих студентів: імені О.Потебні за кращі твори з російської мови та літератури, імені М.Дрінова за праці із слов'янської історії та етнографії, імені М.Лисенка за праці з української етнографії тощо¹⁰¹.

Широкою була і громадсько-просвітницька діяльність членів товариства, яка координувалася його Педагогічним відділом та створеним при ньому Лекційним комітетом. До складу останнього входили історики та філологи університету: В.Багалій, В.Бузескул, В.Савва, М.Сумцов, Д.Овсяннико-Куликовський та ін. Науково-популярні лекції із загальної історії, історії Росії, історії російської літератури читалися з 1895 р. і користувалися великою популярністю у громадськості Харкова, Полтави та інших міст. Не менш активною була і участь членів товариства в роботі Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869—1920) та Комітету з видання дешевих книг для народу¹⁰².

Серед регіональних товариств історичного профілю діяльність Харківського історико-філологічного товариства була найпомітнішою та найуспішнішою. Зрозуміло, що важливу роль у цьому відігравав потужний та авторитетний професорсько-викладацький склад університету, котрий мав тривалі традиції співпраці всередині корпорації, розвинені й численні наукові школи, широко відомі за межами Слобідської України. Сильний акцент на регіональну історію та етнографію обумовлювався насамперед слабо дослідженою історією краю, специфікою його заселення українцями

¹⁰¹ Там же. С.236; Шандра В.С. Указ.соч. С.225.

¹⁰² Фрадкин В.З. Указ. соч. С.238-239.

та росіянами, котрі протягом тривалого часу зберігали власні традиції, що органічно доповнювалися звичаями сусідів. Етнографічні дослідження своєрідного “прикордонного регіону” у поєднанні з успадкованим від початку XIX ст. “українофільським” просвітництвом визначало частковий українознавчий характер діяльності товариства, члени якого у 1905 р. розробили проект записки Імператорської Академії наук про відміну цензурних обмежень для української друкованої продукції, а М.Сумцов першим почав читати лекції українською мовою в університеті. Водночас, “регіональна” спрямованість товариства не виключала розгляд наукових проблем загального характеру, що підтверджують теми статей його періодичних видань та збережених в архіві товариства неопублікованих рукописів. Мотиваційним поштовхом для широкої просвітницької діяльності членів товариства був специфічний промисловий характер харківського регіону із значною частиною робітничого населення, для яких опанування елементарними знаннями ставало професійною необхідністю.

Менш сприятливими були умови діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства, створеного 1894 р. при Інституті кн. Безбородко. Його професорська корпорація користувалася більшою автономією ніж університетська за статутом 1884 р., але її склад був значно слабшим в науковому плані, оскільки давалося взнаки сусідство з великим культурно-науковим центром — Києвом, та провінційний характер міста й регіону з переважаючим сільським населенням. Молоді перспективні й амбіційні науковці розглядали викладацьку діяльність в Ніжині як тимчасовий період свого життя й намагалися якомога швидше отримати кафедру в університетах, що давало ширші можливості для їхнього наукового і кар’єрного сходження. Більшість професорів Інституту, котрі мали стати ядром наукового товариства, фактично перетворили його у закритий для міського суспільства корпоративний орган. При товаристві зберігався архів Магістрату грецької колонії, що існувала в Ніжині в XVII—XIX ст., та архів міської думи до початку XIX ст. Однак наукова й просвітницька діяль-

ність товариства носила переважно локальний характер і не відзначалася особливою інтенсивністю¹⁰³. До 1911 р. товариство видало 7 випусків “Сборника Нежинского Историко-филологического общества”, де найбільший інтерес становлять опубліковані фольклорні матеріали¹⁰⁴.

Засноване 1888 р. Историко-філологічне товариство при Новоросійському університеті відносилось до вузько спеціальних органів, оскільки спрямовувало свою діяльність на вивчення і дослідження проблем слов'язнавства та візантології. Саме ці напрями науки були представлені в Новоросійському університеті відомими фахівцями: Ф.Успенський, О.Кірпічников, Ф.Корш, Ф.Леонтович, В.Істрін та ін. У 1891 р. при товаристві було створено спеціальне Візантійське відділення, перейменоване 1898 р. у Візантійсько-слов'янське. Товариство видавало “Летопись” (1890—1916, тт. 1-25)¹⁰⁵.

Ці чотири товариства, котрі діяли на території України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., у порівняльній європейській перспективі були професійними об'єднаннями істориків та аматорів і, на зразок аналогічних органів в Німеччині, Франції та Чехії, сприяли подальшій професіоналізації та інституціоналізації історичної науки. Однак, на відміну від більшості європейських країни (за виключенням Німеччини), вони створювалися при університетах, що, з одного боку, сприяло професіоналізації наукових досліджень і об'єднанню зусиль аматорів та професіоналів, а з іншого — перетворювало їх на офіційні органи, ставило їхню діяльність під урядовий контроль, оскільки держава виділяла субсидії на публікацію наукових досліджень. Водночас, як наприклад в Італії та Угорщині, озна-

¹⁰³ Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине (1899-1905) // История и историки. Историографический ежегодник. 1979. М., 1982. С.372-373,375.

¹⁰⁴ Степанский А.Д. Указ. соч. С.45.

¹⁰⁵ Там же. С.43.

чені товариства сприяли дослідженню регіональної історії, шляхом збирання та публікації археологічних, етнографічних та письмових пам'яток минулого, частково робили кроки до об'єднання професіоналів підтримуючи проведення загальноросійських з'їздів (насамперед, археологічних). Публічний характер діяльності товариств та їхня просвітницька робота спрямовувалася на формування історичної культури суспільства й частково національної історичної свідомості та засад національної історичної науки. Остання функція історичної науки в умовах відсутності власної державності могла здійснюватися виключно в обмежених формах і громадських органах.

Першість серед них, безперечно, належить створеному 1873 р. Літературному товариству Т.Шевченка, перетвореному 1892 р. в наукове, котре, завдяки діяльності М.Грушевського, стало своєрідною Академією українознавства, заклавши міцні підвалини для формування власне української національної історіографії¹⁰⁶. Це підтверджувалося не лише тематикою доповідей та виступів на засіданнях його секцій, в яких переважали дослідження з археології та етнографії України, її історії періоду давньої Русі,

¹⁰⁶ Діяльність львівського наукового осередку та роль М.Грушевського в його становленні й розвитку національної історичної науки, внесок істориків у формування модерної національної свідомості досить повно висвітлені в українській історіографії. Для прикладу наведемо наступні праці узагальнюючого характеру: *Дорошенко В.* Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873-1892-1912 рр.). К., Львів, 1914; *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський і початки організації української науки // *Вісник АН УРСР.* 1991. №9. С.50-64; *Гирич І.Б.* Вказ. пр.; *Запшкільняк Л.* Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст. // *Михайло Грушевський і українська історична наука.* Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлу Грушевському. Львів, 1999. С.31-47 та ін.

історії Козаччини, нового і новітнього періоду, науковими та науково-популярними виданнями, але й залученням до співпраці науковців-українознавців з Наддніпрянської України, доповідями з українознавчої тематики на численних міжнародних наукових форумах, активною просвітницькою діяльністю¹⁰⁷.

Подібну роль виконувало і “Руське товариство історичне”, засноване 1902 р. в Чернівцях професорами і студентами Чернівецького університету. До його складу входило майже 30 осіб, серед яких провідну роль відігравали історики С.Смаль-Стоцький та М.Кордуба. Товариство зосередилось на вивченні історії, демографії, етнографії Буковини, утверджуючи ідею про єдність українського народу¹⁰⁸.

Діяльність створеного 1906 р. в Києві зусиллями наукової та культурної громадськості Українського наукового товариства¹⁰⁹ необхідно розглядати як результат консолідації наукових українських сил в умовах революції 1905—1907 рр. в Російській імперії, зростаючого значення українознавчих студій для формування національної свідомості, становлення власне національної гуманітарної науки внаслідок її інтенсивної професіоналізації та інституціоналізації. Ми погоджуємося з сучасним дослідником В.Масненком, котрий розглядав створення Українського науко-

¹⁰⁷ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. С.130-135.

¹⁰⁸ Зайцева З.І. Наукові товариства як інституції української науки другої половини ХІХ — початку ХХ століття // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. К.; Чернівці, 1997. С.73-75.

¹⁰⁹ Докладніше див.: Щербань Т.О. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907-1921) // Архіви України. 1991. № 5-6. С.34-38; Зайцева З.І. Українське наукове товариство у контексті інституційних процесів в українській науці початку ХХ століття // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. К.,2001. Вип.4. С.124-137 та ін.

вого товариства як перехід вітчизняної науки від стадії “всеохоплюючого українознавства” до “повноцінної розвинутої системи дисциплін наукового знання про суспільство та людину”¹¹⁰. Фактично товариство було першим українським науковим осередком в Російській імперії і не лише за мовою його видань (до 1914 р. побачило світ 13 томів “Записок Українського наукового товариства у Києві”) та складом активних учасників (М.Грушевський, В.Антонович, В.Щербина, О.Левицький, В.Данилевич, Я.Шульгін та ін.), а й за характером діяльності, де переважали українознавчі студії з історії, етнографії, економіки тощо. В товаристві була започаткована диференціація гуманітарних наукових дисциплін, котрі з утворенням ВУАН оформились у самостійні наукові інституції та підрозділи.

Таким чином, в Україні протягом ХІХ — початку ХХ ст. діяло два типи науково-історичних товариств, котрі відрізнялися способом заснування і характером — офіційні, засновані при університетах, та громадські, котрі виникали за приватної ініціативи. Перший тип наукових товариств можна вважати своєрідною особливістю Російської імперії, де будь-які форми громадської активності жорстоко контролювалися й обмежувалися урядовими органами. В таких умовах офіційні науково-історичні товариства відігравали допоміжну роль в інституціоналізації науки, розширюючи комунікаційне поле науковців, сприяючи її подальшій професіоналізації. Вони не могли виступати центрами об’єднання істориків альтернативних напрямів та шкіл, як, наприклад, в Польщі та Чехії. Товариства розвивали “регіональний” варіант домінуючої загальноросійської історичної схеми і лише в окремих випадках та в опосередкованій формі допомагали формуванню національно-орієнтованого образу історії. Це завдання виходило на перший план лише у громадських наукових товариствах, котрі виникали за умов подальшої диференціації науки й піднесення національної свідомості освічених верств українського суспільства, успадковували форми співпра-

¹¹⁰ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. С.142.

ці між професіоналами й аматорами.

3.4. Створення історичної періодики і розширення засобів наукової комунікації

Академічна інституціоналізація і наукові товариства, які все ж залишалися типовими клубами університетських викладачів, студентів, публіцистів, політиків та дослідників-аматорів¹¹¹, спільно з архівами і бібліотеками створювали професійний ландшафт історичної науки й сприяли формуванню почуття єдності “гільдії” істориків. Зростаюче усвідомлення вченими *Ethos* і *Habitus* науки з прийняттям корпоративних норм передбачало й розуміння незаперечного факту, що наука не тільки дослідження та пошук “об’єктивної” правди, але й комунікативний процес. В засобах наукової комунікації провідну роль відігравали історична періодика, наукові зібрання, проведення національних і міжнародних історичних конгресів.

Процес подальшої професіоналізації у більшості країни Європи супроводжувався створенням у другій половині ХІХ ст. національних “загальних історичних журналів”, які відігравали роль координаторів наукових досліджень у різних сферах історичної науки, були ареною теоретико-методологічних дискусій, знайомили представників фаху з вітчизняною і зарубіжною дослідницькою літературою, інформували про події “професійного світу” тощо. В країнах Європи і Північної Америки становлення цих органів можна умовно систематизувати за такою схемою: а) логічний наслідок тривалого процесу інституціоналізації й професіоналізації історичної науки (Німеччина); б) складовий елемент т.зв. “наздоганяючої” інституціоналізації історичної науки (Франція, Великобританія, Сполучені Штати Америки); в) орган національно-орієнтованої історичної науки (Італія, Угорщина, Чехія, Польща). Цілком очевидно, що у другому випадку

¹¹¹ *Raphael L. Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. S.25.*

завдання й структура часописів багато в чому нагадувала обраний для наслідування “взірець”. Частково це спостерігалось і у третьому випадку, але тут виразно проявлялася національна спрямованість історичної науки, що наочно відображалось або ж у назві часопису, або ж у національній орієнтації тієї інституції, органом якої він був.

В *Німеччині* у 1859 р. був заснований “Історичний Журнал” (“*Historische Zeitschrift*”), який став першим на континенті національним загальним історичним журналом, з чітко окресленою програмною спрямованістю на методологію історичного дослідження та “політично помірковану національно-державницьку історіографію”¹¹². Розширювалася також мережа спеціальних та галузевих часописів: на початку 1870-х років Берлінським історичним товариством почали видаватися “Записки з історичної літератури” (“*Mitteilungen aus der historischen Literatur*”), завданням яких стало ознайомлення професіоналів-істориків з новітніми дослідженнями німецької історичної науки; у 1889 р. з’явився “Німецький журнал історичної науки” (“*Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*”), присвячений переважно проблемам середньовічної й нової історії¹¹³; з 1898 р. виходить “Історичний Квартальник” (“*Historisches Vierteljahrschrift*”) та ін.¹¹⁴

В 1876 р. у *Франції* групою молодих істориків ліберально-протестанського напрямку (переважна більшість з яких отримала перед цим фахову підготовку в Німеччині) на чолі з Г.Моно був заснований “Історичний Огляд” (“*Revue Historique*”). Важливу роль у його створенні відігравали два мотиви: по-перше, журнал мав протиставити нову концепцію націо-

¹¹² *Schleier H.* Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts. S.144.

¹¹³ *Современные иностранные исторические журналы // Научный Исторический Журнал.* 1913. Т. I. Вып. 1. № 1. С. 138.

¹¹⁴ *Историография истории нового времени...* С.364.

нальної історії впливовій групі католицьких істориків, які об'єдналися навколо заснованого у 1866 р. “Огляду історичних питань” (“*Revue des questions historiques*”); по-друге, необхідно було покласти край пануючим у вітчизняній історіографії методам історичного дослідження, що ґрунтувалися на історіософії епохи Просвітництва, й започаткувати “обговорення питань методу” (“*discours de la methode*”) в середовищі професійних академічних істориків¹¹⁵. Національна спрямованість “Історичного Огляду” визначалася у передовій статті Г.Моно: “Вивчення минулого Франції, яке буде головною частиною нашого завдання, є сьогодні ... національно важливим”. У наступні десятиліття розширюється мережа спеціальних історичних журналів (“Історія французького протестантизму”, “Вісімнадцяте століття”, “Французька революція”, “Військова історія” та ін.), котрі виникали як органи відповідних наукових товариств¹¹⁶.

У **Великобританії** з 1870-х років починається ґрунтовна переорієнтація з пануючих літературних форм історіографії, найвпливовішим представником якої був Т.Маколей, на німецьку модель історичних досліджень і створений у 1886 р. “Англійський Історичний Огляд” (“*English Historical Review*”) був наслідком цього поступового процесу. Характерно, що перший номер нового часопису відкривався статтею лорда Актона про “Німецьку школу істориків”, в якій особлива увага зверталась на теоретичні й інституційні основи німецької історіографії¹¹⁷.

¹¹⁵ *Raphael L.* Epochen der französischen Geschichtsschreibung // Wolfgang Kütler, Jörn Rüsen, Ernst Schulin (Hrsg.) *Geschichtsdiskurs*. Bd 1. S.110.

¹¹⁶ *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России. С.22, 29; *Историко-графія* истории нового времени...С.384.

¹¹⁷ *Osterhammel J.* Epochen der britischen Geschichtsschreibung // Wolfgang Kütler, Jörn Rüsen, Ernst Schulin (Hrsg.) *Geschichtsdiskurs*. Bd 1. S.173; *Goldstein Doris S.* The Professionalization of History in Britain in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries // *Storia della storiografia*. 3 (1983). S.3-27.

Серед істориків *Сполучених Штатів Америки* у 80-х роках XIX ст. визріла ідея необхідності створення загальнонаціонального історичного журналу після доповіді редактора “*English Historical Review*” М.Крейтона під час його перебування у США. З такою пропозицією виступив відомий історик Дж.Ф.Джеймсон, якого у 1889 р. підтримав Г.Адамс в Американській Асоціації Істориків. У квітні 1895 р. відбулася зустріч 26 істориків провідних американських університетів, де були узгоджені фінансові питання майбутнього видання та його структура. “Американський Історичний Огляд” (“*American Historical Review*”) створювався на зразок англійського журналу, але враховувався також досвід німецького та французького видань, що відобразилося в його структурі з таким рубриками: “Статті”, “Джерела”, “Рецензії”, “Замітки і Новини”. На думку сучасних дослідників причиною пізнього заснування американського загального історичного журналу був розгалужений ринок численних науково-популярних часописів (наприклад, “*Nort American Review*”, “*The Nation*”, “*New Englander*”, “*Atlantic Monthly*”, “*Forum*”, “*Contemporary Review*”), в яких публікувалися праці американських істориків; видань численних американських історичних товариств (як регіональних (State and Local Historical Societies), так і тематичних спеціалізованих зібрань на зразок Американського нумізматичного і Археологічного товариства, Американського товариства церковної історії та ін.); широка підтримка в публікаціях наукових досліджень університетами і такими організаціями як, наприклад, засноване у 1882 р. “Дослідження університету Джона Хопкінса з історичних і політичних наук” (“*John Hopkins University Studies in Historical and Political Science*”) тощо¹¹⁸.

В *Італії* заснування на конгресі італійських істориків у 1884 р. в

¹¹⁸ *Lingelbach G.* Die American Historical Review. Gründung und Entwicklung einer geschichtswissenschaftlichen Institution // Matthias Middell (Hrsg.) Historische Zeitschriften im internationalen Vergleich. S.33-41.

Туріні “Італійського Історичного Журналу” (“*Rivista Storica Italiana*”) необхідно розглядати як наслідок вирішення політично-інституційних проблем монархії, оскільки процес національного єднання 70—80-х років ХІХ ст. вимагав створення ідеологічного фундаменту для нових держав. Ця політична інтенція спрямовувала історичні дослідження у напрямку обґрунтування ідеї монархії з акцентом на національних компонентах, що мали бути протиставлені сильним регіональним і локальним тенденціям, які панували в історіографії. Новий журнал, разом з періодичними конгресами італійських істориків, мав стати “спільним центром” для узгодження наукових зусиль науковців і численних місцевих товариств у сфері національної історії¹¹⁹.

Заснований у 1867 р. в *Угорщині* журнал “Століття” (“*Századok*”), який був органом Угорського історичного товариства, лише частково відповідав канонам загальних історичних журналів, проте мав чітко окреслену національну спрямованість. У *Чехії* “Чеський Історичний Журнал” (“*Český Časopis Historický*”) почав видаватися з 1895 р. Історичним клубом, але належав до внутрішніх університетських видань, оскільки був заснований за ініціативи учнів керівника кафедри чеської/богемської історії Голля й фактично став “органом історичного семінару” професора і в перші два роки існування його редакційний портфель наповнювався виключно студентськими працями, зачитаними як реферати на семінарі¹²⁰. Празьке видання було єдиним у країнах Східно-Центральної Європи, яке містило в назві національне визначальне слово. У *Польщі* “Історичний Квартальник”

¹¹⁹ *Tortarolo E.* Op.cit. S.100, 102-103.

¹²⁰ *Hadler F.* Századok — Kwartalnik Historyczny — Český Časopis Historický. S.147-149; *Руда О.* Українська тема на сторінках львівського часопису “Kwartalnik Historyczny” (“Історичний кварталник”) в 1887-1914 рр. // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 13. К., 2004. С.309-310.

(“*Kwartalnik Historyczny*”) вийшов у 1887 р. у Львові як орган Польського історичного товариства. Засновник журналу К.Ліске тривалий час був референтом польської історичної літератури німецького “*Historische Zeitschrift*” Г.Зібеля, де критикував консервативних краківських істориків, а тому німецький журнал став для нього взірцем при заснуванні польського видання. “Історичний Квартальник” був журналом для всіх польських територій і діяв як інформаційний та критичний центр польської історіографії — в середньому на рік тут друкувалося 200 рецензій. Будучи “дитям позитивізму” львівський часопис звертав особливу увагу на методологічні питання, а з поширенням серед польських істориків неокантіанської методології історії в його тематиці переважали статті з економічної, військової, культурної історії національно-патріотичного гатунку¹²¹.

Усвідомлення істориками єдності власної професійної гільдії, необхідність вироблення загальних критеріїв та норм дослідницької практики, розробка компетентних підходів до дослідження і викладання історії спричинили заходи щодо організації загальнонаціональних з’їздів істориків та створення національних асоціацій істориків. Водночас, крім внутрішніх дисциплінарних проблем, важливу роль в об’єднанні представників національного фахового “цеху” відігравали політичні чинники, які в екстремальному вигляді проявилися в Італії та Німеччині.

В *Італії* проблеми професійної ідентичності істориків у ході численних зібрань італійських вчених з середини XIX ст. взагалі не піднімалися. В основному там були представлені природознавці, хоча на конгресі у Венеції в 1847 р. існували географічна й археологічна секція. Ці зібрання італійських вчених з самого початку були відмічені політичним духом. Поштовх до організації першого конгресу італійських істориків дало у 1878 р. Товариство вітчизняної історії в Неаполі, яке розіслало всім регіональним товариствам листа з пропозицією наступного року історикам зібратися в

¹²¹ *Hadler F. Op.cit. S.148-150.*

Неаполі. Крім організаційних аспектів, привертає увагу два ключових моменти: по-перше, запрошувалися насамперед представники тих товариств, в яких сильними були локальні коріння й традиції і які (як, наприклад, П'ємонт) були противниками інтеграційних процесів нового королівства; по-друге, наочно проявлялась спроба створити “спільний центр” для колективної співпраці у сфері національної історії в умовах явних розходжень в ідеології та методології досліджень. Перші три конгреси італійських істориків (Неаполь, 1879; Мілан, 1880; Турін, 1884) проходили під знаком домінування позитивістської методології національної історії й створення організаційних елементів “професійного поля” італійських істориків. Важливу роль у цьому процесі відігравав заснований королівським декретом у 1883 р. Інститут італійської історії (*Instituto Storico Italiano*), який мав стати центром координації наукової діяльності численних товариств і виконати завдання “наведення порядку в публікаціях з національної історії й централізувати зусилля окремих товариств і союзів”¹²².

В *Німеччині* перший з'їзд істориків відбувся в Мюнхені у 1893 р. і найважливішою була політична мотивація його проведення, оскільки у 1890 р. імператор Вільгельм II виступив на конференції шкільних викладачів, приділивши особливу увагу змісту викладання у зв'язку з поширенням серед учнівської молоді соціал-демократичних ідей. Історична наука і викладання історії мали сприяти вихованню молоді в націоналістичному дусі¹²³. Таким чином відбувалося тісне поєднання сучасної політики та історичної освіти й науки, загалом характерне для німецької історіографії ХІХ ст. На третьому з'їзді німецьких істориків у квітні 1895 р. у Фаранкфурті-на-Майні був створений Союз німецьких істориків, який став організато-

¹²² *Tortarolo E.* Op.cit. S.100-104.

¹²³ *Middell M.* Die ersten Historikertage in Deutschland // Diesener G. und Middell M.(Hrsg.) Historikertage im Vergleich (Comparativ, Jg.6, H.5-6). Leipzig, 1996. S. 21-26.

ром і координатором проведення загальнонімецьких з'їздів фахової корпорації (до Першої світової війни відбулося 13 з'їздів)¹²⁴.

У *США* Американська асоціація істориків була заснована у вересні 1884 р. членами існуючої з 1865 р. Американської асоціації соціальних наук і головним завданням новоствореного професійного об'єднання проголошувалося “сприяння не стільки вивченню американської історії, скільки історії в Америці”¹²⁵. В *Англії* поштовхом для створення у 1906 р. Історичної асоціації, заснованої на першій національній конференції істориків, стали інституційні зміни в історичній науці. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. до традиційних центрів історичних досліджень (Оксфорд і Кембрідж) додалися університети в Манчестері, де була створена школа економічної історії, та Лондоні, в якому 1895—1898 рр. виникла школа економіки та політики, яка зосередила свою увагу на проблемах соціальної історії¹²⁶.

Перші спроби створення “загального історичного журналу” в *Росії* відносяться до 90-х років ХІХ ст., коли М.Карєєв виступив з ініціативою перетворення неперіодичного збірника “Историческое обозрение” Історичного товариства при Петербурзькому університеті¹²⁷ в періодичний науковий орган фахової корпорації. Ідею підтримав відомий російський вида-

¹²⁴ *Историография истории нового времени...* С.364-365.

¹²⁵ *Tassel D. van. From Learned Society to Professional Organization: The American Historical Association. 1884-1900 // American Historical Review. 89 (1984). P.933.*

¹²⁶ *Историография истории нового времени...* С.390-391.

¹²⁷ Виходив з 1890 р. і публікував статті з російської та зарубіжної історії, теоретико-методологічних питань історичної науки, рецензії та огляди російської та зарубіжної історичної літератури, бібліографічні показники, огляди викладання історії в університетах та і гімназіях тощо (*Историография истории нового времени...* С.290).

вещь І.Ефрон. Однак затія провалилася з причини “нездатності російських вчених до конкретних заходів”. Наступна спроба була здійснена М.Карєєвим у 1901 р., однак цього разу на заваді стали державні органи, заборонивши вченому редагування науковим журналом, аргументуючи це його “загальною репутацією людини вельми неблагонадійної”. Лише у 1913 р. за редакцією М.Карєєва у видавництві “Брокгауз і Ефрон” вийшов перший номер “Научного Исторического Журнала”, який припинив своє існування після 5 випусків у 1914 р. з початком Першої світової війни¹²⁸.

“Научный Исторический Журнал” можна вважати першим і єдиним періодичним виданням в Росії ХІХ — початку ХХ ст., який за своїми завданнями, категорією читачів та авторів, структурою та характером опублікованих матеріалів відповідав типу європейського “загального історичного журналу”. Вже у передовій статті першого номеру М.Карєєв чітко вказав на нагальну потребу для російських істориків у створенні подібного органу на зразок існуючих у світі: “Ми, росіяни, до цього часу не мали у себе такого органу історичної науки, котрий стежив би за її рухом у нас і за кордоном, і в цьому плані ми відстали не лише від народів романського і германського походження, взагалі випередивших нас в культурному відношенні, але навіть від інших слов’янських народів, менш чисельних, ніж ми, а тому й володіючих меншою кількістю вчених сил. У нас є низка вищих шкіл, в яких здійснюється викладання історії, проте у нас відсутній науковий історичний журнал, які є у поляків з їхніми двома університетами, і у чехів з їх єдиним університетом”¹²⁹. Зростаюча професіоналізація та

¹²⁸ Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. С.247-248.

¹²⁹ Его же. Задачи “Научного Исторического Журнала” // Научный Исторический Журнал. 1913. Т.1. Вып. 1. № 1. С.2. Для підтвердження цієї думки в тому ж номері був надрукований огляд тогочасних зарубіжних історичних журналів (*Современные иностранные исторические журналы*. С.137-140.).

спеціалізація історичної науки в Росії призводила до того, що т.зв. “товсті журнали”, які традиційно публікували статті на історичну тематику, огляди та рецензії на новітню російську та зарубіжну історичну літературу, лише частково задовольняли попит на наукову інформацію. Збільшення ж кількості видань університетів та історичних наукових товариств призводило до значних труднощів у пошуку новітніх досліджень з окремих галузей історичної науки. Тому одним із головних завдань журналу мало стати інформаційне забезпечення представників фаху — публікація “систематичних оглядів новітньої історичної літератури російською мовою”¹³⁰.

Фаховий характер новоствореного органу визначався і специфічним обмеженим колом його майбутніх читачів та дописувачів — тих, “що спеціально займаються історичною наукою”: а) викладачі історії у вищій та середній школі, котрі активно здійснюють дослідженням історії; б) молоді науковці, “залишені при університеті для підготовки до професорського звання”; в) студенти вищої школи, котрі обрали своєю майбутньою спеціальністю історію та суміжні з нею дисципліни. Вони визначили і загальну спрямованість журналу та його характер — “науковий, академічний, котрий унеможлиблює ухили в сторону історичної белетристики та публіцистики... Всі інтереси журналу будуть зосереджені на питаннях історичної науки та історичного викладання, на зразок аналогічних журналів, які видаються за кордоном...”¹³¹ Закордонний досвід був врахований і у переважно національній тематичній спрямованості видання, оскільки, за переконанням його видавців, саме російська історія, якою займається переважна більшість представників фаху, мала посісти головне місце на його сторінках. Водночас, універсальність фахового видання визначала і особливу увагу до публікацій з історії зарубіжних країн, зокрема слов’янських. Отже, структура запропонованого видання виглядала таким чином: 1) статті з

¹³⁰ Там же. С.3.

¹³¹ Там же. С.1.

російської та загальної історії; 2) статті з теоретичних питань історичної науки; 3) статті з питань викладання історії у вищій та середній школі або історіографічні огляди по окремим країнам та епохам. Останнім планувалося відвести значне місце. Великий інформаційний блок мав бути представлений рецензіями на новітні історичні праці, оглядами вітчизняних та зарубіжних історичних журналів, викладанням історії в російських та зарубіжних університетах тощо.

Програма і аналіз структури та опублікованих матеріалів виданих номерів “Научного Исторического Журнала” свідчать про намагання його редакторів наблизитися більшою мірою до німецького “Исторического Журнала” та французького “Исторического Огляду”, насамперед особливою увагою до теоретико-методологічних проблем історичної науки та ґрунтовними інформаційними розділами. У назві також не було національного визначального слова, але, на відміну від польського “Исторического Квартальника”, де воно було відсутнє з політичних мотивів, оскільки Польщі як самостійної держави не існувало¹³², в російському варіанті (як і в німецькому, французькому та угорському) потреби в ньому взагалі не існувало, оскільки історична наука загалом ідентифікувалася в межах сталої держави, що доповнювалося переконанням російських істориків про укоріненість науки в національну культурну традицію, яке ґрунтувалося на ідеї, за якою національно-культурний розвиток створює певний аксіологічний простір, ціннісну орієнтацію суспільства стосовно науки і вченості¹³³. Однак, якщо французький, польський і чеський журнали створювалися як органи для оновлення та переорієнтації історичної науки й протистояли домінуючим напрямом національної історіографії, то “Научный Исто-

¹³² *Hadler F.* Op.cit. S.148

¹³³ Див. цікаві міркування з цього приводу: *Корзун В.П.* Образы исторической науки в отечественной историографии рубежа XIX-XX веков...С.28-29.

рический Журнал” в Росії виник як наслідок усвідомлення значної частини “тільдї” істориків необхідності створення фахового органу (яким він не став внаслідок недовговічності), тобто був логічним продовженням процесів професіоналізації й дисциплінарної спеціалізації. Це зближувало його з німецьким зразком і подібним англійським виданням. Важливим мотиваційним поштовхом до створення російського журналу стала необхідність ознайомлення зарубіжних колег з успіхами російської історичної науки, що може розглядатися як безпосередній наслідок активної участі російських вчених у роботі перших чотирьох міжнародних конгресів істориків, та прискорених інтеграційних процесах європейської науки початку ХХ ст.¹³⁴

Російський журнал хронологічно виник найпізніше в Європі, що може частково підтверджувати факт запізнилої інституціоналізації історичної науки в імперії. М.Кареев однією із причин назвав “нездатність” російських вчених до реалізації конкретних проектів, яка може розглядатися скоріше як певний ментальний фактор, що відігравав другорядну роль. На нашу думку, головними тут виступали особливості внутрішнього дисциплінарного розвитку історичної науки, зокрема специфічні умови публікації наукової продукції, та соціально-політичні й культурні фактори, котрі спрямовували вектори наукової й громадської активності вчених-істориків.

З другої половини ХІХ ст. в Росії відбувається значне збільшення чисельності періодичних видань і розширення ринку книжкової продукції, зростають державні асигнування для університетів та наукових товариств на публікацію наукових праць. Це відкрило нові можливості професійним історикам для публікації результатів наукових досліджень у вигляді статей, оглядів та рецензій¹³⁵. Весь масив періодичних видань умовно можна

¹³⁴ Докладніше про це див. Розділ 5.

¹³⁵ Докладніше див.: *Мохначева М.П.* Журналистика и историческая наука. Кн.2. Журналистика и историографическая традиция в России 30-70-х гг. ХІХ века. М., 1999.

розділити на такі групи: а) суто наукові видання; б) т.зв. “товсті журнали” науково-популярного характеру; в) великі видавничі проекти.

До наукових видань належали перш за все часописи та збірки, що періодично видавалися державними установами (наприклад, “Журнал Министерства Народного Просвещения”, який у своїй неофіційній частині друкував статті з історії Росії, давньої, середньовічної та нової історії зарубіжних країн); університетами (“Университетские Известия”, Київ; “Записки Императорского Харьковского Университета”, “Записки Императорского Новороссийского Университета” та ін.); науковими товариствами та археографічними комісіями (численні “Записки”, “Чтения”, “Сборники”, “Труды” тощо); праці, що видавалися після проведення наукових з’їздів та конференцій (наприклад, “Труды” археологічних з’їздів). Практично всі ці видання за характером були універсально-науковими, або ж мали особливе гуманітарне спрямування. Однак велику частку в них склали наукові історичні статті. Наприклад, із 809 статей, опублікованих протягом 1886—1914 рр. у виданнях Історико-філологічного товариства при Харківському університеті (“Сборник” і “Вестник”) 205 (23%) становили статті історичного змісту, присвячені історії Росії в цілому, історії Лівобережної України та Слобожанщини, історії Харківського університету, загальній історії¹³⁶.

Науково-популярні періодичні видання, т.зв. “товсті журнали” літературно-громадського характеру, загалом були феноменом російської дійсності XIX — початку XX ст., оскільки відігравали визначну роль у формуванні її інтелектуального простору¹³⁷. Орієнтуючись на освічену публіку

¹³⁶ Підраховано за: *Систематический указатель к периодическим изданиям Историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886-1914 гг.* Харьков, 1955.

¹³⁷ “Журнал вартий кафедри!” — проголошував В.Белінський, визначаючи тим самим місце цих інституцій в інтелектуальному та культурному житті

вони друкували художні твори, публіцистику політичного та історичного змісту, намагаючись враховувати різноманітні інтереси з метою забезпечення читацької підписки та збільшення накладу. Спектр таких видань був досить широкий і різноманітний — від популярних і впливових: “Вестника Европы”, “Русской мысли”, “Исторического Вестника”, “Русской старина”, “Исторического архива”, “Русского исторического журнала”, “Северного Вестника”, “Русской школы”, “Вестника Самообразования”, “Киевской Старины” та ін., до екзотичних і маловідомих сучасним дослідникам: “Жизнь”, “Мирный Труд”, “Духовный Вестник”, “Вера и Разум” тощо. Сюди також можна віднести й численні регіональні видання, наприклад “Харьковский Календарь”, “Новороссийский Календарь”. Тематика історичних статей в цих періодичних виданнях залежала від їх загального напрямку. Але навіть у тих журналах, які за назвою мали історичну спрямованість, друкувалися матеріали іншого змісту. Наприклад, за 1880—1904 рр. на сторінках “Исторического Вестника” було опубліковано 9525 статей, з них історичного змісту тільки 2057 (22%). Серед історичних публікацій переважали біографії (переважно некрологи) політичних і державних діячів, дипломатів та військових (571), статті з політичної історії російського самодержавства, історії царської династії, історії зовнішньої політики Росії (369) та ін.¹³⁸ У списках публікацій університетських професорів-істориків статті та рецензії в цих виданнях займали досить вагому частку. Наприклад, Д.Багалій із 113 опублікованих ним до 1905 р. наукових праць близько третини вмістив у науково-популярних журналах та збірниках: “Киевская Старина”, “Исторический Вестник”, “Вестник Европы”,

російського суспільства (*Кузнецов Ф. Нигилисты? Д.И. Писарев и журнал “Русское слово”. М.,1983. С.21).*

¹³⁸ Підраховано за: *Систематический указатель содержания “Исторического Вестника” за 25 лет (1880-1904).* СПб., 1908.

“Русская школа”, “Харьковский Календарь” та ін.¹³⁹ Із 197 опублікованих І.Луцицьким за 1864—1918 рр. праць (включаючи монографії, підручники, рецензії, переклади та редагування) 32 статті вийшло в науково-популярних журналах: “Знание”, “Отечественные записки”, “Киевская Старина”, “Устой”, “Новое слово”, “Русское богатство”, “Русская мысль” та ін.¹⁴⁰ Майже половина публікацій В.Антоновича побачила світ на сторінках науково-популярної за характером “Киевской Старини”¹⁴¹.

Видавничі проекти в основному підтримувалися приватними видавництвами і включали не лише створення широко відомих енциклопедій та словників (“Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона”, “Словарь русских исторических деятелей”, “Критико-биографический словарь” С.А.Венгерова та ін.), але й науково-популярних історичних серій (наприклад, “История Европы по эпохам и странам”¹⁴², “Книга для чтения по истории средних веков, составленная кружком преподавателей”, “Книга для чтения по истории нового времени”, “Книга для чтения по русской истории”, “Русская история в очерках и статьях” та ін.).

Звичайно ж, жодною мірою не можна віднести до спеціальних історичних журналів і “Киевскую Старину” (1882—1906), яка за характером, змістом опублікованих матеріалів та категорією читачів належала до типу за-

¹³⁹ Див.: *Багалея Дмитрий Иванович // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. (1803-1905). Харьков, 1908. С.337-341.*

¹⁴⁰ Підраховано за: *Библиографический указатель трудов И.В. Луцицкого и литературы о нем. Составители и авторы вступительной статьи Ю.Ф.Иванов и С.И.Луцицкая // История и историки. Историографический ежегодник. 1981. М., 1985. С.287-295.*

¹⁴¹ Див.: *Бібліографія праць В.Б.Антоновича // В.Б.Антонович. Моя сповідь. С.773-791.*

¹⁴² *Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. С.271.*

гальних “українознавчих” культурологічних видань¹⁴³. Хоча серед авторів переважали професійні науковці, котрі у більшості публікували на сторінках журналу кваліфіковані наукові статті з української історії, етнографії, археології, історії мови та літератури XVI—XIX ст., однак головна мета видання полягала у вирішенні національно-культурних завдань. Сучасний німецький історик А.Каппелер проаналізував зміст історичних статей журналу і дійшов висновку, що вони спрямовувалися на завдання компенсувати за допомогою історії типовий дефіцит “малого народу” власної державності, еліти та “високої культури”. Цьому служив матеріал XVII—XVIII ст., зокрема період Гетьманату з його елітою, сильною православною духовністю як прояву “високої культури” і автономією, котра відроджувала середньовічні традиції Київської Русі. Центральним ядром служив “козацький міф” (*Kosakenmythos*), який мав зняти протиріччя між історіями еліт та народу і розмежувати українську історію від російських та польських історичних конструкцій. Водночас, більшість історичних статей “Киевской Старины”, на думку вченого, залишалися в рамках офіційного загальноросійського гранд-нарративу (*Geschichtsbildes*), який розглядав історію України як особливу частину цілого¹⁴⁴.

Ситуація на ринку періодичних видань в Росії та в Україні XIX — по-

¹⁴³ Див.: *Матях В.М.* Біля витоків “Киевской старины” (до 110-річчя виходу першого номеру журналу) // Укр.іст.журнал. 1992. №1. С.142-150; *Палієнко М.* Журнал “Киевская старина” в громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.) Автореф.дис... канд.іст.наук. К., 1994.

¹⁴⁴ *Kappeler A.* Nationale Kommunikation unter erschwerten Bedingungen: Die Zeitschrift Kiewskaja Starina (1882—1891/1906) als organ der ukrainischen Nationalbewegung im Zarenreich // *Kappeler A.* Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien-Köln-Wiemar, 2003. S.144.

чатку ХХ ст. загалом була подібною для зарубіжних країн (зокрема, Франції та Сполучених Штатів Америки) і практично знімала для вчених-істориків питання публікації результатів наукових досліджень у вигляді статей, оглядів та рецензій. Можливо тому у більшості з них був відсутній мотиваційний поштовх до створення окремого фахового органу історичної науки. Звернемо увагу також на те, що суспільно-політичні, культурні й національні проблеми імперської Росії спрямовували вектор громадської ініціативи більшою мірою не в площину розв'язання внутрішніх дисциплінарних питань, а загальних академічних і суспільно значимих проблем (наприклад, активна діяльність професорів-істориків в “Академічному союзі” початку ХХ ст., спрямованого на відновлення автономії університетів; у виборних органах¹⁴⁵; громадських організаціях та ін.). Негативну роль у процесі створення фахового органу відіграло також відсутність в Росії національної асоціації істориків, яка у більшості зарубіжних країн виступала ініціатором проведення з'їздів істориків та заснування власного органу. Однак, якщо в Італії, Німеччині, Англії та США наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. асоціації істориків та їхні з'їзди виконували одночасно завдання об'єднання фахової гільдії для вирішення дисциплінарних завдань і сприяння політичній легітимації власних держав, то в Росії ці функції виконували численні офіційні наукові товариства і державні наукові установи — Імператорська Академія наук, Імператорська Археологічна комісія та ін.

* * *

Становлення вітчизняної історичної науки відбулося у першій половині ХІХ ст. внаслідок взаємопов'язаних процесів професіоналізації та ін-

¹⁴⁵ *Максименко І.В.* Выборы Е.Н.Щепкина в Первую государственную думу (по материалам периодической печати) // Записки історичного факультету Одеського університету ім. І.І.Мечнікова. Вип.7. 1998. С.138-146.

ституціоналізації, створення фахового “поля” істориків і розширення ландшафту для історичних досліджень. Це відбувалося на фоні загальних модернізаційних процесів європейського суспільного життя, які супроводжувалися прискоренням професійної диференціації, змінюючи поняття “науки” та “культури”, які, з одного боку, набували величезної суспільно-значимої функції, а з іншого — обстоювали власну автономність у життєвій практиці. Наука і освіта для “освічених верств” і середнього стану ставали важливим компонентом професійної соціологізації, а культура — невід’ємним і необхідним елементом їхнього повсякденного буття, засобом власної ідентифікації та інтеграції у певні соціальні групи. Історизація суспільного життя, тобто усвідомлення залежності мінливого сьогодення від минулого, дала безпосередній поштовх до розвитку історичної науки й сприяла усвідомленню факту її залежності від національної культурної традиції. Професіоналізація та академічна інституціоналізація безпосередньо пов’язані з університетами, де відбувалася фахова підготовка істориків-професіоналів і розроблялися критерії науковості, етика науковця та “образ” науки, створювалися автономні корпоративні органи, формувалися напрями та школи. Водночас академічна інституціоналізація тісно перепліталася із науковими товариствами, які відігравали роль комунікаційних центрів, поєднували фаховий та аматорський дискурс, часто сприяли формуванню національного “образу” історичної науки та створення пануючого історичного наративу. В Росії та в Україні ці процеси та тенденції хронологічно загалом співпадали із загальноєвропейськими, хоча і мали суттєві відмінності.

Від більшості європейських країн розглянуті процеси відрізнялися їх широким “одержавленням”, яке охоплювало не тільки офіційні академічні інститути, але й напівпрофесійні наукові товариства та засоби комунікації. Державна підтримка і контроль над їхньою діяльністю значною мірою формалізували професійне поле істориків, стимулювали легітимізаційну функцію історичної науки, спрямовуючи її на обґрунтування державницького

“гранд-нарративу” російської історії, ставили перешкоди на шляху появи альтернативних концепцій та підходів. Деякою мірою це споріднювало Росію з Німеччиною періоду імперії другої половини XIX — початку XX ст. Однак, якщо в останній політично легітимізований історичний “образ” національної історії створювався лояльним до імперської влади замкненим корпоративним “цехом” істориків, сформованим на міцних теоретичних засадах “історичної школи” та політично-орієнтованої історичної концепції Л.Ранке, то в Росії відсутність національних наукових традицій історіописання та національної філософії історії призводила до появи різних європейських “впливів”, які поєднувалися з успадкованою ліберальною “опозиційністю” до влади інтелектуалів. Обмежені у виявленні ініціативи у професійній діяльності, історики Росії та України направляли її на громадську сферу в різних формах індивідуальної й колективної (засоби комунікації) просвітницької та суспільно-політичної діяльності. Цей аспект споріднював вітчизняну історичну науку з деякими європейськими країнами, зокрема з Францією, де історики більшою мірою спрямовували свої праці на суспільно-значимі завдання демократизації Третьої республіки.

РОЗДІЛ 4

ІДЕАЛІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРИЗМУ

На початку XIX ст. в умовах радикальних змін, які охопили європейське суспільство, докорінно змінюється дослідження минулого, форми його опису і відбувається становлення історії як академічної фахової дисципліни. До цього існували лише дві ґрунтовні традиції написання історії: а) вивчення локальних історичних подій і збирання різнорідних історичних пам'яток минулого; б) літературні форми накопичення історичних знань. Лише у творчості видатних британських істориків XVIII ст. Е.Гіббона, Д.Х'юма і У.Робертсона ці згадані традиції перетиналися і взаємно доповнювалися¹. Х'юм та Гіббон підтримували контакти з французькими філософами-просвітителями й схилилися до характерного Просвітництву універсального бачення історичного процесу, а Робертсон використовував численні джерела й намагався розглянути історію Шотландії і Англії в широкому загальноєвропейському контексті². У другій половині XVIII ст. праці цих істориків справили величезний вплив на континентальну історіографію й означали перехід від "антикваризму" (Ф.Ніцше) просвітницького історіописання до професійної реконструкції минулого.

Водночас змінюється й ставлення до Історії як "вчительки життя" ("*historia magistra vitae*"), яке з часу першого вживання цього вислову Цицероном означало, що історія є настановою для нових поколінь, як стати розумнішим і відносно кращим. До XVIII ст. цей вислів залишався надій-

¹ *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century. P.23.

² *Osterhammel J.* Epochen der britischen Geschichtsschreibung // Wolfgang Kütler, Jörn Rüsen, Ernst Schulz (Hrsg.) Geschichtsdiskurs. Bd.1. S.157.

ним індикатором гіпотетичної сталості людської природи, повторюваності історії, доказом її здатності в цілому слугувати засобом морального, теологічного, юридичного чи політичного виховання. В епоху Просвітництва, з характерним для нього прискоренням плину часу, відбувається зрушення в розумінні безпосередньої залежності сьогодення від минулого. Історія набувала притаманних лише їй часових властивостей, а її різний ритм і зміни в термінах набуття досвіду позбавили минуле його досі очевидного для всіх статусу прикладу-застереження. Це супроводжувалося швидкою зміною в семантиці слова “Історія”. Як блискуче продемонстрував Р.Козеллек на німецькому прикладі, приблизно з 1750 р. слово “*Historie*”, яке означало “подію, що відбулася”, швидко змінюється на “*Geschichte*”, у початковому значенні “повідомлення”, але котре надалі розуміється як взаємопов’язана сукупність подій. Це створило мовний ґрунт для трансцендентального переходу, котрий призвів до появи ідеалістичної філософії історії³. Найважливішим наслідком цієї змістової й семантичної революції стало усвідомлення, що історія є лише знання про неї й перетворення процедури “вивчення” історії у її “дослідження”.

4.1. Універсалізм історичного процесу в концепції Г. Гегеля і органонологія німецької “історичної школи”

Німецька школа філософії історії сформувалася на протиставленні ідеям французького і англійського Просвітництва. На відміну від ідеологів Просвітництва, суспільство та його історія розглядалися німецькими філософами не як раціональна сукупність індивідів-атомів, а жива органічна цілісність, скріплена культурою, і сам рух історії був рухом до зміцнення цієї цілісності, пошуком смислу буття. В XIX ст. це знайшло свій вираз у двох

³ Koselleck R. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt a.M., 2000. S.39, 46 ff.

напрямах німецької філософії історії: концепції універсального історичного процесу Г.Гегеля та органології німецької “історичної школи” (Ф.Шеллінг, Б.Нібур, Л. Ранке, І.Дройзен, В.Дільтей)⁴.

Наполеонівські війни і боротьба за визволення від окупантів стали стимулом для пробудження національної свідомості німців. В суспільстві визрівали ідеї створення сильної, політично об'єднаної демократичної Німеччини. У 1810 р. створюється Берлінський університет, до якого запрошуються найкращі професори, і який стає провідним науковим центром, фактично створивши нову модель університету з органічним поєднанням науки (*Wissenschaft*) та освіти (*Bildung*)⁵. В Ієнському університеті формується гурток письменників і філософів на чолі з братами Ф. і А. Шлегелями, які започатковують літературно-естетичну течію, відому під назвою “німецький романтизм”. У минулому німецького народу вони шукають субстанцію німецького духу і гуманістичного виховання для німецької буржуазії. Їхні ідеї об'єднують істориків, юристів, філологів, філософів, теологів та ін. Ф.Шеллінг створив філософське підґрунтя “німецького романтизму”. Його філософія була принциповим протестом проти ідей Просвітництва, які кинули Європу в хаос революції і спустошливих війн. Просвітницька ідеологія обґрунтовувала буржуазну мораль, жадобу до наживи, нехтувала віковими традиціями християнства. Нова мораль, яка мала знищити раціоналізм Просвітництва і стати основою для розвитку німецької нації, мислилась як тісне поєднання мистецтва, релігії й філософії. У такому синтезі мало відбутися примирення духу, природи і свободи, чим створювалась єдність життя. Надіндивідуальні органічні й етичні цінності пронизували всі сфери буття, соціальні відносини і політику. Ці цінності вбачали у минулому німецького народу. Отже, вся система обґрунтовувалась історично. Поставало завдання

⁴ *Філософія історії*. Под ред. А.С. Панарина. М., 1999. С.106-111.

⁵ *Tuchman A.M. Institutions and Disciplines: Recent Work in the History of German Science // The Journal of Modern History. 69 (June 1997). P.298-319.*

— відшукати у минулому власного народу ці вічні, позачасові цінності, які ставали основою нової моралі й логічно впливали із попереднього історичного досвіду⁶.

Спроба створення раціональної динаміки історичного процесу належить Г.Гегелю. В основу всеохоплюючої картини універсального історичного процесу були покладені концепції становлення держав і націй. Ідея держави як реалізація абсолютного духу проявлялась в існуванні й послідовній зміні держав в історії відповідно розмаїттю народів світу. Як відзначали очевидці, лекції Гегеля з філософії історії своїм популярним викладом, конструктивним характером захоплювали слухачів і збирали величезні аудиторії⁷. Гегель, на відміну від Шеллінга, мав чудово розвинене почуття історичного. Його “Лекції з філософії історії”, видані у 1837 р. за записами слухачів, створювали всеосяжну картину історії людства і спрямовували на пробудження духовного розуміння історії як органічного і взаємопов’язаного процесу розвитку. В основу історіософської концепції були покладені ідеї філософа, висловлені раніше у “Феноменології духу” (1806). Всесвіт є космос, або прекрасне ціле, — стверджував Гегель, — але, водночас, він є дух і, відповідно, здійснює в цілому і в частинах рефлексивний процес, який є сутністю духу. А отже, і “всесвітня історія здійснюється в духовній сфері..., субстанціональним є дух і хід його розвитку”⁸. Самореалізація абсолютного духу у всесвітній історії здійснюється за рахунок розуму, і цей процес проходить через боротьбу протилежностей — “розвиток, який у природі є спокійним процесом, виявляється в душі важкою нескінченною боротьбою проти самого себе. Дух хоче зрозуміти самого себе, але сам він

⁶ *Трельч Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. М.,1994. С.241-243.

⁷ *Гайм Р.* Гегель и его время. СПб.,1861 С.181.

⁸ *Гегель Г.В.Ф.* Философия истории // Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Т.8. М.-Л.,1935. С.16.

приховує від себе своє поняття, хизується і знаходить задоволення у цьому відчуженні від самого себе”⁹. Досягається це за допомогою діалектики, або вчення про єдність протилежностей, перехід явищ одне в інше та їх перетворення в русі становлення. У гегелівській “тріаді” — теза, антитеза, синтез — останній ступінь є становленням. “Розвиток виявляється у тому, що він є рядом ступенів, рядом подальших визначень свободи, які впливають із поняття предмета. Логічна, а тим більш діалектична природа понять полягає в тому, що вона сама себе визначає, передбачає у собі визначення і потім знову скасовує їх, завдяки чому сама отримує стверджувальне, і до того ж більш змістовне, більш конкретне визначення...”¹⁰ Діалектика, водночас, є логікою руху і ґрунтується на філософії тотожності, виходячи з якої абсолютний дух тотожний своєму визначенню у процесі руху і може бути зведеним до самого себе та пізнаним за допомогою аналізу з кожної одиничної точки руху. Одиничний суб’єкт спроможний шляхом самоаналізу реконструювати весь світовий історичний процес і пізнати себе як момент цього світового процесу. Отже, універсально-історичне можна пізнати, виходячи з емпіричних індивідуальностей. Діалектика дає змогу впорядкувати емпіричний матеріал в єдине ціле. Вона замінює причинність, яка можлива тільки у статичних замкнених утвореннях і є лише попередньою зовнішньою обробкою матеріалу, оскільки не дозволяє проникнути у внутрішню суть руху.

Всесвітня історія, на думку Гегеля, як вияв “божественного, абсолютного процесу духу в його вищих образах”, проходить ряд ступенів, завдяки чому дух досягає своєї істини через самопізнання. Ці ступені знаходять свої вияви у “всесвітньо-історичних духах”, які не абстрактні, а конкретні — мистецтво, релігія, наука, мораль. Відмінною рисою цих ступенів абсолютного духу є “особливий дух народу”, котрий проявляється в релігії, політичному устрої, моралі, правовій системі, науках, мистецтві тощо. Дух народу пови-

⁹ Там же. С.53-54.

¹⁰ Там же. С.61-62.

нен бути емпірично визнаним і доведеним історично — твердив філософ¹¹.

Всесвітня історія, за Гегелем, є прогрес, але не прогрес моралі, свободи, гуманності, а прогрес в “усвідомленні свободи”. Вільний дух в історії проявляється у своїй протилежності — в особистих інтересах, приватних цілях і пристрастях окремих людей. Оскільки ж сутністю духу є розум, тобто здатність пізнавати і мислити, то люди підкоряються загальним законам, створюють правовий порядок, який втілюється в державі. “Свобода є лише те, щоб знати та мати на увазі такі загальні субстанціональні предмети, як право і закон, і створювати відповідну їм дійсність — державу”¹². Держава є синтез, діалектична єдність протилежностей, загального і одиничного, універсального й індивідуального, концентрація розуму, підґрунтя для реалізації всіх його цінностей — релігії, мистецтва, науки тощо. Водночас держава є національною, тому що ще у додержавний період виникає етнографічна єдність, в якій зароджується дух народу, його національний геній, який обумовлює історію народу.

Концепція прогресу як усвідомлення свободи і категорія держави як абсолютне виступали цементуючими елементами універсально-історичної конструкції Гегеля. Власне всесвітня історія, як писав Е.Трельч, будувалась “за типами держав, які водночас є втіленням властивих тільки кожній державі духовних типів... Держава є у нього самостійною правовою конструкцією загального духу або душі, які, у свою чергу, визначені у кінцевому підсумку релігійно-метафізичною установкою свідомості, а вона складається із долі народів та націй і саме тому відносно незалежна від чисто біологічних і природних умов, більше того, підкорює їх в якості пластичної сили. Великі люди, в якості управителів світового духу, служать відправними пунктами, а місцевість — формуючим ґрунтом цих, відтворених у вигляді держав, куль-

¹¹ Там же.

¹² Там же. С.59.

тур”¹³. Гегелівська концепція держави еволюціонувала від античного розуміння, яке означало повне втілення в державі всіх видів культурної діяльності, уособлення об’єктивного духу, котрий підкорює індивідуальний дух, до сучасного йому поняття держави, яка не повинна віднині сама втілювати в собі й розвивати сукупність культури, а має забезпечувати для цього основу й безпеку. Цілком зрозуміло, що такою державою для Гегеля була Пруссія, в якій він бачив рівновагу між ідеями держави та її національно-культурними завданнями. Зміст “філософської системи періоду Реставрації”, “філософії пруської держави” Гегеля полягав у тому, що його концепція держави “визнавала необхідність незмінності інститутів суспільного життя так само, як необхідність прогресу інтересів, що рухалися в їх межах... Кожна влада, яка із своїм відносним правом знайшла собі місце у вченні Гегеля, висувала претензії на володіння цілим, як у дійсності, так і в теорії”¹⁴.

Моністична, духовно-історична концепція Гегеля мала великий вплив не тільки на філософію, але й на історичну науку¹⁵. Насамперед своєю діалектикою історії, яка докорінно відрізнялася від діалектики природи, оскільки спрямовувала на пізнання індивідуального і неповторного, що складає суть історії. Ідеї “народного духу” і “національної держави” у їх конкретних, доступних для емпіричного споглядання проявах, визначили ціннісні орієнтири для істориків-практиків.

Виступивши загалом проти апіорних універсально-історичних конструкцій Шеллінга, а особливо Гегеля, “історична школа” в частині її науко-

¹³ Трельч Э. Указ. соч. С.626-627; див. також: *Thyssen J. Geschichte der Geschichtsphilosophy. 3 Auf. Bonn, 1960. S.69-81.*

¹⁴ Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. М., 1995. С.319.

¹⁵ Гайм Р. Указ. соч. С. 373; Гартман Н. Проблема духовного бытия. Исследования к обоснованию философии // Культурология. XX век: Антология. М.,1995. С.618-619.

вої історіографії зосередилась на дослідженні одиничних об'єктів єдиного історичного процесу, розвивала “історичне мистецтво”¹⁶. Насамперед німецька історіографія звернулася до античності й середньовіччя, де намагалася відшукати коріння німецької нації. Дослідження ж локальних історичних об'єктів вимагало критичного опрацювання джерел. Так зародився критичний, філолого-історичний метод, фундаторами якого стали Б. Нібур (1776—1831) і А. Геерен (1760—1842)¹⁷. Вони заклали підвалини критичного методу опрацювання джерел як необхідної умови наукової історіографії, емпіричного дослідження локальних історичних об'єктів. Наступний крок в розвитку теоретичного підґрунтя історичної науки зробила “історична школа права” (Ф.Савін’ї, К.Ейхгорн), котра розглядала історичний процес як органічний прояв “народного духу”. В органічній концепції історичного процесу загальним виступав “народний дух”, а одиничним — різні форми його прояву (право, державні інститути, релігія, культура тощо). Пізнання історичного процесу здійснювалося шляхом пізнання одиничного¹⁸. Цілком очевидно, що така теоретична концепція спрямовувала історичну науку на

¹⁶ “... В період до першої світової війни для Німеччини було характерним співіснування національно-орієнтованої історичної науки і універсально-орієнтованої філософії історії” (*Шидер Т.* Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках // *Философия и методология истории.* М., 1977. С.144).

¹⁷ *Стельмах С.* Історична думка в Україні. С. 19-20; *Бузескул В.* Из истории критического метода. Геерен // *Известия Академии Наук СССР.* 1927. № 3-4. С.307-314; *Christ K.* Barthold Georg Niebuhr // *Deutsche Historiker* (Hrsg. H.-U. Wehler). Göttingen, 1972. 23-65; *Heeren, Arnold Hermann Ludwig* (1760-1842) // *R. von Bruch und R.A. Müller* (Hrsg.) *Historikerlexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert.* München, 1991. S.128-130.

¹⁸ *Историография* истории нового времени. С.139-140; *Трельч Э.* Указ. соч. С.252-253.

дослідження локальних історичних об'єктів на основі критичного аналізу джерел. Емпіричне дослідження стало головним у науковій історіографії. В.Віндельбанд визначив характерну особливість ставлення до минулого епохи Романтизму: «Інтерес естетично-філософського мислення був спрямований вже не на абстрактно-загальне і природно-необхідне, як в епоху Просвітництва, а на конкретно-життєве у всіх історичних утвореннях культурної діяльності людини. Цим було покладено початок історичної науки, на розвиток якої романтизм справив такий значний вплив. Замість абстрактного заперечення та мертвої вченості почали критично заново формувати із всебічно досліджених даних життєвий зв'язок минулих подій. Таким чином, плідні початки нової історичної науки походять від романтиків. Історія літератури, мистецтва, історія релігії, історія науки — всі вони, як і політична історія, виникають в якості наукових дисциплін з цього джерела. Так для ХІХ століття відкрилося нове царство наукової роботи»¹⁹.

Більшість сучасних дослідників вважають фундатором строго об'єктивного емпіричного історичного дослідження, яке ґрунтується виключно на критиці джерел та їх максимальному використанні в конкретній практиці Л. фон Ранке²⁰, віддають йому першість у зверненні до архівних

¹⁹ *Виндельбанд В.* Философия в немецкой духовной жизни ХІХ столетия. С. 313.

²⁰ Л. фон Ранке присвячено сотні праць у німецько- і англо-мовній літературі. Виділимо деякі, на нашу думку, найбільш значимі: *Lamprecht K.* Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft. Berlin, 1896; *Belov G. von.* Die Deutsche Geschichtschreibung, 1915; *Mazur G.* Rankes Begriff der Weltgeschichte. München, 1926; *Meinecke F.* Zur Theorie und Philosophie der Geschichte. Stuttgart, 1959; *Schieder T.* Begegnungen mit der Geschichte. Göttingen, 1962; *Iggers G.G.* The German Conception of History. Middletown, Connecticut, 1968 (німецькою мовою 1971); *Leopold von Ranke* und die moderne Geschichtswissenschaft. (Hrsg. W.J.Mommsen). Stuttgart, 1988; *Hardtwig W.* Geschichtskultur und Wissenschaft. München, 1990 та ін. У дореволюційній

джерел, їх публікації тощо. Водночас існують різні думки щодо історичного світогляду Ранке, впливу на його формування філософської системи Гегеля. Одні дослідники вважають, що Ранке “дух від духу Гегеля”, оскільки визнавав, що пізнання історії є пізнання індивідуального і неповторного, відводив центральне місце в історії державі та ролі видатних осіб, які уособлювали ідею сильної держави, дотримувався принципового європеїзму і був схильний до універсально-історичних конструкцій. Інші підкреслюють свідомий емпіризм німецького історика, його скептичне ставлення до будь-якої філософії, неприйняття ним спекулятивної узагальнюючої гегелівської концепції історії тощо²¹.

Ранке був переконаний у неможливості пізнати божественну єдність життя, оскільки божественна ідея визначає індивідуальні й неповторні особливості кожної епохи, яка “стоїть у безпосередньому відношенні до Бога і її цінність ґрунтується зовсім не на тому, що із неї вийде, а на її існуванні, на її власному Я”²². Історію можна пізнати, тому що в її основі лежить історія як форма буття в якості реального об’єкту. Пізнання історії можна здійснити емпіричним шляхом, розкладом єдиного потоку на сукупність емпірично даних фактів і подій. Історичні події індивідуальні, неповторні й унікальні. Завдання історика полягає в тому, щоб на основі джерел відтворити об’єктивну історію — “як в дійсності відбулося”. Обґрунтування вимоги

російській історіографії Ранке присвятили свої праці В.П.Бузескул, М.І.Карєєв, І.В.Лучицький, М.Н.Петров та ін. Певний інтерес до Л. Ранке виявила і радянська історіографія, представлена переважно статтями М.І.Смоленського у збірниках “Методологические и историографические вопросы исторической науки”, які виходили у Томську (1963, 1966, 1967, 1969, 1972), ідеологічно загостреними працями О.Л.Вайнштейна і Б.Г.Вебера.

²¹ *Simon E. Ranke und Hegel. München, 1928.*

²² *Ранке Л. Об эпохах новой истории. М., 1898. С.5.*

“об’єктивного” пізнання історії було здійснено В. фон Гумбольдтом у 1821 р. в праці “Про завдання історіографів”. На його думку, “сама історія” спрямовує істориків на відтворення “правди всіх минулих подій” і “необхідним” пунктом розгляду є “ідеї” — “дійсні діючі сили” історії, — які відображуються в людських індивідуумах, націях, мовах, праві. Отже, завдання історика є “зображення втілення певної ідеї, отримання дійсного буття” минулого²³.

Факт може бути використаний істориком лише тоді, коли він спирається на істинні джерела. Їх достовірність вимагає суворої критики — зовнішньої і внутрішньої. Однак Ранке попереджав, що завдання історика не зводиться лише до накопичення і нагромадження фактів — їх необхідно зрозуміти і на їх основі відтворити картину минулого. В одній із своїх лекцій професор говорив: “Ніхто не може бути більш за мене переконаним, що історичне дослідження вимагає суворого методу: критики авторів; усунення всіх помилок; винесення чистих фактів. Я також переконаний, що ці факти складають дух змісту (*geistigen Inhalt*). Факти не можна доводити до крайності. Це не подія, не минуле, яке ми повинні зрозуміти. Існує ще щось, що відбувається усередині. Із цього духу комбінується фактичний ряд, результатом якого є подія... У критичній роботі бере участь інтуїція”²⁴.

На думку англійського історика Р.Еванса, внесок Ранке у розвиток історичної науки полягав в утвердженні трьох ґрунтовних принципів: а) становлення історії як самостійної, незалежної від філософії й літературознавства,

²³ *Oexle O.G.* Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus. S.30.

²⁴ *Schleir H.* Geschichtstheorie und Geschichtsschreibung bei Leopold von Ranke // Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft. S.123; Г.Іггерс підкреслював, що до емпіризму Ранке треба ставитись обережно, оскільки історичний факт для нього був лише засобом пізнання історії, зрозуміти яку можливо тільки враховуючи дію трансцендентальних сил (*Iggers G.G.* The German Conception of History. P.76-77).

академічної дисципліни; б) звільнення дослідження історії від упереджених масштабів сучасності; в) розробка методів історичного дослідження (насамперед, критики джерел) на основі прийомів літературної критики²⁵.

Наголошуючи на потребі “зрозуміти” історичну подію як елемент пов’язаний із загальним історичним процесом, Ранке виходив за межі емпіризму й схилився до універсалізму — історично необхідно бачити цілісний взаємозв’язок історії людства. Історична подія — лише фрагмент у єдиному історичному потоці, тому зрозуміти індивідуальне можливо тільки у зв’язку із загальним²⁶. На це звертав увагу також Гумбольдт: “Історіограф, гідний цього звання, має уявляти кожну подію як частину сукупного, або ж вміти розпізнати в кожній події контури історії в цілому”²⁷. Проблема ж “розуміння” вводила Ранке у коло універсальної герменевтики, створеної Ф.Шлейермахером на основі теологічної й філологічної герменевтики²⁸. Однак, якщо для Шлейермахера герменевтика була процедурою психологічної інтерпретації — мистецтво граматичного і психологічного тлумачення, — то “історична школа” створила історичну герменевтику, яка у поєднанні з романтичною теорією індивідуальності стала основою історичної науки²⁹.

²⁵ *Evans R.* Fakten und Fiktionen: über die Grundlagen historischer Erkenntnis. Frankfurt a. M. u.a., 1998. S. 25-27.

²⁶ *Бузескул В.П.* Леопольд Ранке // Исторические этюды. СПб., 1915. С.172-186; *Его же.* Из истории критического метода. Ранке и Штенцель // Известия Академии Наук СССР. 1926. Т. XX. С.1121-1138; *Berthold W.* Die Konzeption der Weltgeschichte bei Hegel und Ranke // Mommsen W.J. (Hrsg.) Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft. S.72-90.

²⁷ Цит. за: *Koselleck R.* Vergangene Zukunft. S.54.

²⁸ *Лёзов С.В.* История и герменевтика в протестантской теологии (Либералы и Школа истории религий) // Вопросы философии. 1994. № 12. С.135-152.

²⁹ Г.Х. фон Врігт взагалі запропонував антипозитивістську філософію науки характеризувати не терміном “ідеалізм”, а “герменевтика” (“герменевтико-

“Кожний окремий текст не є для історика самоцінним, а служить лише джерелом, тобто проміжним матеріалом для пізнання історичного взаємозв’язку, і в цьому плані він нічим не відрізняється від усіх інших німих рештків минулого”³⁰.

Завдання історика полягає у тому, щоб перенести минулий досвід у сьогодення шляхом дослідження цього досвіду й традиції, що формулювало методологічну схему дослідження — цілого і частини. Текст можна зрозуміти як літературний твір з точки зору його задуму і композиції, або ж використати його як документ для пізнання широкого історичного взаємозв’язку. Таким чином герменевтична традиція з’єднується з класичним історизмом, а текстом, що підлягає тлумаченню, стає історія людства, яка є серцевиною історичного пізнання, оскільки тільки виходячи з цілого можна визначити частину в її частковому значенні³¹.

Історична герменевтика стала основою для розробки пізнавально-теоретичної моделі емпірично-орієнтованої історичної науки, здійсненої у другій половині XIX ст. берлінським істориком Й.Дройзеном, який з 1857 р. читав лекції з пропедевтики й методології історії (“Енциклопедія і методологія історії”), видані під назвою “*Historik*” (“*Grundriß der Historik*”)³². Те-

діалектична філософія”), й відніс до цього напряму розвитку епістемології таких істориків і філософів як Дройзен, Дільтей, Зіммель, Макс Вебер і неокантіанців баденської школи (*Вригт Г.Х. фон. Логико-філософские исследования: Избр. тр.: Пер. с англ. М., 1986. С.44, 66*).

³⁰ Гадамер Х-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. М., 1988. С.245.

³¹ Там же. С.245-247; К новому пониманию человека в истории: Очерки развития современной западной исторической мысли. С.193-194.

³² Droysen J.G. Texte zur Geschichtstheorie (Hrsg. G. Birtsch und J. Rüsen). Göttingen, 1972. S.8; Leyh P. Vorwort des Herausgebers // Droysen J.G. Historik. Bd. 1: Rekonstruktion der ersten vollständigen Fassung der Vorlesungen (1857).

орія історичного пізнання Дройзена насамперед визначала історичну науку як процес емпіричного “дослідження”, методологічний арсенал якого протиставлявся метафізичній історіософії Гегеля. В основу пізнавальної моделі Дройзена була покладена натуралістична гносеологія І. Канта, пристосована до історії. Дройзен виходив з визнання принципової тотожності пізнавальної стратегії у природознавстві та історичній науках, оскільки інтерес в обох випадках спрямовувався на емпіричне дослідження й перевірку об’єктів зовнішнього світу. Як і природознавець, історик має справу з фактами, які відображені в численних джерелах — залишках минулого. Наукове історичне пізнання полягає у творенні гіпотез, для підтвердження або спростування яких, “суворе знання” потребує опрацювання джерел (як для природознавця — експеримент). Від природничонаукового дослідження пізнання історії відрізняється своїм “розуміючим” характером — “сутністю історичного методу є пошук розуміння” (“Das Wesen der historischen Methode ist forschend zu verstehen”), а можливості “розуміння” наявного в історичних матеріалах смислу ґрунтується в закладених у історика конгеніальних проявах розуму³³. Якщо завдання природознавця полягає у тому щоб вивести з емпіричних фактів певні закономірності, то завдання історика — у пізнанні моральних сил, які є не лише справжньою дійсністю історії, котри ми керується індивід у своїй діяльності, а складають сутність того, що дозволяє історика піднятися над власним “Я” — “форми, у яких протікає історична робота, є духовна єдність, яка формується із всіх типів духовних сил,

Grundriß der Historik in der ersten handschriftlichen (1857/1858) und in der Letzten gedruckten Fassung (1882). Stuttgart, 1977. S.IX; *Droysen, Johann Gustav* // R. von Bruch und R.A. Müller (Hrsg.) *Historikerlexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, 1991. S.74-76.

³³ *Wittkau A.* Historismus: zur Geschichte des Begriffs und des Problems. Göttingen, 1982. S.28-30; цит.: *Droysen J.G.* Historik. S.423. Виділено в тексті.

що складають серце і мораль людини”³⁴. Історик обмежений у пізнанні минулого своєю належністю до визначених моральних сфер, своєї нації, батьківщини, політичних і релігійних переконань. Але саме ця визначена наперед однобічність погляду спрямовує його на “справедливе” дослідження минулого, оскільки він намагається “зрозуміти” історичні події.

Дройзен створив першу і систематично викладену теорію історичної науки — “*Historik* не пропедевтика (*Enzyklopädie*) історичної науки, не філософія (або теологія) історії, не фізика духовного світу і не поетика для історіографії... це органон історичних думок і досліджень”³⁵. Вона складається з методики історичних досліджень, систематики дослідженого матеріалу, “топіки” історичного викладу. Складовими методики є “Евристика”, “Критика” й “Інтерпретація”, завдання якої — “розглянути у повному обсязі умови реальних минулих подій”.

О.Оексле виділив чотири ґрунтовні ідеї “*Historik*” Дройзена, що визначили історичну науку як дослідження, як академічну фахову дисципліну: а) історичне знання не є безпосереднім відображенням минулої історії, а є результатом розумового акту історика, котрий створює її своєрідний ескіз, оскільки історію в її цілісності неможливо пізнати — “історія це не сума минулих подій, а лише знання про них”; б) знання, які подає історична наука, є емпіричними і повністю залежать від джерел; в) історичне дослідження має “розуміючий” характер; г) історичне дослідження та зміст отриманого знання залежать від власного “Я” історика й інтенцій сьогодення³⁶. Свідомо закладені релятивізм і націоналізм стали підґрунтям для становлення німецької національно-консервативної історіографії, де формуючими концепціями виступали ідеї “німецької свободи” і “особливого шляху” (*Sonderweg*). Керівна думка при цьому полягала в тому, що національна історія залежала від

³⁴ *Droysen J.G. Historik. S.437.*

³⁵ *Ibid. S.425.*

³⁶ *Oexle O.G. Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus. S.31-33.*

сильного національного почуття та волі до єдності, влади і могутніх об'єднуючих сил, які захищають постульовані інтереси нації. Послідовне піднесення Пруссії до сильної світової держави слугувало національно нахненним історикам достатнім доказом для історіографічної легітимації німецького імперського об'єднання з обґрунтованими обмеженнями конституційних засад³⁷.

Філософські системи німецького ідеалізму справили визначальну роль на розвиток російської думки загалом та історичної науки зокрема. М. Бердяєв писав: “Російська творча думка почала розкриватися в атмосфері німецького ідеалізму і романтизму. Надзвичайна подвійність німецького впливу в Росії. В російській державності проникнення німців було згубним і фатальним. Але вплив німецької філософії і німецької культури виявився вищою мірою плідним”³⁸. Б. Чічерін згадував про атмосферу Московського університету в 40-х роках ХІХ ст.: “Німецька наука царювала тоді над умами і давала їм поживу, яка могла задовольнити всі потреби... Філософське нахнення перебувало тоді на повному піднесенні. В цій царині панував гегелізм (так в тексті. — С.С.), який захоплював і старих і молодих”³⁹. Російська історіографія національної і загальної історії опинилася у полоні німецької філософії історії. Тут доречно згадати не лише впливового переважно своєю публічною діяльністю московського професора загальної історії

³⁷ Докладніше про це див.: *Корнелісен К.* Національно-консервативна легітимаційна історіографія в Німеччині з 1870 року // *Історія та історіографія в Європі.* Вип.3. 2004. С.14-24.

³⁸ *Бердяєв М.А.* Русская идея. Основные проблемы русской мысли ХІХ века и начала ХХ века // *О России и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья.* М., 1990. С.69-70.

³⁹ *Русское общество 40-50-х годов ХІХ в.* Ч.ІІ: Воспоминания Б.Н. Чичерина. М.,1991. С.27.

Т.Грановського⁴⁰, основоположника петербурзької школи загальної історії В.Герье, але й представників “державницького” напрямку російської історіографії (К.Кавеліна, С.Соловйова)⁴¹, та “скептичної школи” (М.Каченовського, С.Строева, М.Станкевича)⁴².

4.2. Поширення західноєвропейських історіософських систем в Україні

Заснування університетів в Росії на початку ХІХ ст. створило ґрунт для інституціоналізації історичної науки, а особливості формування професорсько-викладацьких кадрів сприяло поширенню в університетському середовищі західноєвропейських філософських вчень. Зазначимо, що крім власне численного загалу іноземних професорів, які знайшли притулок в Росії після закриття університетів в окупованій наполеонівськими військами Європі, поширенню західноєвропейських ідей і вчень сприяли також поодинокі, але плідні, контакти професорів та випускників Московського університету із зарубіжними колегами⁴³.

⁴⁰ Чичерин Б.Н. Несколько слов о философско-исторических воззрениях Грановского // Вопросы философии и психологии. 1897. Кн.36. С.1-13; Каменский З.А. Тимофей Николаевич Грановский. М., 1988. С.62.

⁴¹ Див.: Колесник И.И. Полемика вокруг “Истории России с древнейших времен” С.М. Соловьева в русской дореволюционной историографии: Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. М., 1979; Куреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины ХІХ в. до 1917 г. М., 1983. С.25.

⁴² Умбрашко К.Б. “Скептическая школа” в исторической науке России первой половины ХІХ века: Автореф. дис. ... докт.ист.наук. М., 1992. С.19-20.

⁴³ Andreev A.Ju. Die “Göttinger Seele” der Universität Moskau. Zu den Wissenschaftsbeziehungen der Universität Moskau und Göttingen im frühen 19. Jahr-

В Україні центром поширення історіософських ідей і становлення історичної науки став Харківський університет. Кафедру практичної й теоретичної філософії в ньому у 1805—1817 рр. очолював відомий німецький філософ, учень і послідовник І. Фіхте І. Шад (1758—1834)⁴⁴. Шад читав лекції з філософії латинською мовою. Х.Роммель⁴⁵ згадував про нього: “Лютий, ненависний росіянам поборник просвіти, літератури і філософії, Шад приваблював студентів своєю ‘Логікою’, написаною плавною латинською мовою (щось на зразок філософської пропедевтики); в школі єзуїтів він засвоїв латинську мову досконало і тому відігравав велику роль у раді й на всіх диспутах”⁴⁶. П’ять років Шад був деканом факультету і вісім — секретарем Ра-

hundert // *Jahrbuch für Universitäts-geschichte*. 4 (2001): *Universitäts-geschichte in Osteuropa*. S.92-101.

⁴⁴ Докладніше про нього див.: *Зеленогорский Ф.А.* Ив. Гр. Шад // *Вопросы философии и психологии*. 1895. Кн.27. С.160-169; Кн.30. С.574-591; *Его же.* Ив. Гр. Шад // *Записки Императорского Харьковского университета*. 1896. Кн.2. С.49-64; *Багалея Д.И.* Удаление профессора Шада из Харьковского университета // Там же. 1899. Кн.2. С.1-135; *Стельмах С.* Історична думка в Україні. С.13-15; *Walther K.K.* Johann Baptist Schad in Rußland // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1992. Bd.40. S.340-365; *Abašnik V.O.* Johann Baptist Schad (1758-1834), Professor der Philosophie an den Universität Jena und Char-kov // *Donnert E.* (Hrsg.) *Europa in der Frühen Neuzeit*. Bd.6: Mittel-, Nord- und Osteuropa. Köln u.a., 2002. S. 349-380.

⁴⁵ Про Х. Роммеля див.: *Кравченко В.* Спогади німецького професора про своє життя й мандрівки по Центральній та Східній Європі на початку XIX ст. // Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час. Харків, 2001. С.6-26; *Hösch E.* An Episode from German-Ukrainian Scholarly Contacts: Dietrich Christoph von Rommel // *Torke H-J. and Himka J.-P.* (Ed.) *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*. Edmonton, Toronto, 1994. P.1-9.

⁴⁶ *Роммель Х.* Пять лет из истории Харьковского университета. Харь-

ди університету⁴⁷. Щодо філософії Шада, то дослідники відзначають вплив на неї декількох філософських систем і напрямів⁴⁸. Спочатку він перебував під впливом філософії І.Фіхте, сприйняв ряд положень “Критики практичного розуму” І.Канта, в Ієнському університеті ознайомився з філософською системою Шеллінга⁴⁹. Він наблизився до натурфілософії Шеллінга і згодом став послідовником його “філософії тотожності”. Як згадував Роммель, саме захоплення філософією Шеллінга і виклад її положень в лекціях з метафізики стали причиною звільнення Шада з університету⁵⁰. Все ж Шад намагався бути оригінальним і самостійним мислителем, синтезуючи різні філософські системи. Це особливо помітно в його “Логіці” (1812), проаналізованій харківським професором Ф.Зелено-горським і німецьким вченим П.Штелером⁵¹.

Виділимо низку положень філософії Шада. 1. Закон боротьби протилежностей є загальним законом життя, ліквідація протилежностей означала б смерть організму. 2. Закон боротьби протилежностей є рушійною силою історичного процесу, головна мета якого полягає у досягненні загальної гар-

ков, 1868. С.65-66.

⁴⁷ *Walther K.K.* S.350.

⁴⁸ *Зеленогорский Ф.А.* Ив. Г. Шад. С.62; *Stähler P.* Über die Beziehungen Fichtes zur Universität Charkow // *Archiv für Geschichte der Philosophy.* Berlin, 1914. Bd. XXI. H.1. S.431 ff.

⁴⁹ Див: Лист Гете до графа С. Потоцького від 8 жовтня 1803 р. (*Walther K.K.* Op.cit. S.344).

⁵⁰ *Роммель Х.* Пять лет из истории... С.66; Докладніше про це див: *Багалеї Д.И.* Удаление профессора Шада из Харьковского университета. С.1-135.

⁵¹ Див. також: *Горський В.С.* Історія української філософії. К., 1996. С. 117-120. Докладний аналіз праць див.: *Стельмах С.* Історична думка в Україні. С. 15-17; *Його ж.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму. С.142-144.

монії. 3. Цей же закон є необхідною передумовою прогресу як окремих індивідуумів, так і соціальних груп, котрі перебувають у стані спокою і змін. Прогрес відбувається шляхом переходу одного стану в інший. 4. Закон боротьби протилежностей відображає необхідність органічного зв'язку між окремими індивідуумами і соціальними групами. Шад сприйняв основні положення філософської систем Шеллінга: ідею органічної цілісності; ідею історичного розвитку як безперервність і єдність духовного становлення, метою якого є досягнення загальної гармонії.

Ф.Зеленогорський відзначав, що крім Шада філософська система Шеллінга була сприйнята й іншими професорами Харківського університету⁵². Такої ж думки дотримувався і авторитетний російський вчений М.Ковалевський⁵³. В.Горський твердить, що шеллінгіанство в Україні поширювали професор Рішел'євського ліцею М.Курляндцев, а в Одесі — Г.Міхневич⁵⁴. Одним із визначних представників шеллінгіанства в Україні був професор Харківського університету І.Кронеберг (1788—1838). Харків поступово перетворився на центр поширення в Україні західноєвропейської філософії й наукової думки. В університеті було створено ґрунт для появи власної наукової школи істориків, характерною рисою якої стала розробка

⁵² Зеленогорский Ф.А. Материалы для истории Харьковского университета. Влияние натурфилософии Шеллинга // Записки Императорского Харьковского университета. 1893. Кн.4. С.25-36; *Потульницький В.А.* Історія української політології. С.9; *Його ж.* Теорія української політології. С.59.

⁵³ *Ковалевский М.* Шеллингианство и гегельянство в России. (К истории немецких культурных влияний) // Вестник Европы. 1915. Кн.1. С.134.; *Коган Л.А.* Из предистории гегельянства в России // Гегель и философия в России. 30-е годы XIX в. — 20-е годы XX в. М.,1974. С.53.; *Медушевский А.Н.* Гегель и государственная школа русской историографии // Вопросы философии. 1988. №3. С.103.

⁵⁴ *Горський В.С.* Вказ. пр. С.110.

теоретичних проблем історії.

Біля витоків “харківської школи” істориків стояв В.Цих (1805—1837), який з 1831 р. почав читати лекції в Харківському університеті, а у 1834 р. був запрошений до новоствореного Університету св. Володимира в Києві, де очолив кафедру загальної історії⁵⁵. Дослідник історії Київського університету В.Шульгін зазначав, що Цих “вважався окрасою університету”⁵⁶. У Харківському і Київському університетах він читав лекції з Давньої, Середньовічної і Нової історії (до середини XVIII ст.). В. Бузескул проаналізував студентські записи лекцій, читаних професором в Харкові. В основу курсу Давньої історії він поклав посібники Геерена. Зокрема про “Посібник з історії систем європейських держав та їхніх колоній”, Цих відгукувався як про “твір важливий, але тільки не у всіх відношеннях”⁵⁷. Професор рекомендував студентам заповнити прогалини книги Геерена творами Нібура з Римської історії. Лекції з Середньовічної історії ґрунтувалися на працях Ф.Гізо, О.Т’єррі, німецького історика Ф. фон Раумера, автора “Історії Гогенштауфенів та їхнього часу”⁵⁸. В.Шульгін запевняв, що Цих віддавав пере-

⁵⁵ Біографію В.Циха докладніше див.: *Стельмах С.* Історична думка в Україні. С.22; а також: *Шульгін В.* История Университета св. Владимира. СПб.,1860. С.70; *Иконников Б.С.* Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884). К.,1884.

⁵⁶ *Шульгін В.* Указ. соч. С.70.

⁵⁷ *Бузескул В.* О лекциях В.Ф. Цыха, профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого века // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1913. Т.ХІХ. С.188-190; *Его же.* Всеобщая история и ее представители в России. С.45.

⁵⁸ *Шульгін В.* Указ. соч. С.126; *Бузескул В.* О лекциях В.Ф.Цыха. С.188; *Raumer, Friedrich v. (1781-1873)* // *Historikerlexikon.* S.250-251; *Raumer Friedrich Ludwig Georg von* // *Berliner Biographisches Lexikon.* (Hrsg. B.Rollka,

вагу німецьким підручникам перед французькими за їх систематизм, всеохоплюючий фактаж і багатство джерел⁵⁹.

Історичний світогляд Циха формувався на основі релігійного виховання, впливу універсальної концепції історії Гердера з її космополітичним, культурно-орієнтованим націоналізмом, ідеалістичної німецької філософії історії і романтичного напрямку європейської історіографії. Цих дотримувався морально-естетичної концепції історичного процесу, в основу якого покладено моральний розвиток “роду людського, як індивідуально, так і за народами”⁶⁰. Історичний процес розглядався ним як органічне поєднання одиничного і загального, як “єдиний потік”. Під загальним він розумів “людство в цілому”, а одиничне виступало у формі дій “людини на громадянській, розумовій і моральній ниві його буття”⁶¹. Історичний розвиток розкладався на окремі “елементи людства” — громадянство, релігію, освіту, науку тощо. Їм були підпорядковані “побут військовий, торгівля і промисловість, побут суспільний”. Звідси витікав і його поділ на “історію подій”, власне, всесвітню історію, яка описує події всього людства, і “внутрішню історію”, або “політичну історію”. Від всесвітньої історії Цих відділяв “дипломатичну історію”, предмет якої “складають такі події, які не окремо відбуваються в якій-небудь державі”⁶².

Роль особи в історії вчений визначав за її участю у поширенні серед народу ідей гуманізму, справедливості, загальнолюдської моралі. “Забобони, які спотворюють людський рід, бруталне невігластво, які протягом ба-

V.Spiess, B.Thieme). Berlin, 1993. S.323-324.

⁵⁹ Шульгин В. Указ. соч. С.125.

⁶⁰ Там же. С.124-125.

⁶¹ Цых В. О цели и пользе высших учебных заведений // Записки и речи, читанные при открытии Императорского Университета св. Владимира, 15 июля 1834 года. К., 1840. С.94.

⁶² Шульгин В. Указ. соч. С.125-126; Бузескул В. О лекциях В.Ф.Цыха. С.93.

гатьох століть пригнічували народи, низькі пристрасті егоїзму, що принижують людські суспільства, зникають, пом'якшуються в міру поширення цих ідей”⁶³. Визначаючи роль Олександра Великого в історії людства, історик наголошував, що він “головна пружина найважливіших подій періоду, головна рушійна сила його; він — творець своєї епохи”⁶⁴. Обумовлювалося це “силою духу” Олександра, який панує над волею інших людей, змушує їх підкорятися йому, веде за собою. На думку Циха, це визначається трансцендентальними силами⁶⁵. Запорукою прогресу народу є його моральний стан — наявність у нього рис шляхетності, патріотизму, жертвовності, честі, релігійності тощо. Як приклад Цих наводить оборону Родосу, яка може “дати істинне поняття про могутність Республік Стародавнього Світу, коли громадяни їхні були натхненні почуттям єдності й невибагливості”⁶⁶. Навпаки — падіння моралі народу є причиною його регресу. “Історія, — писав він, — зображує долю царств і народів, слідує за поступовим розвитком і успіхами розуму людського, і вказує на ті події, в яких дії моральних сил людини відтворюються у найвищому ступені”⁶⁷. Відзначаючи роль розуму в моральному удосконаленні людини, Цих раціоналізує історичний процес, який він розуміє, повторимо, як органічне поєднання індивідуального й універсального.

Моральні сили, котрі є основою історії, визначають її хід і прогрес, неминуче призводять Циха до визнання дидактичної функції історії. На його думку, дослідники минулого мають звертати особливу увагу на висвітлення тих періодів, які демонструють високий моральний стан людства. Цим ви-

⁶³ *Цых В.* О цели и пользе. С.89.

⁶⁴ *Его же.* Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского // ЖМНП. 1835. Май. С.149.

⁶⁵ *Там же.* С.157.

⁶⁶ *Там же.* С.159.

⁶⁷ *Цых В.* О цели и пользе. С.94-95.

ховуються громадяни сучасного суспільства. Історії належить особливе місце у вихованні державних діячів, оскільки вона дає змогу зрозуміти причини піднесення і падіння держав, проникнути у тонкощі політики, вказує на позитивний і негативний досвід різних форм правління, на наслідки тих чи інших подій⁶⁸.

Концепція історичного процесу В.Циха ґрунтувалася на понятті “цілої сукупності життя роду людського”. Привертає увагу його оригінальна періодизація всесвітньої історії. Учений виступав проти традиційного поділу всесвітньої історії на Стародавню, Середньовічну і Нову, оскільки такий поділ не відповідає сучасному стану науки і самому поняттю історії. Цих пропонував цивілізаційно-географічний поділ: “1. Історія азійського, або східного людства; 2. Історія народів елінських та італійських; 3. Історія народів середньої та північної Європи”⁶⁹. Однак завершити й науково обґрунтувати свою періодизацію історик не встиг. Очевидно в кожній локальній цивілізації він планував виділити спільні й відмінні риси їх розвитку. Так, записи лекцій професора свідчать, що в Новій історії він виділяв такі характерні риси епохи: “1) благовлаштовані монархії; 2) політична система взаємодії європейських держав; 3) розвиток міжнародного права і становлення дипломатичної системи”⁷⁰. Хоча Цих, під впливом космополітичної універсальної концепції Гердера, і намагався відмовитись від євроцентризму, однак історію Сходу він вважав передісторією розвитку європейської цивілізації.

Отже, не підлягає сумніву, що теоретичні погляди Циха були віддзеркаленням сучасних йому західноєвропейських історіософських концепцій і систем, з якими вчений був добре обізнаний. Виділимо основні елементи теорії історії Циха. 1. Уявлення про історичний процес як “органічний потік”, поєднання загального, універсального і одиничного, індивідуального. 2.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Шульгин В. Указ. соч. С.126-127.

⁷⁰ Бузескул В. О лекциях В.Ф. Цыха. С.190.

Індивідуальне у Циха, на відміну від поглядів Гердера⁷¹, існувало не лише у формі народу, нації, але й конкретного індивідуума. 3. Визначальна роль особи в історії, чий геній і високий “моральний дух” є рушійною силою прогресу. 4. Ідея благочинності історичного процесу, певна героїзація історії. 5. Надання історії дидактичної функції морального удосконалення сучасників.

4.3. Універсалізм харківської школи істориків: М. Лунін і М. Петров

Визначаючи головні риси російської історіографії загальної історії ХІХ ст. В.Бутенко особливо відмітив її “універсалізм”⁷², тобто схильність істориків до написання синтетичних курсів “загальної” (“всесвітньої”) історії. На нашу думку, це обумовлювалося, по-перше, безперечним впливом шеллінго-гегелівської філософії історії з їх спробами створення всеохоплюючої картини розвитку людства, по-друге — домінуванням у вітчизняній філософській думці національно-орієнтованої філософії історії (“наша філософія... переважно філософія історії, а саме історіософська тема надає їй тоталітарний характер”⁷³) у її численних варіаціях — від “слов’янофільства” О.Хомякова до містично-релігійної історіософії В.Соловйова — з головним інтересом до місії слов’ян в історії європейської цивілізації і пошуком власного “особливого шляху” розвитку⁷⁴, по-третє — глибоко вкоріненими традиціями філософії історії Просвітництва з її універсалістськими історичними тенденціями. Універсально-історичні конструкції вітчизняних істориків були спрямовані на розв’язання головного суспільно-політичного і наукового завдання — визначення місця у всесвітній історії свого народу.

⁷¹ Гердер И.Г. Идеи к истории человечества. М.,1977. С.229.

⁷² Бутенко В. Наука новой истории в России. (Историографический обзор) // *Анналы*. 1922. № 2. С.132-133.

⁷³ Бердяев Н.А. Указ. соч. С.69.

⁷⁴ Новикова Л.И., Сиземская И.Н. Русская философия истории. М.,1997. С.7.

Власне схильність до синтетичного розгляду подій світової історії ми можемо помітити у Циха, але найбільше це проявилось у його послідовників, насамперед М.Лунина та М.Петрова. Професор загальної історії Харківського університету М.Лунін (1806 (?)—1844) змінив на кафедрі Циха⁷⁵. Як і його попередник, Лунін читав лекції із Стародавньої та Середньовічної історії, а в наукових інтересах віддавав перевагу античній історії та давній історії народів Сходу. Лунін мало друкувався, не залишив після себе великих наукових праць, курсів лекцій тощо. Як і Цих, Лунін помер передчасно після важкої і виснажливої хвороби. Схожість доль обох учених та подібність наукових інтересів доповнюється їх особливою увагою до розробки теоретичних проблем історії. Однак Лунін був вихованцем німецьких університетів та німецької історичної школи. Його теоретичні погляди ґрунтувалися на гегелівській філософії історії, органології “історичної школи права” і методиці конкретно-історичних досліджень Ранке⁷⁶. Саме це зближувало його з Т.Грановським, і у провінційному харківському середовищі він користувався заслуженим авторитетом “передового” та високоморального професора.

Біографічні відомості про Лунина обмежені. Не встановлена навіть точна дата його народження. Відомо, що народився він в Дерпті у заможній купецькій родині. У 1828 р. закінчив філософський факультет Дерптського

⁷⁵ *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д.И. Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. 1874. Январь. С.90; *Бузескул В.* Профессор М.М. Лунин, “Харьковский Грановский” // ЖМНП. 1905. Февраль. С.321-374; *Его же.* Всеобщая история и ее представители в России. С.80-93; *Стельмах С.П.* Універсально-історична концепція М.М. Лунина // Вісник Київського університету. Історія. Вип. 36. 1997. С.12-22; *Hecker H.* Russische Universalgeschichtsschreibung: Von den “Vierziger Jahren” des 19. Jahrhunderts bis zur sowjetischen “Weltgeschichte” (1955—1965). München, Wien, 1983. S.89-92.

⁷⁶ *Бузескул В.* Профессор М.М.Лунин. С.365.

університету із ступенем “кандидата”. Відкритий у 1802 р. Дерптський університет був одним з найкращих в Російській імперії і перебував на особливому становищі. Серед професорів і студентів переважали етнічні німці й вихідці з Прибалтики. Сильний професорсько-викладацький склад був представлений відомими в Європі німецькими вченими, яких приваблювала сюди як висока платня, так і політичні мотиви, оскільки Дерпт традиційно розглядався як історичне німецьке місто. За університетським статутом 1820 р. професори-іноземці отримали виняткові права виписувати з-за кордону сучасну наукову літературу і поповнювати нею як власні зібрання, так і університетську бібліотеку. Постійними були особисті контакти професорів із своїми зарубіжними колегами. Під час навчання Луніна в університеті на філософському факультеті існувало історико-філологічне відділення, яке складалося з чотирьох кафедр, у тому числі — кафедри загальної історії, географії і статистики. Цікаво, що за університетським статутом 1820 р. була ліквідована кафедра російської історії (відновлена лише у 1853 р.)⁷⁷.

Кафедру географії і статистики в університеті у 1820-1826 рр. очолював його ректор і відомий історик Г.Еверс, випускник Геттінгенського університету, учень А.Геерена і А.Шлецера, відомого своїми працями з російської історії, автора “Нестора” (1809), одного із фундаторів “норманської теорії”⁷⁸. Кафедра загальної історії з 1812 р. залишалася вакантною (звичне явище для російських університетів XIX ст.) і в 1828 р. Еверс пропонував її Ранке. Зна-

⁷⁷ Петухов Е.В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, Университет за сто лет его существования (1802-1902). Т.1. Юрьев, 1902. С.381, 406.

⁷⁸ Wittram R. Die Universität Dorpat im 19. Jahrhundert // Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten. Köln, 1964. S.66; про А.Л.Шлецера див.: Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.). М., 1985. С.28-61; з новітньої зарубіжної літератури див.: Schulin E. Arbeit in der Geschichte: Etapen der Historisierung auf dem Weg zur Moderne. Frankfurt a.M., 1997. S.62-80.

менитий учений відмовився, мотивуючи важкими умовами життя в Росії і неможливістю у провінційному університеті продовжити свої наукові студії⁷⁹. Великий вплив на Луніна мав Еверс, який поділяв історіософську концепцію Гердера, перебував під впливом “духу романтики” і його наукові праці з російської історії (до 1820 р. Еверс очолював кафедру російської історії) були написані у руслі ідей “історичної школи права”⁸⁰. Доречно згадати, що послідовником Ф.Савін’ї та К.Ейхгорна був професор (з 1825 р.) кафедри теоретичного і практичного російського законодавства О. фон Рейтц⁸¹.

У 1828 р. Лунін став слухачем Професорського інституту при Дерптському університеті⁸². Цей заклад був створений за розпорядженням Миколи I у жовтні 1827 р. з метою підготовки професорів для російських університетів⁸³. Судячи з того, що докторська дисертація Луніна була присвячена проблемі походження пеласгів, зв’язку народів Давньої Греції і Стародавнього Сходу, то цілком вірогідно, що основну увагу під час навчання в Професор-

⁷⁹ *Wittram R.* S.66.

⁸⁰ *Amburger E.* Die Geschichtsschreibung an der Universität Dorpat in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts // Georg von Rauch (Hrsg.) Geschichte der Deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Köln, Wien, 1986. S.94.

⁸¹ *Петухов Е.В.* Указ. соч. С.403; *Amburger E.* S.94.

⁸² *Петухов Е.В.* Указ. соч. С.491. У В. Бузескула вказана помилкова дата — 1830 р. (*Бузескул В.* Профессор М.М. Лунин. С.323; *Его же.* Всеобщая история и ее представители в России. С.81). Помилку В. Бузескула повторив і німецький учений Х. Хекер (*Hecker H.* S.89).

⁸³ Докладніше про Професорський інститут див.: *Петухов Е.В.* Указ. соч. С. 485-496; *Schmid G.* Das Professoren-Institut in Dorpat (1827-1838) // *Russische Revue.* Bd.XIX. 1881. S.136-166; *Иванов А.Е.* Ученые степени в Российской империи. XVIII в. 1917 г. М., 1994. С.72-75; *Стельмах С.* Исторична думка в Україні. С.27-28.

ському інституті він приділяв лекціям К.Моргенштерна, відомого своїми працями з античності, єгиптології й сходознавства⁸⁴. Він очолював кафедру класичної філології і естетики університету до 1836 р.⁸⁵ Дисертацію Луніна проаналізував В.Бузескул, який відзначив хибність наукової гіпотези ученого, але віддав йому належне за увагу до проблеми взаємодії країн східної частини Середземномор'я в мікенську епоху⁸⁶.

У 1833 р. Лунін разом з М.Куторгою (майбутнім професором Петербурзького університету, відомим істориком, автором низки теоретичних праць), виїхав до Берліну⁸⁷. Система навчання в німецьких університетах передбачала вільне відвідування лекцій професорів за вибором студентів і слухачів. Очевидно Лунін слухав лекції Ранке, К.Ріттера і Е.Ганса. Поза сумнівом він отримав в Німеччині ґрунтовну теоретичну підготовку. Філософія історії Гегеля, ідеї Ріттера, Савін'ї, Нібура, Геерена, Ранке стали дороговказом для розуміння ним історичного процесу, методів конкретно-історичних досліджень. В.Бузескул твердив, що історичний світогляд Луніна формувався під впливом гегелівської філософії історії⁸⁸. Дійсно, за нашими підрахунками, навіть у таких спеціальних наукових працях, як “Погляд на історіографію давніх народів Сходу” та “Індія. Погляд на життя індо-станського народу” Лунін 6 разів посилався на “Лекції з філософії історії” Гегеля, 13 — на праці Ріттера і 8 — на праці Нібура, Геерена і Савін'ї. В.Бузескул мав нагоду проаналізувати неопубліковані записи лекцій харківського професора, спогади про нього сучасників і дійшов висновку, що він широко використовував популярні у ті часи книги Ф.Гізо “Історія цивілізації в Європі” і англійського історика Е. Гіббона “Історія падіння і загибелі Рим-

⁸⁴ *Amburger E.* S.94.

⁸⁵ *Петухов Е.В.* Указ. соч. С.405-406.

⁸⁶ *Бузескул В.* Профессор М.М.Лунин. С.328-330.

⁸⁷ *Там же.* С.323-324.

⁸⁸ *Бузескул В.* Профессор М.М.Лунин. С.292.

ської імперії”⁸⁹. Лунін був також знайомий з ідеями німецьких філософів-романтиків братів Шлегелів⁹⁰.

Запрошення Луніна у 1835 р. посаду екстра-ординарного професора Харківського університету змінило духовну атмосферу в його аудиторіях і на кафедрах, які у період миколаївської реакції заповнювались нездарними, далекими від науки дилетантами-професорами⁹¹.

Характерною особливістю творчості Луніна була схильність до узагальнень, створення у слухачів і читачів цілісного, образного бачення історичного процесу. Він знайомив студентів з методами історичного дослідження, критикою джерел, принципами відбору і реконструкції історичного матеріалу на основі джерел, майстерності його викладу. Професор блискуче використовував теоретичні положення у власній історіографічній практиці. Вихований на ідеях європейської історичної думки, Лунін намагався створити універсально-історичну конструкцію, яка могла стати першою в російській історіографії. Сучасники згадували: “Луніним оволоділа думка скласти російською мовою розлогий курс загальної історії, давньої, середньовічної і нової, у всякому випадку, кожен із цих частин він опрацьовував у таких величезних розмірах, які зовсім виходили за межі студентського курсу... Зміст лунінських лекцій був настільки повний, що історичні твори московських учених, які з’явилися пізніше, для учнів Луніна не являли нічого особливого”⁹².

Для Луніна, як прихильника гегелівської філософії історії, історія людства (всесвітня історія) здійснювалася в духовній сфері. Показовою у цьому

⁸⁹ Там же. С.287-289.

⁹⁰ Лунин М. Взгляд на историографию древнейших народов Востока // Москвитянин. 1842. Ч.IV. № 8. С.305.

⁹¹ Де-Пуле М. Указ. соч. С.92; Бузескул В. Профессор М.М.Лунин. С.251-252; Нешкер Н. S.90-91.

⁹² Де-Пуле М. Указ. соч. С.88-89.

плані є його стаття “Декілька слів про Римську історію”. Універсально-історична концепція, запропонована Луніним, ґрунтувалася на конструкції всесвітньої історії німецького філософа. Відштовхуючись від його думки, що “прогрес є усвідомлення свободи” і використовуючи його діалектику, Лунін визначав місце у світовій історії давніх цивілізацій Сходу, Греції і Риму. Стародавній Схід, вважав вчений, є лише передднем світової цивілізації, оскільки абсолютні монархії, агресивні домінуючі релігії закріпачують дух і не дають можливості утворитись особистості, для чого необхідно усвідомити свободу людського “Я”. Життя народів Сходу великою мірою залежить від індивідуальності — жорстокого і хитрого правителя, котрий “робиться засновником величезного політичного тіла; але разом із смертю цього завойовника, якщо не раніше, починається і падіння його створіння”⁹³. Новоутворений політичний організм, “за своїм духом і формою” є повтором минулого і прикладом для майбутнього. Отже, суттю, “толовною ідеєю” Сходу є “безперервність”. У іншому місці Лунін говорив про одноманітність і закономірність виникнення держав на Сході. Тут характерним є “відсутність вищих абстрактних понять, придушених релігійними віруваннями, неосвіченістю, громадянськими відносинами”⁹⁴.

Інша справа — Греція. Саме тут, на думку Луніна, необхідно шукати “перше пробудження людського духу, перше усвідомлення людської індивідуальності”⁹⁵. Однак “Грецький світ”, поставлений на кордоні між Сходом і Заходом, відчував вплив східних елементів. Як і на Сході, “індивідуальний” елемент у формі абсолютної влади відігравав важливу роль і в Греції. Але якщо на Сході він діє для руйнації і насильства, то в Греції “державні мужі є витончені моральні індивідуальності; з грецьким народом виступає зовні

⁹³ *Лунин М.М.* Несколько слов о Римской истории // Москвитянин. 1841. Ч.V. С.412.

⁹⁴ *Его же.* Взгляд на историографию. С.292-293.

⁹⁵ *Его же.* Несколько слов. С.413.

прогресивний, удосконалений моральний момент, усвідомлення людини, як члена суспільства, котрому він зобов'язаний своєю політичною незалежністю і законним захистом, і незалежність, і безпека якого залежить від нього”⁹⁶. Цим досягається гармонія грецького суспільства: усвідомлення людиною своєї свободи і розуміння залежності індивідуальної свободи від суспільства і навпаки — залежності суспільства від індивідуальної свободи. Однак в Греції “індивідуальний дух” зберігає свою самостійність, виступає над “духом абсолютним”, яким є суспільство і його вища форма — держава.

У Римі “ця індивідуальність відступає назад, зникає в суспільстві: Суспільство стоїть вже на першому плані”, — писав Лунін. Значення Риму для історії людства полягає в тому, “що римляни були першим народом, у якого громадське і приватне право розвилось в абстракції, в загальні поняття, незалежні від місцевості і народності; — це вже велетенський крок на шляху людського розвитку”⁹⁷. Досягалося це за рахунок дуалізму римського суспільства — боротьби аристократії проти демократії, що стало джерелом для зміцнення “народного духу”, зародження “ідеї абстрактної свободи”. Знову ж таки, за гегелівською “тріадою” Лунін включає сюди такі поняття: свобода, незалежна держава, абстрактна держава (республіка). Водночас “проти цього загального поняття абстрактної свободи державного організму створюється *особистість*, свобода людини в її приватному існуванні — в сім’ї, володінні майном — свобода людського Я, яку ми повинні чітко відрізнити від індивідуальності. Римський громадянин... живе і діє за законами абстрактної свободи індивідуума і підкорюється загальним визначенням приватного особистого існування, як стосовно держави, як політичної спільноти, так і стосовно загальної абстрактної свободи своїх громадян, як подібних йому осіб”⁹⁸. Для Луніна Римська імперія являла собою синтез всіх

⁹⁶ Там же. С.416.

⁹⁷ Там же. С.419.

⁹⁸ Там же. С.420-421.

давніх цивілізацій. Це простежується у римській релігії, культурі, філософії, політичній системі, праві, господарському житті. Рим став колискою європейської цивілізації, оскільки завоювання римськими легіонами нових територій супроводжувалось встановленням там “духу римської общини”, поширенням знань, мистецтва, ремесел, римської релігії тощо⁹⁹.

Субстанціональним в універсально-історичній концепції Луніна виступає “дух”, який відповідно до гегелівської дедукції проходить три ступені — існуючий в собі, існуючий для себе і існуючий в собі і для себе. Таким чином виникає середземноморська антична культура, яка згодом об’єднується з північноєвропейською культурою і утворює європейську цивілізацію. Хоча Лунін і приділяв велику увагу сходознавчим проблемам, присвятивши їм дві великі праці, його концепція просякнута європеїзмом: “у всіх краях всесвіту встановлюється європейська освіченість, європейські ідеї”. Зрозуміло, що еволюція духу покладена і в основу його періодизації всесвітньої історії. Важливе місце відводиться *державі*, яка є синтезом суспільних відносин, розвитку народного духу, абсолютом, в якому відбувається поєднання індивідуального і загального. Надбанням римської культури є ідея незалежної держави. Однак коли і яким чином вона реалізовується? Ми відзначали, що Лунін намагався відшукати “головну ідею” кожної епохи. У середньовіччі він виділяв “*релігійність*, фантастичну, безмежну, яка в таких колосальних формах відобразилась у феодалній ієрархії, яка так глибоко проникла у багатоскладне життя середньовічного людства, — або, іншими словами, перевага внутрішнього [світу] людини над зовнішнім; — духу над природою, — ідеї над формою...”¹⁰⁰ У лекції 17 вересня 1840 р. Лунін до головних рис се-

⁹⁹ Там же. С.408-409.

¹⁰⁰ Лунин М. О влиянии Вальтер Скотта на новейшие изыскания по части средней истории // Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского Университета, 30 августа 1836 года. Харьков, 1836. С.23.

редньовіччя зараховував: розвиток “індивідуальності”, почуття власної сили, могутню волю і почуття особи; велетенську, безмежну віру¹⁰¹. Очевидно, історик розумів, що сучасне поняття виключно незалежної держави виникло у суперництві абсолютної істини і суверенності церкви, з одного боку, і держави, яка перебуває у процесі становлення, — з другого. Лунін вважав, що ідея національної держави реалізується у новий час, відмінними рисами якого було послаблення влади “римської церкви”, централізація влади в державах Європи, розвиток націй і на цій основі становлення суверенних національних держав. “Кожна держава являє неподільне ціле з почуттям своєї незалежності, своєї зовнішньої свободи”¹⁰². Національна, суверенна держава є запорукою успішного культурного, духовного і політичного розвитку народу, можливого лише в межах власної держави. “Ті нації, які залишили добровільно свою батьківщину у владу переможцям і переселились спокійно в інші країни, ніколи не досягали високого рівня самостійного розумового і громадянського розвитку”, — твердив Лунін¹⁰³. А отже, і держава має бути міцною, здатною захищатися від зовнішніх ворогів. Власне це знову гегелівсько-ранкеанівська концепція сильної незалежної держави, співзвучна політичним ідеалам періоду Реставрації, яка стала головним елементом теоретичного підґрунтя й так званого “державницького напрямку” російської історіографії XIX ст.

Через призму ідеї реалізації духу в державі Лунін розглядав і проблему ролі особи в історії. На відміну від морально-естетичної концепції Циха, для Луніна особа лише тоді займає місце в історії, коли реалізує ідею міцної суверенної держави. Наприклад, Людовик XIV виділявся тим, що відновив

¹⁰¹ Бузескул В. Профессор М.М. Лунин. С.278.

¹⁰² Лунин М.М. Переход средней истории к новой и значение сей последней // ЖМНП. 1835. Сентябрь. С.462.

¹⁰³ Его же. Индия. Взгляд на жизнь индоостанского народа // Там же. 1837. Июль. С.13.

“монархічний дух” Франції, “спорудив і довершив будову монархічної влади у Франції”, тому він є “ідеалом Європейської Монархії”¹⁰⁴. Взагалі Лунін мало уваги приділяв і не виділяв окремо проблему особи та її ролі в історії. Більш ретельно цю проблему розробляв його учень і наступник по кафедрі О. Рославський-Петровський (1816—1871)¹⁰⁵.

Лунін мав великий вплив на формування історичного світогляду Рославського-Петровського. Але останній, на відміну від свого учителя, значно менше уваги приділяв універсально-історичним конструкціям, небезпідставно вважаючи, що “ніяка сила розуму не в змозі охопити цього безмежного океану подій, які з кожним днем народжуються і зникають, тоді як будь-яка подія, навіть маленька, має свій смисл, складає відповідну літеру у великій книзі всесвіту”¹⁰⁶. Рославський-Петровський вважав, що “весь інтерес історії людства зосереджується на великих людях, як найкращих представниках свого часу і народу”¹⁰⁷, котрі своєю творчою активністю сприяють розвитку суспільства, досягненню ним нової вищої стадії розвитку. Думка про те, що “велика людина” є представником свого часу і народу ґрунтується на розумінні того факту, що люди в суспільстві об’єднані надіндивідуальними зв’язками, які дають їм змогу користуватися історичним досвідом народу. Водночас кожна особа зберігає індивідуальність і оригінальність, що є запорукою творчого елементу індивідуума. Сила новаторського духу окремої особи впливає на суспільство в цілому, створює у ньому новаторські імпульси. З другого боку, Рославський-Петровський переконаний, що окрема

¹⁰⁴ *Лунин М.* Переход средней истории к новой. С.466.

¹⁰⁵ Докладніше про нього див.: *Барский Г.* Рославский-Петровский, Александр Петрович // *Русский биографический словарь.* Пг.,1918. С.152; *Стельмах С.* Історична думка в Україні. С.41-50.

¹⁰⁶ *Рославский-Петровский А.* Введение в курс главных народов древнего мира и их цивилизаций. Харьков,1870. С.IV.

¹⁰⁷ *Там же.* С.XLVIII.

людина, навіть геній, “не в силі змінити закони історії, але від нього залежить дати цим законам найбільш вигідний для себе напрямок і тим збільшити суму добра й зменшити зло, яке він приносить у світ”. “Велика людина” є не випадковим явищем в історії, а представником загальної ідеї, яка дає його діям силу, перетворюється в ньому у визначену форму і втілюється в дійсності. Значення кожної історичної особи визначається двома умовами: величиною сили, яку вона представляє і напрямком її діяльності¹⁰⁸. Вона є продуктом свого часу і народу, виразником “головної ідеї” своєї епохи і не в змозі змінити закони історії. Звідси і твердження вченого, що “індивідуальна діяльність тільки тоді може бути результативною і міцною, коли вона перебуває в гармонії з цими законами, і будь-який відхід від них позначається хворобливо на суспільстві, породжуючи зло, викликає відповідну йому реакцію”¹⁰⁹.

Однак “головна ідея”, під якою в даному випадку розуміється “дух перетворень”, складається із величезної кількості індивідуальних дій, котрі визначаються спадщиною, традиціями, психологічними особливостями народу. “Дух перетворень” передбачає надіндивідуальне усвідомлення. У суспільстві, яке складається з індивідуумів з властивими їм психологічними особливостями рідко коли досягається повне усвідомлення шляхетної мети — “духу перетворень”. Рославський-Петровський це розуміє, коли пише, що “великі люди” часто діють “всупереч пануючим у суспільстві тенденціям”¹¹⁰. Виходить, що їхні дії руйнують гармонію. І чи можна називати “великим” історичного діяча, який для шляхетної мети користується аморальними засобами? Учений усвідомлює недостатню обґрунтованість своєї етичної концепції на прикладі Петра I. “Ми далекі від думки захищати всі ті засоби, якими користувався перетворювач Росії для досягнення своїх цілей, і зовсім

¹⁰⁸ Там же. С. XLVI-XLVIII.

¹⁰⁹ Там же. С. II, XLVII.

¹¹⁰ Там же. С. XLVIII.

не маємо наміру виправдовувати особисті недоліки його характеру, але, гадаємо, що як у тих, так і в інших, важливу роль відігравали обставини, серед яких він жив і діяв”. Однак у такому випадку, доведеться звертати увагу не лише на діяча прогресивного напрямку, але й на його опонентів, що і робить Рославський-Петровський. Завдання ж історика полягає у тому, щоб відокремити особу діяча від його справи. Отже, конкретна справа історичної особи має бути для історика ціннісним орієнтиром у складній проблемі вибору. “Будь-яка чесна праця, кожний, чудово замислений, хоча і невдало завершений, задум повинен знайти в історії місце і належну оцінку”¹¹¹. Таким чином, “великі люди”, за концепцією Рославського-Петровського, є вершиною історії, оскільки концентрують духовні потенції народу і цей творчий синтез пронизує всі суспільні інститути безпосередньо або опосередковано. Відмінність від поглядів Луніна, для якого особа в історії виступала виразником державницької ідеї, абсолютно очевидна.

Під впливом Ріттера Лунін велику увагу надавав природно-географічному фактору в суспільному і культурному розвитку народів. Ця особливість творчого методу Луніна відзначалася його студентами та дослідниками творчості ученого. Справді, кожна його стаття починалася з огляду географічних і природно-кліматичних умов. Так, розглядаючи найдавнішу історію Греції, Лунін звертав увагу на роль природного середовища у формуванні індивідуальних особливостей народів Середземномор’я¹¹². Показовою у цьому плані є його велика праця “Індія. Погляд на життя індостанського народу”. У першій частині він робить географічний огляд Індостану, спираючись на “Географію” Ріттера. Лунін звертає увагу на те, що найдавніші джерела Індії — Священні Веди і Пурани, які служать коментарями для Вед, — починаються географічним розділом і створюють географічні по-

¹¹¹ Там же. С. XLIX-LI.

¹¹² Лунин М.М. Несколько слов... С. 405-406.

няття брамінського вчення про виникнення Землі¹¹³.

Конкретно-історичні дослідження Луніна ґрунтувалися на докладному аналізі наявних джерел. Так, у праці “Погляд на історіографію найдавніших народів Сходу” учений розглядав еволюцію поняття “історія” на основі творів Гомера, Гекатея, Цицерона, Геродота, Полібія, Фукидіда, Плутарха, Діонісія та ін. Лунін зробив висновок, що грецьке визначення “історія” стало загально визнаним. “Від греків і римлян з відродженням класичної літератури у XV ст. це слово перейшло до всіх інших європейських народів романського, германського і слов’янського походження, хоча у німців, скандинавів і слов’ян поряд з грецьким “історія” утримались і власні національні визначення”¹¹⁴. Аналізуючи політичну історію Індії, Лунін наводить головні джерела її історії, зібрані англійськими дослідниками Дж. Міллем, Дж. Малькольмом, Дж. Брігсом та ін. Цього правила учений дотримувався і при розгляді законодавства Індії, де знайомив читачів з різними виданнями “Законів Мену” в англійській і німецькомовній літературі. Водночас Лунін, гарно обізнаний з критичним методом Нібура, Геерена і Ранке, здійснював критику джерел, намагаючись встановити їх істинність щодо згаданих в них історичних подій¹¹⁵.

Лунін був талановитим послідовником і популяризатором європейської історичної думки початку XIX ст. — періоду становлення класичного історизму. Він створив харківську школу загальної історії, яка за своїм теоретичним рівнем не поступалася школам у Москві, Петербурзі й Києві. В сучасній українській історіографії відзначалося, що Лунін мав великий вплив на знаменитого українського історика М. Костомарова¹¹⁶. Дійсно, очевидці згадували, що популярність Луніна в Харківському університеті “була величез-

¹¹³ *Его же*. Индия. С.8-9.

¹¹⁴ *Его же*. Взгляд на историографию. С.284-289.

¹¹⁵ *Его же*. Индия. С.36, 74, 83-84.

¹¹⁶ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992. С.35-36.

ною і його ім'я невід'ємно пов'язане з Харківським університетом, як ім'я Грановського з Московським. Чистотою і висотою своїх моральних якостей Лунін нагадував знаменитого московського професора, який пізніше за нього став на професорську ниву і був слабше підготовленим. Лунін не носив у собі хвороб сучасної йому харківської університетської корпорації, а тому слугував ідеалом для молоді, предметом докорів і погано прихованої ворожості для більшості своїх колег: одні його безмежно поважали, інші ненавиділи всім серцем"¹¹⁷. Конспекти лекцій Луніна дбайливо зберігалися його вихованцями і навіть передавалися наступним поколінням студентів, використовувалися учителями історії в гімназіях Харківського навчального округу та за його межами. Після смерті Луніна у 1844 р. його колеги прийняли рішення видати лекції покійного професора і доручили це учню і наступнику Луніна по кафедрі Рославському-Петровському. Однак справа з невідомих нам причин так і не була доведена до кінця.

Завдання створення національно-орієнтованої концепції всесвітньої історії, яке поставив перед собою Лунін, було виконано його наступником — професором кафедри загальної історії Харківського університету М. Петровим¹¹⁸. Учень Петрова В.Бузескул писав про свого учителя: "Михайло Назарович належав до тієї школи, представником якої був і Т.М. Грановський: він був перш за все історик-художник... Зовнішній формі Михайло Назарович завжди надавав великого значення, старанно оброблюючи свої лекції і праці, які дійсно були прикладом витонченого художнього викладу"¹¹⁹. На цю особливість творчості Петрова звертав увагу також інший учень профе-

¹¹⁷ *Де-Пуле М.* Указ. соч. С.89.

¹¹⁸ Докладніше про нього див.: *Стельмах С.П.* Давня історія слов'ян в історичній концепції М. Петрова // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* Вип. 37. 1998. С. 68-73.

¹¹⁹ *Бузескул В.* М.Н. Петров. (Некролог) // *ЖМНП.* 1887. Март. С.44.

сора — історик-античник О.Деревицький¹²⁰. Разом з тим, Петров був “не тільки істориком-художником, але й істориком-філософом”, — відзначав В.Бузескул. Він “знайшов середину між чисто фактичною історією та історією філософською і, що важливіше, зумів утриматися на цій середині”¹²¹. Німецький дослідник Х.Хекер зробив закид радянській історіографії, яка забула Петрова, “і несправедливо, оскільки він 35 років викладав у Харківському університеті,.. був типовим представником академічної універсальної історії, захищав просвітницьку помірковану західність, що не могло не вплинути на покоління південноросійських викладачів історії, філологів і юристів, яким він викладав”¹²².

Дійсно, Петров був помітною постаттю в російській історіографії 60-80-х років XIX ст. Він продовжив традиції своїх попередників, був відомим істориком-теоретиком, гарно обізнаним з головними течіями в історіографії домінуючих націй Європи. Його теоретичні погляди зазнали певної еволюції — вихований на кращих зразках французької історіографії, оскільки історія Франції була його основною спеціалізацією, після близького знайомства з системою німецької академічної науки, історіографією та історичною думкою, він став її прихильником, популяризатором і пропагандистом. Петров не прийняв філософію історії позитивізму і залишився прихильником ідеалістичного історизму. У полеміці з істориками-позитивістами він висунув ідеї, з якими через кілька десятиліть виступили лідери баденської школи неокантіанства — В.Віндельбанд і Г.Ріккерт. Петров одним з перших серед російських істориків розробив цілісний курс “Всесвітньої історії” з власним оригінальним баченням історії людства. Його універсально-історична концепція була національно-орієнтовною, оскільки висвітлювала всесвітню історію з

¹²⁰ *Деревицький А.* Михаил Назарович Петров. (Страница из истории Харьковского университета). Харьков, 1887. С.27.

¹²¹ *Там же.* С.32.

¹²² *Hecker H.* Op.cit. S.92 ff.

російського погляду, включала у світовий історичний процес історію слов'ян як його невід'ємну частину і один із визначальних факторів.

Наукові інтереси Петрова зосереджувалися на середньовічній історії Франції. Вибір теми магістерської дисертації — “Цивілізація Галло-Франків в часи Меровінгів” — очевидно обумовлювався, з одного боку, широкою популярністю серед російської публіки творів Ф.Гізо і Ф.Т'єррі, а з другого — тим фактом, що Петров блискуче володів французькою мовою і взагалі захоплювався французькою літературою. У 1850 р. він склав магістерський іспит і захистив дисертацію “Про характер державної діяльності Людовика XI”, в якій намітилась головна тенденція його подальшої наукової творчості — схильність до синтезу і теоретичного аналізу¹²³. Після захисту в 1865 р. докторської дисертації¹²⁴ в Московському університеті, яка стала результатом його дворічного закордонного наукового відрядження¹²⁵, Петров повністю зосередився на викладацькій діяльності в Харківському університеті. У 1868 р. він опублікував свої знамениті “Нариси з всесвітньої історії”. Написані чудовим художнім стилем, вони користувалися великою популярністю, були рекомендовані Міністерством народної освіти для використання у навчальному процесі в середніх школах і витримали чотири видання¹²⁶.

На основі літографованих і власноручних записів професора його учні й послідовники по кафедрі у 1888 р. видали 4-х томний курс Петрова “Лекції з всесвітньої історії”. Підготовку матеріалів до видання здійснили О.Деревицький, В.Надлер і В.Бузескул. Оригінальна авторська концепція

¹²³ Бузескул В. М.Н.Петров. С.43; Деревицкий А. Указ. соч. С.17-18.

¹²⁴ Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Харьков, 1861.

¹²⁵ Отчет о занятиях адъютанта Императорского Харьковского Университета М.Н.Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии с июля 1858 г. до июля 1860 г. Харьков, 1861.

¹²⁶ Петров М.Н. Из всемирной истории очерки. Изд. четвертое. СПб., 1904-1908.

всесвітньої історії, її періодизація, структура лекцій і блискучий літературний виклад були схвально зустрінуті критикою, і “Лекції” отримали велику премію імені Петра Великого Російської Академії Наук¹²⁷. У 1904—1908 рр. вийшло їх друге видання, допрацьоване О. Вязігіним і В. Бузескулом.

Теоретичні погляди Петрова віддзеркалювали стан історичної науки другої половини ХІХ ст., коли принципи класичного історизму і універсально-історичні конструкції ідеалістичної філософії історії зазнавали критики з боку істориків-позитивістів, які намагалися формалізувати методи пізнання історії, відшукати закони історичного розвитку на ґрунті методів природничих наук. У “Пропедевтиці”, яка передувала “Лекціям”, Петров дав короткий огляд розвитку європейської історичної думки від античності до 70-х років ХІХ ст. і зробив висновок, що “історія як наука ще не визначилась остаточно, тобто не встигла виробити ні твердо встановленого методу, ні точно визначених, незмінних і загальних законів, які управляють історичним життям людства”. Історичний процес у розумінні Петрова, детермінований у висхідному напрямку і має смислове навантаження, а вищою метою історії є “громадянське і моральне виховання суспільства”. Ним можуть бути вирішені політичні й соціальні проблеми суспільства, форми його громадянського устрою, й законодавства. “Оскільки сучасність є неминучий логічний наслідок всієї минулої долі народу і така ж неминуча передумова його майбутнього розвитку, або, кажучи словами Савін’ї, воно є ‘сином минулого і батьком майбутнього’”¹²⁸.

Праця людини як рушійної сили прогресу для Петрова виступає синонімом “історичної діяльності”. Вона включає: а) творення культури — “удосконалення основ релігії і моралі, успіхи в державному житті, в розвитку наук і мистецтв, у покращенні матеріального побуту”; б) захист і “збережен-

¹²⁷ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России. С.124-125.

¹²⁸ Петров М.Н. Новейшая национальная... С.58; *Его же*. Пропедевтика // Петров М.Н. Лекции из всемирной истории. Т.І. Харьков, 1888. С.10.

ня цих здобутків, від всього, що може знищити їх, або зупинити їх подальший розвиток”; в) “поширення культури із країн освічених на напівдикі і менш освічені” шляхом створення колоній, торговельних факторій, тобто мирними засобами і завоюванням одних народів іншими. У концепції Петрова в основу поділу народів світу на “історичні” і “неісторичні”, крім етнографічних особливостей, покладено їх значення для культури світової цивілізації. Вчений виділяє дві раси: 1. “Середземноморська (біла) раса, найбільш обдарована, споконвіку розселена по кращих країнах трьох частин світу — від Індійського океану до Атлантичного і по всьому басейну Середземного моря”. Ця раса “історична”, яка зробила найбільший внесок у світову цивілізацію. Вона складається з хамітів, семітів і аріїв, або індоєвропейців; 2. Монгольська раса, “найчисельніша, але менш здібна, ніж раса середземноморська (біла)”, яка принесла “загальнолюдській освіченості взагалі мало користі, навпаки, часто навіть завдавала шкоди правильному ходу цієї освіченості, руйнуючи культурну працю народів індоєвропейської і семітської галузі”¹²⁹. Поділяючи концепцію німецького етнографа О. Пешеля¹³⁰, Петров твердив, що інші світові раси (австралійська, папуаська, дравідська, південноафриканська і негритянська) взагалі не залишили ніякого сліду в історії людської цивілізації. Виходячи з цього, Петров переконаний, що головним ворогом світової цивілізації, створеної представниками середземноморської раси, були племена монгольського походження: від них “культурним”, “історичним” народам доводилось захищати свої здобутки, і ця “боротьба” визначала й посилювала “весь хід всесвітньої історії” — “тобто поступовий розвиток та поширення культури білих народів по всіх частинах світу”¹³¹.

Загальна схема всесвітньої історії Петрова виглядала таким чином: “Раніше за всіх виходять із стану первісної дикості туранські племена, які ко-

¹²⁹ *Петров М.Н.* Пропедевтика. С.14-16.

¹³⁰ *Peschel O.* Völkerkunde. 2 Aufl. Leipzig, 1875.

¹³¹ *Петров М.Н.* Пропедевтика. С.20.

лись панували в південній, західній й північній Азії і майже у всій Європі; потім Хаміти, а саме в Африці — Єгиптяни і в Азії — Кушіти, закладають перші основи правильної людської культури, тобто започатковують найдавніші держави; за ними йдуть Семіти Передньої Азії; далі — індійські Арії; пізніше — Арії Ірану. Всі ці народи розвивають культуру в різних азіатських країнах. Згодом головний рух історії переходить в Європу, і тут рушіями людської освіченості виступають спочатку Фрако-Італійці, тобто Греки з Македонянами і Римляни, а потім пануючими культурними народами стають в Європі Германці, в Азії й Північній Африці — Араби. Нарешті, пізніше всіх отримують культурне значення Слов'яни. Отже слов'янська цивілізація є наймолодшою у всесвітній історії”¹³². Причина такого порядку цивілізацій, на думку Петрова, полягає у географічних і природно-кліматичних умовах, зайнятих ними територій.

Петров поділяє всесвітню історію на два періоди: *давня історія*, яка включає в себе історію Сходу та історію класичних народів — Греків, Македонян і Римлян; *нова історія* — історія середніх віків; історія XVI—XIX ст.; *новітня історія*, предметом якої є події “нинішнього XIX століття” виступає складовою частиною нової історії. В іншому місці історик писав: “Весь обсяг всесвітньої історії ми ділимо на дві великі частини: на історію держав і народів мертвих, які закінчили свою державну і культурну діяльність, та історію світу нового, яка викладає долю тих народів, котрі ще нині живуть і працюють для загальнолюдської просвіти”¹³³. Згідно із запропонованою періодизацією Петров встановив і хронологічні межі всесвітньої історії. Так, давня історія починається з появи на землі “перших громадянських суспільств, коли виникає і перша можливість успішної культури між людьми”, і завершується падінням Римської імперії у 476 р. З цього часу

¹³² Там же. С.18.

¹³³ Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Изд.2-е. Т.III. СПб.,1904. С.1.

починається період нової історії¹³⁴. Водночас “перші десять віків від падіння Західної Римської імперії наприкінці V століття до відкриття Америки наприкінці XV століття складають предмет середньовічної історії, і самі ці віки називаються середніми, тому що вони служать серединою і переходом від стародавнього світу до нового...”¹³⁵ Характерно, що Петров практично повторює запропоновану його вчителем Рославським-Петровським періодизацію. Останній, ґрунтуючись на провідній гегелівській ідеї про прогрес як усвідомлення духом своєї свободи, вважав, що християнство “принесло у світ елемент духовності, піднесло людину над природою і підпорядкувало право вищим моральним засадам”, а тому всесвітню історію необхідно ділити не на Стародавню, Середню і Нову, а на “стародавній світ, який продовжується до початку поширення християнства і нашестя варварів, і новий християнський [світ], існуючий до наших часів”¹³⁶.

У кожному періоді всесвітньої історії Петров виділяв його характерні ознаки, які відрізняють один період від іншого. Зокрема, в Новій історії такими були: а) розширення географічних меж історичного життя завдяки великим географічним відкриттям, перенесення центру світової історії в Західну і Східну Європу; б) виділення двох головних народів — германо-романських і слов'янських, які визначають обличчя світової історії; в) поява нових засад суспільного життя; г) поява нових монотеїстичних релігій — християнства й ісламу; д) нові основи, на яких утверджувалось і розвивалося історичне життя. Остання риса періоду полягала у добродійному впливі християнського віровчення з його універсалізмом, наслідком чого стало усвідомлення спільності й єдності всього людського роду, тобто визнання всіх народів однаково цінними для історії, визнання морального достоїнства всіх членів суспільства; звільнення і повага до “промислової” праці;

¹³⁴ *Его же*. Пропедевтика. С.22; *Его же*. Лекции. Т.III. С.1.

¹³⁵ *Его же*. Лекции. Изд.2-е. Т.II. Ч.1. СПб.,1906. С.3.

¹³⁶ *Рославский А.* Обзорение истории Древнего Мира. Харьков,1851. С.32-33.

незалежність церкви від держави, що сприяло духовному розкріпаченню особистості; перевага людського духу над природою в науках і мистецтві¹³⁷. Однак, переходячи до безпосереднього викладу “Нової історії у тісному розумінні цього слова”, Петров ще раз виділяв її характерні риси, зауваживши, що рушійні сили ходу всесвітньої історії у середні віки і новий час одні й ті ж, але різниця між ними полягає у нових комбінаціях, “які породжують і новий вид явищ, характерних Новому часу”. До них учений зараховував: 1. Реформацію католицької церкви, яка зруйнувала її єдність і теократичну систему. 2. Виникнення ідей і системи політичної рівноваги. 3. Розвиток абсолютистських монархій у Західній Європі. 4. Боротьбу із середньовічними пережитками і бажання встановити нові відносини на засадах свободи і рівності. 5. Розвиток національної свідомості і початок боротьби окремих народів за незалежність. 6. Важливу роль громадської думки і літератури. 7. Створення колоніальної системи та поширення європейської просвіти на всі частини світу. 8. Швидкий і всебічний розвиток науки і техніки. 9. Могутній промисловий розвиток¹³⁸.

Особливістю концепції Петрова було введення слов'ян у загальну схему всесвітньої історії. Безумовно, на нього впливала загальна атмосфера Росії 70-х років XIX ст. в якій слов'янське питання — становище і боротьба слов'янських народів Балканського півострова за звільнення від османського ярма та здобуття незалежності — перебувало в центрі уваги громадського руху і зовнішньої політики імперії, що перебрала на себе роль центру слов'янського відродження¹³⁹. З іншого боку, Петров був переконаний у ви-

¹³⁷ *Петров М.Н.* Лекции. Изд.2-е. Т.II. Ч.1. С.1-3; Про роль християнства в історії див.: *Его же.* Из всемирной истории очерки. С.3-28.

¹³⁸ *Его же.* Лекции. Т.III. СПб.,1904. С.2-3.

¹³⁹ Серед численної літератури, присвяченої цьому питанню, виділимо наступні: *Киняпина Н.С.* Внешняя политика России второй половины XIX в. М., 1974; *Она же.* Балканы и проливы во внешней политике России в конце

сокій громадянській місії історика — “який не просто учений або письменник. Він — орган національної і суспільної самосвідомості, особа відповідальна перед своїми громадянами, які мають право вимагати від нього багатьох особливих якостей і здібностей”. Тому історик повинен мати національне обличчя, хоча, попереджав професор, “від національної точки зору на події до однобокого патріотизму попередніх часів — один тільки крок”. Все ж, “історик не може, та й не повинен, відмовлятися від свого народного погляду, якщо бажає досвідом інших країн і народів виховати своїх співвітчизників”¹⁴⁰. Звідси випливало і завдання, яке поставив перед собою Петров — створити російський курс всесвітньої історії. Учений відверто заявив, що його самостійність полягатиме не у відкритті “яких-небудь нових сторін і явищ минулого життя, не в оригінальності дослідження вже відомих, а головним чином в *російському погляді* на хід всесвітньої історії й відповідно цьому російському погляду класифікацію, відбір, планування й оцінку подій”¹⁴¹.

Всесвітньо-історичне значення слов'ян, на переконання Петрова, полягає головним чином у захисті просвіти й культури, як власної, так і створеної іншими народами, від східних “монгольських” народів і лише “з порівняно недавнього часу в особі нас, Росіян особливо, стали вони (слов'яни. — С.С.) не тільки творцями і захисниками самобутньої культури, але й її поширювачами”¹⁴². Окремі твердження Петрова (про етногенез слов'ян, відсутність у них рабства у початковий період історії, про наслідки золотоордин-

XIX века. (1878—1898). М., 1994; Чернов С.Л. Россия на завершающем этапе восточного кризиса. 1875-1878. М., 1984.

¹⁴⁰ Петров М.Н. Новейшая национальная. С.58, 62.

¹⁴¹ Его же. Пропедевтика. С.24. Докладний аналіз універсально-історичної конструкції М.Петрова див.: Стельмах С. Історична думка в Україні. С.62-68; Його ж. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. С.169-179.

¹⁴² Там же. С.21.

ського ярма для політичного та культурного розвитку східних слов'ян та ін.) явно застаріли і не витримують критики з огляду на сучасний стан розробки цих проблем. Проте загалом його концепція являє собою цікавий приклад російської універсально-історичної конструкції.

Вірний своїм світоглядним орієнтирам і чітко визначеній концепції все-світньої історії, Петров визначив головний фактор історії західних слов'ян. Балтійські й полабські слов'яни, поляки, чехи, словаки та інші, які заселяли територію, що “тягнеться безперервним ланцюгом від Балтійського моря до Адріатичного, на всьому протязі облягали кордон германського світу, що і обумовило, головним чином, їхню історичну долю, і вся їхня історія являє собою нескінченну боротьбу з Германцями, які постійно намагались розширити свої племінні кордони на схід, тобто до абсолютного поглинання всього порубіжного з ними слов'янства”¹⁴³. Зовнішня небезпека обумовила створення великих державних об'єднань, розквіт яких припав на IX ст. Правда, кінець цього століття позначився двома “великими лихами” для слов'янського світу: по-перше, релігійним переворотом у Чехії, який змінив “слов'янську” (тобто православну) церкву латинською; по-друге, натиском номадів-угрів, від чого вся Панонія і Трансільванія по середньому Дунаю і Тисі були ними завойовані. Наслідком цього стало те, що “чужоплемінна і ворожа стихія горизонтальною смугою пролягла між північно-західними і південно-західними Слов'янами, між Полабами, Поляками і Чехо-Моравами з однієї і Сербо-Хорватами, Словенцями і Болгарами з другої, навіки зруйнувавши давню географічну цілісність слов'янського світу і тим самим значно змінивши його подальшу історичну долю, тоді як поступове утвердження в північно-західних слов'янських землях латинської християнської проповіді замість слов'янської водночас розділило слов'янство й

¹⁴³ Там же. С.126-127. Порівняй: *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації. / Пер. з англ. К., 2000. С.3-4.

у релігійно-моральному відношенні”¹⁴⁴.

Група східнослов'янських племен була захищена на Заході від натиску германських племен і тому позбавлена збуджуючих факторів для створення великих державних об'єднань. Власні держави — Польща і Русь — були утворені лише у IX ст. Однак поляки, внаслідок невпинного просування до їх кордонів германців, поступово потрапили під їх вплив і нарешті прийняли християнство із Заходу¹⁴⁵. “Русь, навпаки, завдячуючи своєму крайньому східному становищу, відділена від Заходу широкою смугою польських земель, отримала й хрещення не з Риму, а з Константинополя, почала тяжіти історично до європейського і азіатського Сходу, до Візантії і до монголо-чудських народів Азії, ставши з цього боку передовим сторожем слов'янського світу і всієї Європи”¹⁴⁶.

¹⁴⁴ *Петров М.Н.* Лекции. Т. II. Ч. 1. С. 131-132.

¹⁴⁵ Порівняймо з сучасним трактуванням: “Зближення з християнськими імперією (Німецькою. — С.С.) і Чехією впливало на Мешка I та його ближче оточення, виробляло у них усвідомлення того, що християнізація країни зміцнить її міжнародні позиції, сприятиме внутрішньому зміцненню держави, подоланню залишків колишнього поділу її території на племінні об'єднання.” (*Заішкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С.20). Ф. Дворнік дотримується погляду про столітню ворожнечу між німцями та слов'янами, початок якій було покладено завоюванням Генріхом I і Оттоном I слов'янських земель між Ельбою та Одером і запровадженням у них німецького церковного устрою. Не вдала спроба об'єднання Польщі і Богемії Болеславом I “остаточно вирішила долю слов'янських народів між Ельбою та Одером і відкрила шлях новій хвилі німецького натиску на Схід, але водночас і поширенню через німецьке посередництво західної культури серед чехів і поляків” (*Дворнік Ф.* Вказ. пр. С.3-4).

¹⁴⁶ *Петров М.Н.* Лекции. Т. II. Ч. 1. С. 138.

Розглянувши історію Східної Європи XII—XVII ст. в контексті загальноєвропейської історії, Петров робить висновок, що хід її зовсім відрізнявся від історії Західної Європи. Головна відмінність полягала в тому, що на Заході виникла значна спільність інтересів і форм суспільного життя між романськими і германськими народами, в той час як на Сході така солідарність була відсутня. Західноєвропейська спільнота формувалася на єдиному ґрунті “спочатку феодалізму і пануванні церкви, а потім їх поступовому занепаді, піднесенні міського стану за рахунок феодальної аристократії, зростаючої сили абсолютної монархії в союзі з містами, схоластиком і університетами з їх шкільним напрямком і шкільною мовою латинською...” Різномірний етнічний склад Східної Європи, боротьба з азіатськими завойовниками не дозволили створити тут аналогічну спільність, за винятком релігійної. Тому то всі переваги у цей час на боці Заходу: “Захід — сильніший, багатший, освіченіший за Схід”. Однак ідея месіанської ролі Росії залишається домінуючою у світогляді Петрова: “Сама Русь на цілих два століття підкорена монгольськими степовиками, від ярма яких звільнилася лише завдяки зосередженню своїх сил навколо Москви як спільного політичного і релігійного центру. Грубою, здичавілою, бідною вийшла вона з цього ярма; але серед загальної картини руїн і загибелі, яку являє в цей час Східна Європа, — це все-таки єдина радісна подія, оскільки тільки в Русі бачимо ми силу, а відповідно їй міцне підґрунтя більш щасливого майбутнього зруйнованого східноєвропейського світу”¹⁴⁷.

Цілком очевидно, що окремі положення концепції всесвітньої історії Петрова не витримують критики з огляду на сучасний стан розробки проблеми. Учений дотримувався офіційної версії націоналістичної російської історіографії, намагався обґрунтувати свій суб’єктивізм теоретично, висунувши вимогу “національного погляду” історика. Разом з тим, не можна забувати, що значний вплив на позицію Петрова мала суспільно-політична атмо-

¹⁴⁷ Там же. С.149-150.

сфера Росії 70-х років XIX ст., в якій провідними були ідеї панславізму і месіанської ролі Росії щодо слов'янського та азіатського світу, куди спрямовувалася російська колонізаційна політика. Нарешті, саме в цей період в російській історичній науці відбувалося становлення слов'янознавства як окремої перспективної наукової дисципліни. І хоча Петров не залишив спеціальних наукових праць з історії слов'ян, його можна вважати послідовником І.Срезневського і, певною мірою, учителем таких відомих істориків-славістів як професори Університету св. Володимира Ф.Фортинський і Т.Флоринський.

Оригінальна національно-орієнтована концепція всесвітньої історії Петрова, увага до художньої форми викладу історичного матеріалу зближували вченого зі своїми великими попередниками і вчителями першої половини XIX ст. — істориками “миколаївської” генерації — і віддаляли від генерації “істориків-шістдесятників”, котрі вважали правилом гарного тону ще за студентською лавою познайомитись з працями основоположників позитивної філософії, які піддавали критиці будь-які спроби створення “спекулятивних” (метафізичних) універсально-історичних конструкцій.

4.4. Ідея прогресу і розробка теоретико-пізнавальних проблем історії

Класичний історизм формувався, з одного боку, на основі протиставлення ідеалам епохи Просвітництва й опановував романтичну ідею історичної самобутності, а з другого — наслідував окремі просвітницькі концепти, зокрема, ідею прогресу. Універсалізм і ідея прогресу — визначальні складові класичного історизму¹⁴⁸. З огляду на це Р.Козеллек писав, що “прогрес і історизм, які начебто суперечать один одному, є дволиким Янусом, облич-

¹⁴⁸ К новому пониманию человека в истории. С.8; Mommsen W.J. Der Historismus als Weltanschauung des aufsteigenden Bürgertums. S.390-392.

чям дев'ятнадцятого століття”¹⁴⁹. Просвітницька оптимістична концепція поступального розвитку людства трансформувалась у гегелівську ідею лінійно-прогресивного “розумного” ходу всесвітньої історії, що вступала у протиріччя з думками про “національний дух” і “органічний розвиток” окремих народів, логіка яких ставила під сумнів їхній прогресивний поступ. Іншого забарвлення набував і невід’ємний атрибут “ідеї прогресу” — прогнозування майбутнього. Французька революція змінила не лише уявлення про історію, як передісторію сучасних подій, але й простір горизонту досвіду і перспективи майбутнього, оскільки історія стала довготривалим процесом, незалежним від його сучасників, а отже, будь-який висновок про майбутнє на основі минулого віднині ставав недоречним. Прогнозування майбутнього належить політиці й аналізу сучасних подій. “Прогрес був лише ідеологічним способом бачення майбутнього; він відповідав новому повсякденному досвіду, що постійно живився багатьма джерелами: розвитком техніки, збільшенням чисельності населення, розширенням соціального спектру прав людини і системними змінами в політиці, які йшли в руслі цих тенденцій”¹⁵⁰. Присвятити себе виключно дослідженням сучасного ходу історії було для професійних істориків неабияким ризиком, а тому вони обмежувалися переважно минулим, не роблячи із своїх висновків прямих вказівок і настанов для сучасників.

Прогрес визнавався головною пізнавальною категорією історичного розвитку, але змінювалося його змістовне наповнення у залежності від переосмислення просвітницького розуміння і глибини проникнення в Росію і Україну німецької ідеалістичної філософії. Так, якщо у Шада прогрес окреслювався невизначеним поступом до “нескінченного удосконалення і гармонії”, то в морально-етичній концепції історії Циха він означав моральне са-

¹⁴⁹ *Koselleck R. Vergangene Zukunft. S.89.*

¹⁵⁰ *Ibid. S.90*

моудосконалення на основі загальнолюдських цінностей¹⁵¹. Мораль окремої людини і народу є запорукою історичного розвитку. “Істинна філософія” у поєднанні з християнською релігією “навчають нас бути смиренними, твердими і творити добро. Людина виконуючи те, що вони предписують, може зробитись дійсно великою духом”¹⁵². Водночас вони є основою для розвитку науки і мистецтва. Народи, у яких вони досягають високого рівня, рухаються шляхом прогресу, як, наприклад, Німеччина і Росія за часів Петра I¹⁵³. Історичний діяч, який керується загальнолюдськими моральними цінностями, стає “великим духом” і рухає народи шляхом прогресу¹⁵⁴.

Лунін не пропонував власного визначення прогресу, оскільки повністю приймав гегелівську формулу, за якою “прогрес є усвідомлення свободи”. Таке розуміння прогресу (головного закону історії) характерне і для Рославського-Петровського. На його думку, прогрес “має два боки: духовний, як успіх в усвідомленні свободи, і матеріальний, що полягає в кращому, тобто заснованому на засадах справедливості, розподілі між членами суспільства матеріальних благ і насолод”. Прогрес, “ідея удосконалення”, за переконаннями вченого, “витікає із самої природи людського духу” і підтверджується ходом історії. І все ж прогрес не означає досягнення людством так званого “золотого віку — царства істини, доброчесності і свободи”. Такі погляди є утопічними, вважав професор, оскільки людство не може перебувати в статичному стані. Діалектика є суттю історії, а отже прогрес “полягає не в досягненні цих ідеалів, а в прагненні до них”. У духовній сфері прогрес здійснюється в розумовому житті одночасно з моральним удосконаленням людства. Однак, попереджав Рославський-Петровський, “прогрес не варто

¹⁵¹ *Цых В.* О цели и пользе. С.88.

¹⁵² *Там же.* С.89; *Его же.* Несколько слов о величии духа // Украинский журнал. 1825. № 16. Ч.7. С.223, 228.

¹⁵³ *Его же.* О цели и пользе. С.105-107.

¹⁵⁴ *Его же.* Несколько слов. С.225.

розуміти так, нібито з успіхами цивілізації поліпшуються розумові й моральні здібності людей”. З огляду на моральне удосконалення людства прогрес не завжди був безперервним, переконував учений на прикладах цивілізацій Сходу і Європи. Намагаючись довести “постійність прогресу в історії”, Рославський-Петровський твердив, що християнство сприяло зростанню моралі й забезпечило свободу окремих індивідуумів¹⁵⁵.

Прогрес здійснюється в матеріальній сфері і обумовлений матеріальними потребами людини. Вчений у цьому посилався на роботи П.Ж. Прудона, погляди якого Рославський-Петровський частково поділяв, зокрема ту думку, що економічні відносини були причиною (якщо не всіх, то багатьох, додає він) “зовнішніх війн і внутрішніх міжусобиць, і що ними переважно обумовлена колонізація стародавнього і нового світу, яка відіграє важливу роль в історії людства”. Які ж закони управляють економічними відносинами суспільства? Головним є закон рівноваги, тобто “коли знання, послуги і витвори розподіляються рівномірно між громадянами суспільства”. Але таке суспільство є ідеальним, а тому — утопічним. “Воно знаходиться у протиріччі з законами природи, — писав Рославський-Петровський, — яка, наділивши людей різними здібностями, тим самим створила підґрунтя для появи аристократії, і завдання цивілізації полягає в послабленні, а не в знищенні протиріч, укорінених у природному законі”¹⁵⁶. Людство повинно постійно наближатися до закону рівноваги. Отже, як і в духовній сфері, матеріальний прогрес полягає у безупинному русі, наближенні до ідеалу.

Для Петрова єдиним загальним законом історії є закон постійного і послідовного прогресу, який він розумів як безперервний рух людства на шляху поступового удосконалення освіченості, що складає основу сучасної єв-

¹⁵⁵ *Рославский-Петровский А.* Введение в курс главных народов древнего мира и их цивилизаций. Харьков, 1870. С. XXXIV-XXXVI.

¹⁵⁶ *Там же.* С. XXXI-XXXIII.

ропейської цивілізації¹⁵⁷. Головною рушійною силою прогресу є праця людини. “Історія людства — картина постійного руху, тобто поступового удосконалення всесвітньої освіченості, причому головною рушійною силою є праця людини”. Культурні здобутки минулого, створені працею “історичних народів” не зникають безслідно, а стають підґрунтям для розвитку наступних поколінь¹⁵⁸.

Наповнення конкретним змістом категорії “прогрес” і визнання поступу минулої історії людства у матеріальному і моральному плані створювало підґрунтя для формулювання принципу “розумності” історії, що неминуче робило її доступною для пізнання. Головним пізнавальним інструментом виступала історична герменевтика, а провідним принципом — “об’єктивність”, який, з одного боку, означав вимогу реконструкції минулого на основі критично перевірених джерел, а з іншого — етичний імператив “науковості” історії як будь-якої природничої науки, завданням якої є пошук “закономірності” явищ. На відміну від німецької історіографії, де домінувала “об’єктивна” школа Ранке, а альтернативний розгляд історії — “культурна історія”, що сформувалася на спадщині історіографії епохи Просвітництва — практично залишалася ізольованою¹⁵⁹, історична наука в Росії й Україні не мала чітко окреслених альтернативних напрямів у концептуальному розгляді минулого. Перебуваючи загалом під впливом німецької “історичної школи”, вітчизняні історики не відмовлялися від впливових і популярних в російському суспільстві праць французьких і англійських авторів (Ф.Гізо, Т.Бокля та ін.). Глибше вкорінення у вітчизняній історіографії просвітницьких ідей й актуальні проблеми російського буття призвели до швидшої (порівняно, наприклад, з Німеччиною) соціологізації історичної нау-

¹⁵⁷ *Петров М.Н.* Пропедевтика . С.9.

¹⁵⁸ *Там же.* С.18.

¹⁵⁹ *Schleier H.* Kulturgeschichte und Historismus in Deutschland während des 19. Jahrhunderts // *Blanke H.W.* (Hrsg.) Dimensionen der Historik. S.263-272.

ки¹⁶⁰.

Розробка епістемологічних проблем історії обумовлювалась визначенням її предмету. Так, для Луніна “історіографія є відтворення життя людства у цілісності (загальна історія) або конкретності (спеціальна історія) у систематичному цілому, або іншими словами, картина людського існування в релігії, Державі, в долях і традиціях, в науці і громадськості, в літературі і промисловості”¹⁶¹. Рославський-Петровський переконаний, що “предмет історії — явища духовного життя роду людського”¹⁶². Цим вона відрізняється від природничих наук, оскільки “розум і пристрасті” постійно породжують нові події, так що порівняти їх для узагальнення набагато складніше. Петров дав таке визначення історії: “науковий і водночас художній виклад минулого життя людського роду; її завдання полягає в художньо правильному відтворенні минулого, а практична користь в тому, що вона вчить нас жити у світі усвідомлено, тобто розуміти — звідки і як виникли явища оточуючого нас суспільного життя, і чому це життя саме таке, яким ми його бачимо тепер”¹⁶³.

Для Луніна розчленування єдиного історичного потоку на індивідуальні історичні об’єкти було важливою передумовою пізнання історії. Історик повинен “відділити плем’я від племені, покоління від покоління, народ від народу, століття від століття і тільки після цього народи отримають свою індивідуальність”¹⁶⁴. Всесвітня історія, на думку Луніна, розвивається

¹⁶⁰ Докладніше див.: *Стельмах С.* Соціальна історія в Україні: витоки і традиції світоглядно-інтерпретаційної парадигми (XIX — початок XX ст.) // *Історія та історіографія в Європі*. Вип.1-2. 2003. С.81-93.

¹⁶¹ *Лунин М.* Взгляд на историографию. С.289.

¹⁶² *Рославский А.* Обозрение истории. С.9; *Рославский-Петровский А.* Введение в курс. С.I, XXVII.

¹⁶³ *Петров М.Н.* Пропедевтика. С.9.

¹⁶⁴ *Лунин М.* Переход средней истории к новой. С.164.

на основі розуму, який визначає долю окремих людей і народів. Історія людства — це перманентний, нескінченний аналіз, намагання пізнати закони всесвіту. “Розумність” історії робить її детермінованою, позбавленою впливу на її хід сліпого випадку. Водночас хід історії визначається Богом, тому пізнавальні можливості людини обмежені¹⁶⁵. Такої ж думки дотримувався Рославський-Петровський, для якого джерелом єдності історії є єдність людського життя¹⁶⁶. Вона обумовлюється тим, що життя людини і хід людської історії визначаються Богом. Пізнавальні можливості людського розуму обмежені, оскільки як майбутнє, так і минуле визначене одними загальними законами, “з початку віків окреслених рукою Творця”¹⁶⁷.

Історія у Луніна має “зовнішню” і “внутрішню” форми. “Зовнішні форми життя кожного людства, кожного століття, є лише інкарнація однієї спільної ідеї, яка обумовлює це життя, і без знайомства з цими зовнішніми проявами ми ніколи не будемо здатні пізнати їх творчого першообразу”¹⁶⁸. Отже, “внутрішня” форма історії і є та ідея, яка визначає “дух” і єдність локальних у часі історичних об’єктів. “Спільна ідея” у Луніна конкретна. Ось, наприклад, форми “ідеї” Нової історії: “1) утвердження, розвиток і процвітання монархічних закладів і початок падіння їх у Західній Європі; 2) утвердження, поширення і розвиток середнього стану; 3) звільнення розуму від пут, накладених на нього інститутами середніх віків, і розвиток свободи думки; 4) поширення європейської цивілізації поза межами цієї частини світу”. “Зовнішньою” формою нової історії є те, що “звично називають історі-

¹⁶⁵ *Его же. О влиянии Вальтер Скотта на новейшие изыскания по части средней истории // Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского Университета, 30 августа 1836 года. Харьков, 1836. С.12.*

¹⁶⁶ *Рославский-Петровский А. Введение в курс. С.XLV.*

¹⁶⁷ *Рославский А. Обзорение истории. С.21-22.*

¹⁶⁸ *Бузескул В. Профессор М.М. Лунин. С.277.*

єю системи європейських держав та їхніх колоній”¹⁶⁹. Тобто, взаємообумовлений і логічно пов’язаний причинний ряд викликає подію або історичне явище, яке, у свою чергу, породжує інше. Локальні історичні об’єкти мають внутрішній рух, який здійснюється поступово. Однак постає запитання — що викликає рух і породжує історичні події?

Лунін переконаний, що як історичний процес у цілому, так і локалізовані у просторі й часі індивідуальні історичні утворення розвиваються за “вищими законами Діалектики Історії”¹⁷⁰. Боротьба протилежностей і їх синтез є головною умовою внутрішнього руху історії, досягнення народами відповідної бази для свого подальшого розвитку, якою, на його думку, є просвіта. “Ця умова освіченості простежується з історії всіх освічених народів, і якщо згадані протилежні зародки і нівелюються протягом віків, поступово зливаючись і зростаючись в одне ціле, так що для історика уже важко, або навіть неможливо, розрізнити початковий дуалізм, то це робиться вже тоді, коли освіченість досягла високого ступеня свого розвитку або зупинилась на тій, яка відповідала релігійним і державним закладам або навіть духові кожного народу. Але якщо звернутися до джерел походження і основ кожної нації і Держави... згаданий дуалізм з’являється перед нашими очима в ясних відмінних нарисах”. На підтвердження цієї думки Лунін наводить приклади ворожості племен у Стародавній Греції, германських і гальських племен у Франції, римлян і германців у Німеччині тощо¹⁷¹. Розглядаючи найдавнішу історію Індії, учений твердив, що боротьба між племенами, які населяли Індостанський півострів, їхні різні релігійні вірування (брамаїзм і буддизм) визначили історію Індії. “В народонаселенні Індостану ми чітко бачимо два елементи, переможців і переможених, два різних народи, які є

¹⁶⁹ *Лунин М.* О влиянии Вальтер Скотта. С.15.

¹⁷⁰ *Его же.* Переход средней истории. С.465-466.

¹⁷¹ *Там же.* С.461.

основою феократичної будови індійського пантеїзму”¹⁷². Боротьба протилежностей в історії проявляється в різних інтересах соціальних груп суспільства. Наприклад, в Римській історії Лунін виділяв боротьбу аристократії проти демократії і вважав, що “цей дуалізм утворює вагоме підґрунтя і умову Римської історії — життєве джерело, в якому розвиваються, зміцнюються і мужніють дух і сили народу”¹⁷³. Відсутність боротьби протилежностей прирікає народи на політичну, культурну і громадянську стагнацію. Внутрішній рух і динаміка є основою розвитку, в статиці й одноманітності “полягає смерть історії”.

Практично не викликало сумніву, що емпіричне дослідження історії має ґрунтуватися на історичних фактах. Так, Цих вважав, що історик має проникнутися “духом часу” і зосередитись на вивченні фактів, оскільки “одні лише факти, одна предметність дає життя опису”. Дослідник має з’ясувати взаємозв’язок і причини історичних подій¹⁷⁴. Слухачі Циха згадували, що у своїх лекціях він не тільки викладав факти у хронологічній послідовності, але й намагався вияснити їх причини¹⁷⁵. Історичний факт лише тоді стає репрезентативним і може бути використаний істориком для відтворення картини минулого, коли він буде виділений із джерел і переданий якомога точніше, — переконував Цих¹⁷⁶. Але для цього необхідно проаналізувати джерела, встановити їх істинність і достовірність. На цьому шляху професор користувався методами своїх великих сучасників — Нібура і Геерена¹⁷⁷.

¹⁷² Лунин М. Индия... С.11-12.

¹⁷³ Там же. С.16.

¹⁷⁴ Цых В. Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского // ЖМНП. 1835. Май. С.148-149.

¹⁷⁵ Бузескул В. О лекциях В.Ф.Цыха. С.192.

¹⁷⁶ Цых В. Взгляд на историческую жизнь. С.148.

¹⁷⁷ Там же.— С.151-153; Шульгин В. Указ. соч. С.126.

Лунін постійно підкреслював, що історію можна пізнати, оскільки в її основі лежать реальні події, історичні факти. У лекції 1840 р. професор зазначав: “Кожний факт, кожну ідею можна уявити у вигляді снопу, складеного із менших снопів, колосків, які також складаються із численних зерен... В історії, як і в природі фізичній, ніщо не зникає”¹⁷⁸. Процес пізнання здійснюється від одиничного до загального — від конкретного історичного факту до універсальної, всеосяжної картини людства. Своїх слухачів він переконував, що “історія не робить несподіваних стрибків; тут немає провалів... у ній все має свої причини, свої дії, свою сувору послідовність... Жодна плідна ідея не з’являється несподівано, зненацька; факт, ідея зароджуються, створюються, ростуть поступово у просторі історичних часів. Вони є наслідками багатьох різноманітних причин, складних, різностихійних”¹⁷⁹. Органічність властива не лише всесвітній історії в цілому, а й індивідуальним історичним об’єктам, окремим епохам і періодам, тому що в основі їх лежить об’єднуюча ідея, яка пронизує всі історичні прояви кожного народу. Історик повинен відшукати цю ідею, проникнути в “дух часу” і тим відтворити історичну індивідуальність.

Німецький дослідник Х.Хекер відзначив, що для доведення загальних історичних закономірностей Лунін використовував порівняльний історичний метод¹⁸⁰, який в універсалістсько-орієнтованій історіографії Просвітництва обґрунтовував ідею тотожності людського роду в будь-яких його історичних проявах. Власне це був так званий метод порівняння за аналогією, який, виходячи із тотожного, намагався зробити висновок про невідоме¹⁸¹. Оскільки предметом дослідження Луніна найчастіше виступали стародавні народи Сходу, то, очевидно, він використовував саме його, який також був

¹⁷⁸ *Лунин М.* Переход средней истории. С.464-465.

¹⁷⁹ *Бузескул В.* Профессор М.М. Лунин. С.277.

¹⁸⁰ *Hecker H.* S.91. Порівняй: *Лунин М.М.* Индия. С.24-25, 48-49, 52, 80-81.

¹⁸¹ *Шидер Т.* Указ. соч. С.148.

в арсеналі фундаторів критичного методу і представників романтичної німецької історіографії.

Рославський-Петровський вважав, що завдання історика полягає в тому, щоб “виразити” єдність життя людства, яка складає сукупність всієї історії “на основі істинного значення життя, тобто з усіма її численними відтінками і переливами”¹⁸². Історичні об’єкти являють собою складну структуру, в якій “індивідуальний елемент”, що складає “душу” історії, каузальними зв’язками і смислом з’єднується з іншими¹⁸³. Категорія “індивідуальність” означає не тільки окрему особу, але й “колективного індивідуума” — державу, націю, народ тощо. Складні взаємозв’язки, які виникають всередині цієї “колективної індивідуальності” між одиничним і загальним, ученим не розглядалися. Однак Рославський-Петровський свідомий того, що тільки через пізнання індивідуального, одиничного можна пізнати ціле¹⁸⁴. Оскільки історичний процес розкладається на окремі індивідуальні утворення, то їх можна пізнати відповідно до діалектики історії, яка дає можливість досліднику “проникнути в ідею, виражену відповідним народом або державою, і слідувати за розвитком її в різні періоди, не зупиняючись на одних лише політичних змінах, але й беручи до уваги стан всього суспільства”. Відповідно й інтерес дослідника зосереджується на тих історичних явищах, які “можуть бути наслідком не однієї тільки, а декількох причин”¹⁸⁵. Тому необхідно встановити їх причинно-наслідкові зв’язки, але зробити це без знання філософської системи неможливо, оскільки в такому випадку “історичні утворення будуть являти лише ряд випадковостей”. Оскільки факт знаходить своє відображення в історичних джерелах, то історик зобов’язаний здійснити їх критику, і лише після цього приступити до рекон-

¹⁸² *Рославский А.* Обозрение истории. С.25.

¹⁸³ *Там же.* С.8; *Рославский-Петровский А.* Введение в курс. С.ХХ.

¹⁸⁴ *Рославский-Петровский А.* Введение в курс. С.ХХV.

¹⁸⁵ *Там же.* С.II; *Рославский А.* Обозрение истории. С.21-22, 26.

трукції історичного матеріалу. Процес пізнання здійснюється шляхом чуттєвого проникнення істориком у об'єкт пізнання — необхідно “ріднитися з духом, віруваннями і звичаями зображуваної ним епохи і розглянути дії осіб на основі понять, пануючих в їх час”¹⁸⁶. Такої ж думки дотримувався і Петров, який вважав, що дослідник повинен “перенестися” думкою в епоху, яку вивчає, і встановити внутрішній зв'язок між подіями і явищами.

Пізнання історії, на думку Рославського-Петровського, нашоується на низку труднощів: по-перше, психологічні особливості людей, боротьба приватних і суспільних інтересів приводять до того, “що порівняння вкрай потрібні для узагальнення фактів і тут можливі, але створюють значно більше труднощів, ніж у природничих науках”; по-друге, часова дистанція відділяє історика від досліджуваних ним історичних об'єктів і історик має справу не з реальними історичними явищами, а “із свідченнями про них і, таким чином, перебуває на становищі судді, який розбирає процес, очевидцем якого він сам не був”¹⁸⁷. Нарешті, “історія складається із маси фактів, часто різнорідних”, тому перед істориком стоїть складна проблема вибору¹⁸⁸. Зрештою, це породжувало суб'єктивізм в історичній науці, обумовлений специфікою історії як науки, стверджував Рославський-Петровський. “Кожній епосі в житті людства властивий особливий погляд на історію, кожна епоха бралася за вивчення історії з особливими завданнями і питаннями, і оскільки в цих випадках мірилом істини служило внутрішнє переконання, то кожна епоха задовольнялась різними відповідями”. Аналогічна ситуація спостерігається і щодо оціночних суджень історика. Учений припускав, що “любов до істини і глибоке знання людського серця” можуть вберегти історика від багатьох помилок в оцінці історичних діячів, наблизити

¹⁸⁶ *Рославский А.* Обзорение истории. С.29.

¹⁸⁷ *Рославский-Петровский А.* Введение в курс. С. II-IV.

¹⁸⁸ *Рославский А.* Обзорение истории. С.8.

його до об'єктивного погляду на історію¹⁸⁹. Петров вважав, що “приступаючи до своєї роботи, історик не повинен мати жодних готових уявлень про досліджувану ним епоху. Образ її з'являється сам собою із зв'язку відновлених у всій життєвій безпосередності явищ”¹⁹⁰.

Для Петрова, як для його попередників, історія являла собою органічну цілісність і дослідник пізнає її через історичні факти: “тому сучасна наука дивиться з підозрою на будь-яку філософську побудову історії, в основі якої не лежить глибоке, вичерпне вивчення фактів...”¹⁹¹ Однак дослідник повинен вважати важливим в історії не сам факт, а ту частку впливу, який він має на розвиток всесвітнього прогресу¹⁹². Формулюючи основні методологічні принципи історичного дослідження, Петров виходив із того, що “постійних правил” історичного дослідження не існує — “все залежить тут від досвідченості й таланту дослідника”¹⁹³. Вчений пропонував, на його думку, загально визнані методи пізнання історії: 1) “збір і відновлення всіх пам'ятників і документів, які можуть з різних сторін пояснити минуле життя нації”; 2) “критична оцінка і розробка цього матеріалу” для визначення достовірності джерел, “очищення їх від суб'єктивних домішок”; 3) “відновлення зруйнованого аналізом зв'язку між окремими атомами очищеного критикою матеріалу”; 4) “художнє відтворення картини минулого”¹⁹⁴. Джерелознавча критика поділяється на внутрішню, яка визначає достовірність пам'ятника, і зовнішню, яка досліджує істинність свідoctв самого пам'ятника¹⁹⁵. Практична діяльність історика, крім досвідченості й талано-

¹⁸⁹ *Рославский-Петровский А.* Введение в курс. С.ІІІ-ІV.

¹⁹⁰ *Петров М.Н.* Новейшая национальная. С.59-60.

¹⁹¹ *Там же.* С.60.

¹⁹² *Там же.* С.56.

¹⁹³ *Петров М.Н.* Пропедевтика. С.10.

¹⁹⁴ *Его же.* Новейшая национальная... С.58-59.

¹⁹⁵ *Его же.* Пропедевтика. С.10.

витості, вимагає знання суміжних наукових дисциплін, зокрема, природничих наук, філології, допоміжних історичних дисциплін (палеографії, дипломатики, нумізматики, геральдики, хронології, історичної географії та ін.).

Майстерність викладу історичного матеріалу була важливим елементом творчої лабораторії для Рославського-Петровського. Водночас, він виступав проти зловживання істориком художніми засобами викладу, “рельєфністю і драматичністю розповіді”, оскільки головне завдання історичної науки полягає в розкритті “внутрішньої істини” нескінченної різнобарвності явищ історії. Таким чином, історик має “бути одночасно і критиком, і художником... і, нарешті, глибокомислячим філософом-спостерігачем, який вміє розкривати загальне в одиничному за допомогою порівняння різних епох з метою знайдення загальних законів, що управляють ходом історичного руху людства”¹⁹⁶.

Рославський-Петровський і Петров висловили своє ставлення до поширення філософсько-історичної системи позитивізму з її спробою “натуралізувати” історію, вивести історичні закони за аналогією з природничою наукою і формалізувати методи пізнання історії. Так, посилаючись на Дройзена, Рославський-Петровський стверджував, що “кожна наука... повинна мати свій власний метод”, хоча історія “в окремих випадках” з успіхом може користуватися методами природничих наук¹⁹⁷. Петров не критикував основні положення соціальної динаміки О.Конта і еволюційну теорію Г.Спенсера. Його увага була прикута до популярної серед російської молоді книги англійського історика Г.Бокля “Історія цивілізації в Англії” (1857), написаної в дусі позитивізму. Книгу Бокля Петров вважав “останнім словом британського прагматизму, яке в самій Англії справило велике враження”¹⁹⁸. Англійський автор поставив своїм завданням перетворити історію в таку ж

¹⁹⁶ *Рославский-Петровский А.* Введение в курс... С. XXV.

¹⁹⁷ *Там же.* С. XIX-XX.

¹⁹⁸ *Петров М.Н.* Новейшая национальная... С. 175-177.

точну науку, як і науки природничі, проголосивши при-родознавство кращою пропедевтикою для історика, і вирішив застосувати до історичного дослідження методи точних наук. На думку Петрова, Бокль виходить із правильного положення, що в історії не може бути випадковості й свавілля, що в ній все підпорядковується таким же точним і загальним законам, як і в природі. Історія для нього лише взаємодія законів матеріального світу і законів людського духу. Однак, переконаний Петров, “заперечення свободи волі, яку Бокль приймав як готову, доведену аксіому, складає одне із найбільш важких і спірних положень, над розв’язанням якого працювали кращі голови і могутні мислителі, починаючи від бл. Августина і до наших днів, і яке все ж вирішеним ще вважатися не може”¹⁹⁹. Не витримує критики і спроба англійського мислителя формалізувати методи історичного дослідження, якими передбачається досягнення істини шляхом узагальнення однорідних історичних об’єктів, відкритих емпіричним шляхом, і вивести на цій основі історичні закономірності. Петров висуває власні аргументи проти натуралістичної концепції Бокля: “1. Зовсім однорідних явищ в історії немає; навпаки, сили і агенти історії безперервно змінюються, комбінуються і ускладнюються. 2. Іноземні впливи і зв’язок кожного явища із загальною історією людства робить ізоляцію і точне визначення кожного даного явища неможливим. 3. Закони духовного світу докорінно різняться від законів фізичного своєю свободою і не мають характеру суворої необхідності й точності, тому й індуктивний метод (що застосовується у природничих науках.

¹⁹⁹ *Его же*. Пропедевтика. С.7. Аналогічну думку ми зустрінемо пізніше у В.Віндельбанда: “...якщо ми захочемо простежити історичний хід розвитку питання про свободу волі, то нам доведеться зіткнутися з найбільш заплутаним, найбільш складним питанням із всіх тих, які коли-небудь цікавили людську думку”. (Виндельбанд В. О свободе воли // Виндельбанд В. Избранное. С.510).

— С.С.) не може бути з успіхом застосований при їх дослідженні”²⁰⁰. Встановлені ж Боклем закони мають приватний характер і не є універсальними, які можна було б застосовувати до всієї історії людства. “Річ у тім, — робить висновок Петров, — що таких точних і загальних законів, які здатні були б зробити людину господарем свого майбутнього і яких шукає в історії Бокль, в ній зовсім немає”²⁰¹.

До критики позитивізму Петров звернувся й у промові на докторському іспиті в Московському університеті 26 листопада 1865 р., опублікованій в “Ученых Известиях Московского Университета” під назвою “Про ставлення історичних наук до природознавства” і виданій додатком у першому томі його “Лекцій”. Насамперед Петров відзначає, що за предметом пізнання розрізняються лише дві науки — природознавство та історія. Предмет природничих наук “більш доступний і не такий складний, як явища світу духовного, які складають предмет історії”, а тому вони й досягли більших успіхів у своєму розвитку, що дало їм змогу зверхньо ставитись до історії, постійно втручаючись у її сферу. Однак природознавство та історія різняться також за методом. Саме тут відбувається втручання природознавства в історію, і прикладом “натуралізації” історії є книга Бокля. Разом з тим, “стежачи за розвитком тієї чи іншої галузі людинознавства, неможливо не помітити певної залежності, в якій історіографія постійно перебувала від природничих наук, рухаючись здебільшого паралельно тим фазам і ступеням розвитку, які проходили ці останні”. Головним у природничих науках було відкриття нових сил природи, розширення кола спостережень за новими предметами, універсалізація аналітичного методу, дослідження найдавніших зниклих ступенів органічного життя. Історична наука також відкрила свої “невловимі сили — дух століття, характер народний, місцевий колорит, одне слово, такі рушійні сили, які власне не проявляються ні в чому особливому, ви-

²⁰⁰ *Петров М.Н.* Пропедевтика. С.7-8.

²⁰¹ *Там же.*

ключному факті або події, але які також незримо беруть участь в кожному і одухотворяють все, як світло, тепло і електрика проникають і діють у всіх предметах”. Історія, як і природознавство, намагається стати універсальною і охопити все життя людства. Аналітичний метод природничих наук, на думку Петрова, вплинув на появу “філолого-історичного критичного методу” Нібура, який за допомогою порівняння за аналогією намагався доповнити відсутні комбінації у стародавній історії. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. природничі науки роблять сміливі, але ранні спроби узагальнити спостереження і відкриті закони і створити з них загальну систему. В історичній думці з’являються універсально-історичні конструкції, кращим зразком яких є “Філософія історії” Гегеля. Відзначаючи їх довільний, а іноді й спекулятивний характер, Петров пропонував відмовитись від таких схем, які не ґрунтуються на фактах, і визнати кращим шляхом пізнання історії історичну індукцію — “розширювати межі й точність своїх пошуків, удосконалювати прийоми своєї критики і задовольнятися лише тими висновками, які безпосередньо випливають із фактів, і тільки в надійних випадках дозволяти собі підніматися до яких-небудь загальних уявлень”. Запропонований Петровим нарис порівняльного розвитку природничих та історичних наук мав підтвердити його думку про те, що останні перебували під домінуючим впливом перших і цей вплив був, з одного боку позитивним, оскільки привчав істориків слідувати “вірним шляхом досліду і фактів”, а з другого — негативним, тому що вносив в історичну науку не властиві їй поняття і методи досліджень²⁰².

* * *

Формування теоретико-методологічних концепцій вітчизняних істориків у першій половині XIX ст. відбувалося, по-перше, у контексті становлення історичної науки як фахової наукової дисципліни в університетах; по-

²⁰² *Петров М.Н.* Об отношении исторических наук к естествознанию // *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории. Т.1. X.,1888. С.1-VIII.

друге, під безпосереднім впливом інтенцій ідеалістичного класичного історизму. Його ідеї поширювалися шляхом особистого знайомства з ними вчених-істориків під час навчання й наукових відряджень до Німеччини (М.Лунін, М.Петров), зарубіжними вченими — викладачами Харківського університету (І.Шад), який на початку ХІХ ст. став одним із центрів західно-європейської думки в Росії і Україні.

Впродовж першої половини ХІХ століття характерне для історичної думки й історіографії Просвітництва уявлення про історію як наставницю та засіб морального виховання з безумовним прогресом суспільства на шляху морального самоудосконалення базованого на загальнолюдських цінностях (В.Цих) змінюється на усвідомлення “органічності” історичного процесу, взаємообумовленості й взаємозв’язаності його індивідуальних і загальних проявів, рушійними силами яких виступають “ідеї” різних епох і періодів (М.Лунін). Нового смислу набуває ідея прогресу як головної пізнавальної категорії руху історії. Відмовившись від ідеї безумовного лінійного прогресу до “золотого віку” людства, він мислився як поступальний і постійний рух до освіченості й удосконалення матеріальних основ життя (О.Рославський-Петровський, М.Петров).

Характерною особливістю творчості вітчизняних істориків був універсалізм, створення цілісного бачення світового історичного процесу, перші спроби якого були здійснені Луніним у дусі гегелівської філософії історії й завершені Петровим у його синтетичному курсі “Всесвітньої історії”, характерною ознакою якого стало включення у світову історію слов’ян. На універсалізм вітчизняної історіографії безумовно впливали шеллінго-гегелівські універсально-історичні конструкції, спадщина історичної думки епохи Просвітництва, “національно-орієнтована” російська філософія історії, політичні інтенції російської дійсності середини століття з чітко окресленими месіанськими ідеями щодо слов’янського світу.

Розробка пізнавальних проблем історії здійснювалась під безпосеред-

нім впливом німецької “історичної школи”, і головними пізнавальними категоріями визнавались “індивідуальність”, “однократність” та “неповторюваність” історії. Пізнавальна стратегія виходила із вимоги “об’єктивного” відтворення минулого за допомогою історичної індукції, яка дозволяла шляхом емпіричного дослідження історичних подій, їхнього “розуміння” й “проникнення” в “дух часу” на основі історичної герменевтики, відновити причинно-наслідковий ряд і реконструювати цілий хід подій. Оскільки історичну подію (факт) представлено джерелами, то важливим елементом дослідницької роботи історика стає їхня критика, правила якої були розроблені німецькою школою історичної критики (Нібур, Геерен, Ранке і його учні). Методологічними канонами дослідження визнавались принципи, викладені Дройзеном в його “Істориці”, з деякими незначними доповненнями та новаціями (М.Петров). Поширення позитивізму з його спробами натуралізувати історичне пізнання викликало критику з боку вітчизняних істориків і спроби захистити гносеологічну особливість історії з позицій ідеалістичного історизму.

РОЗДІЛ 5

ПОЗИТИВІСТСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА ПІЗНАВАЛЬНІ МОДЕЛІ ІСТОРІЇ

Ідеалістична філософія, яка тривалий час створювала підґрунтя для світогляду й пізнання, виявилась неспроможною боротися з раціоналізмом, на допомогу якому прийшли природничі науки, вражаючи сучасників своїми грандіозними відкриттями. Практичне застосування досягнень механіки, хімії, фізики сприяло швидкому перетворенню всіх зовнішніх умов життя і породжувало ілюзію, що за допомогою теорії природничих наук можна також відповісти на інтелектуальні запити суспільства. “Вона сконцентрувала тоді для теоретичної науки весь спосіб сприйняття зовнішньої природи на двох найважливіших, доповнюючих один одного, принципах: на принципі збереження енергії, сформульованого в Німеччині Робертом Майером і Гельмгольцем, та на принципі розвитку, який, за Дарвіном, обіцяв розкрити загадку органічного світу, — писав В.Віндельбанд. — Якщо на основі першого з цих принципів здавалася з’ясованою вічна однакова сутність фізичного світу, то другий принцип вважався поясненням для процесів виникнення нового на постійно однаковій основі життя. Ці принципи були достатніми, щоб служити великим дослідникам регулятивними ідеями для їх емпіричних досліджень, методичними засобами для пізнання особливого в досліді”¹.

Поширення позитивістської філософії в Росії припадає на 60-ті роки XIX ст.², коли важливим стимулом для неї стали швидкий розвиток приро-

¹ *Виндельбанд В.* Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия // *Виндельбанд В.* Избранное. С.334-335.

² *Кареев Н.И.* Основы русской социологии. СПб., 1996. С.34.

дничих наук (відкриття корифеїв російської науки Д.Менделєєва, І.Сеченова, К.Тимирязєва, А.Бутлерова, А.Столетова, становлення антропології, фізіології, соціології тощо), соціальні зміни епохи реформ Олександра II й відповідно — розширення інтересу громадськості до вивчення суспільних процесів в сучасному і минулому. На сторінках популярних і впливових журналів (“Современник”, “Отечественные записки”, “Русское слово”) публікувались статті з оглядом основних положень нової філософської системи. У 70-х роках органом російських позитивістів став журнал “Знание”. Характерною особливістю поширення позитивізму в Росії та в Україні було те, що він поєднувався з “нігілізмом” і набував якостей світоглядної концепції, основою якої виступала оптимістична теорія “прогресу”, як “філософського смислу історії” (П.Лавров), оскільки утверджувала на раціональних засадах єдність історії людства, його невідпинний поступ до “позитивної епохи”.

5.1. Теорія історичного процесу та історична гносеологія позитивізму

Основні постулати позитивістської філософії були сформульовані в 30-х роках її родоначальником О.Конттом (1798—1857). Головна ідея французького мислителя полягала в тому, що істинне знання про дійсність може бути отримане лише емпіричним дослідним (позитивним) шляхом. Коріння позитивізму лежало в західноєвропейському абстрактному механістичному натуралізмі, індуктивному емпіризмі Декарта і Бекона, раціоналізмі великих французьких мислителів-енциклопедистів, утопічному соціалізмі Сен-Сімона³. Водночас дослідники відзначали, що попри своє скептичне ставлення до німецької ідеалістичної філософії, Конт не був позбавлений впливу на свою філософську систему німецької думки,

³ Бернгейм Э. Философия истории, ее история и задачи. М., 1910. С.29-33.

зокрема, “історичної школи права”, ідей Лейбніца тощо⁴. Для історичної науки поширення позитивізму означало нові основоположні установки, які зближали її з фізикою, біологією, психологією, методами яких вона повинна була відшукати “природні закони” для створення істинної, універсальної, загальнолюдської історії. Ще у своїй ранній роботі “Катехізіс промисловців”, написаній спільно з Сен-Сімоном, Конт твердив: “До цього часу не існує істинної історії, створеної у науковому дусі, тобто [такої], яка має на меті дослідити закони, що управляють соціальним розвитком людського роду”⁵.

Таким чином конструювався предмет історії — суспільство, тобто культурна цілісність народу, або періоду. Головна категорія філософії історії “розвиток” розумілася як сукупність одиничних елементів і сконструйованих за природничими законами їх змін, що виводилися із порівняння численних одиничних процесів. Історія мала вирішити те ж завдання, що й точні, природничі науки — обмежитись описом зовнішньої структури явищ з метою встановити закони, які формуються на основі спостереження постійно повторюваних взаємозв’язків (т.зв. “координація фактів”) між окремими рухомими елементами певної структури. Закони історичного розвитку мали надати історії прогностичної функції. Конт проголошував: “Знати, щоб передбачити, і передбачити, щоб мати можливість діяти”.

Філософія історії позитивізму з протилежних німецькій ідеалістичній історіософії позицій розглядала категорії “загальне” і “одиничне”, “універсальне”, “розвиток”. “Загальне” виступало у формі суспільства, культурної і духовної єдності, як наслідок взаємодії і взаємозв’язку окремих індивідумів. Таким чином історичний інтерес переносився на “загальне”, “індиві-

⁴ *Трельч Э. Указ.соч. С.325; Шкуринов П.С. Позитивизм в России XIX века. М.,1980. С.30.*

⁵ *Катехизис промышленников // Родоначальники позитивизма. Вып. II. СПб.,1910. С.151.*

дуальному” ж відводилась другорядна роль. Окремі індивідууми, великі особи в історії розглядалися як продукт свого середовища. “Таке розуміння історії збільшувало значення зовнішніх умов життя; духовну діяльність воно (вчення позитивізму. — С.С.) вважає переважно інтелектуальною, а у прогресі наукового, тобто головним чином природничо-наукового знання, бачить передумову росту культури, панування над обставинами і внутрішнього облагородженого людства”, — писав Р.Ейкен⁶. Це призводило до соціологізації історії, заміни індивідуальної історії колективною — “історією без імен”, за висловом Конта. Категорія “розвиток” у позитивізмі трактувалася як емпіричні узагальнення, пояснення того, що реально спостерігається, як сума дрібніших дій, що зводяться у низки послідовних, постійно повторюваних змін, забезпечуючи тим розчленування єдиного потоку в минулому і можливість передбачити майбутнє. Цим же шляхом можна було реконструювати невідомі відрізки історії за аналогією з подіями, які відбулися в іншому місці. Замість інтелектуального споглядання, інтуїції і діалектики, вирішальним ставав закон причинності, правильної послідовності.

Якщо в німецькій ідеалістичній філософії історії індивідууми розглядалися як окремі атоми, між якими лише у процесі розвитку встановлюються певні зв'язки, то у позитивізмі ці зв'язки існують з самого початку і виступають підґрунтям безпосереднього процесу історичного розвитку. Тобто, якщо в ідеалізмі передбачалася внутрішня цілісність духовного життя, то у позитивізмі вона виводилася із емпіричної сукупності окремих елементів у часі й просторі. Відповідно інший підхід спостерігався й до поняття “організму”. “Антинатуралістичний історицизм” (за термінологією К.Поппера) визнавав ступеневоподібний рух народів, котрий виходив із

⁶ *Философия* в систематическом изложении В. Дильтея, А. Рилья, В. Оствальда, В. Вундта, Г. Эббингауза, Р. Эйкена, Ф. Паульсена, В. Мюнха, Т. Липпса. СПб., 1909. С.273-274.

внутрішньої сутності, діалектичної єдності. Навпаки, у позитивізмі органічність означала неподільну єдність окремих частин.

Тут доречно зупинитися на ставленні позитивізму до універсальної історії. Згідно з поділом Конта всіх наук на конкретні, описові й абстрактні, або загальні, історія відносилась до наук першого класу і повинна була забезпечувати матеріал для соціології — теорії історії, точніше навіть, теорії суспільства⁷. К.Поппер писав з цього приводу: “Соціальна наука є не що інше, як історія — це теза. Однак — не історія в її традиційному смислі, як лише хроніка історичних фактів. Той різновид історії, з яким історицисти бажають ототожнювати соціологію, звернений не лише у минуле, а також уперед, у майбутнє. Вона є вивченням діючих сил і передусім законів історичного розвитку. Відповідно, її можна було б назвати історичною теорією або ж теоретичною історією, оскільки універсально істинні соціальні закони можуть бути ототоженені тільки з історичними законами. Вони повинні бути законами процесу, зміни, розвитку, а не псевдозаконами видимих сталостей і однотипностей”⁸.

Соціологія — наука абстрактна, завданням якої є визначення законів суспільного розвитку людства в цілому. Таким чином Конт приходив до універсальної історії: “Ми повинні при всякому вивченні людства вибрати, або точніше, зберегти в якості природного і постійного керівництва загальну історію людського духу”⁹. Центральними в універсально-історичній конструкції родоначальника позитивізму виступали категорії “прогрес” і “порядок”, взаємозв’язок і обумовленість яких створюють повну гармонію історії. Порядок є “незмінною умовою прогресу, тоді як прогрес складає

⁷ *Конт О.* Общий обзор позитивизма // Родоначальники позитивизма. Вып. IV. СПб., 1912. С.28-30.

⁸ *Поппер К.* Злиденність історицизму. С.68.

⁹ *Конт О.* Основные законы социальной динамики или общая теория прогресса человечества // Философия истории: Антология. М., 1995. С.122.

безперервний ланцюг порядку”¹⁰. Прогрес обумовлений розвитком інтелекту, який є його організуючою силою, він панує над різноманітними обставинами, але разом з тим обумовлений фізіологічними факторами і середовищем. Закони розвитку є, власне, законами руху інтелекту та його відношенням до середовища. Ця подвійна залежність створює постійне прогресивне наростання, веде до гармонії між інтелектом і середовищем. Е.Трельч писав з цього приводу: “...історія є картина становлення самостійного, концентруючого і посилюючого своєю організаторську силу інтелекту та його реакцією на змінні природні умови й загальне становище”¹¹.

Оскільки О.Конт постійно стверджував, що його філософія є “*теорією факторів*”, то інтелектові відводилось визначальне місце в соціальному розвитку (*соціальної динаміці*). Її основна ідея, писав філософ “висвітлена у тому філософському законі, який я відкрив у 1822 році, про постійну і необхідну послідовність трьох загальних станів: одного, початково теологічного, потім метафізичного і, нарешті, позитивного; в кожній науці наш розум послідовно проходить ці три стадії”¹². Закон “*трьох стадій*” Конта розвивав думки французького філософа-просвітителя А.Р.Ж. Тюрго про три ступені розумового розвитку людства. Водночас закон “*трьох стадій*” не є законом у звичному розумінні, оскільки це лише емпіричне узагальнення, схема того, що відбулося і ніколи більше не повториться.

Закон “*трьох стадій*” доповнювався законом про зміну двох форм існування суспільства — *соціальної статичності* і *соціальної динаміки*. Суспільство перебуває у стані спокою або в русі, обумовлених порядком і прогресом. Відповідно, соціальна статика вивчає гармонію суспільного порядку, а соціальна динаміка — форми і мотиви прогресу. Із стану спокою суспільство виводиться розвитком інтелекту й від його руху залежить прогрес,

¹⁰ *Его же*. Общий обзор позитивизма. С.122.

¹¹ *Трельч Э*. Указ.соч. С.329-330.

¹² *Конт О*. Основные законы. С.123.

який може прискорюватися другорядними факторами — фізичними, природно-кліматичними, психологічними тощо. Звідси бере початок знаменита “теорія факторів”, що поширилась в науковій історіографії XIX ст. Значний вплив на історичну науку мали також ідеї англійського філософа-позитивіста Г.Спенсера (1820—1903). Його теорія була вершиною натуралістичного розуміння історії¹³.

Важливим здобутком філософсько-історичної системи О.Конта і Г.Спенсера стало утвердження теорії прогресу людства, яка ґрунтувалася на ідеях французьких просвітителів XVIII ст.¹⁴ Її головною рисою було те, що прогрес людини і суспільства мислився не лише як поєднання певної групи фактів у часовій послідовності, але і як закон — необхідний і безумовний рух від початку культури до її сучасного стану. Безумовність прогресу пояснювалась тим, що людське суспільство є останньою стадією земного розвитку, в якому прості форми постійно і безперервно піднімалися до вищої стадії, переходячи у більш складні й організовані. Рушійною силою прогресу, його каталізатором і підмурям, є знання, могутність людського інтелекту. Тому завдання істориків зводились до показу безперервності прогресу людства в цілому. Зупинки, перерви, зникнення окремих культур не повинні були підірвати віру істориків у безперервність руху людства. Таким чином, ідея прогресу набувала оптимістичного забарвлення, а кінцева мета — досягнення суспільної гармонії — надавала цілеспрямованості історичному процесу. Для Конта і його послідовників сут-

¹³ Докладніше див.: *Стельмах С.* Історична думка в Україні. С.85-87.

¹⁴ Див.: *Кареев Н.* Идея прогресса в ее историческом развитии // *Кареев Н.* Историко-философские и социологические этюды. СПб., 1899. С.305-354; *Козаков А.П.* Теория прогресса в русской социологии конца XIX века. Ленинград, 1969; *Корзун В.П.* Русская либерально-буржуазная историография о сущности прогресса в исторической науке // *История и историография. Археология, история.* Омск, 1988. С.75-97.

ність історії полягала у пізнанні закономірностей прогресивного поступу людства до позитивного періоду як наслідку синтезу сучасного і минулого, що виступало продуктом світової людської діяльності.

В історичній гносеології визначальною ознакою позитивізму була формалізація методів дослідження, що виступало необхідною передумовою “об’єктивного” наукового дослідження. Досягнення природничих наук розглядалися основоположниками позитивізму як канон для вирішення завдань соціальної науки і політики. Методи природничих наук мали замінити релігійні і спекулятивно-метафізичні ідеалістичні інтерпретації минулого. О.Конт постійно підкреслював, що його філософія є “теорією фактів”. Факти ж визначалися як сума окремих ознак. Єдино правильним засобом пізнання вважався “дослід” — сукупність операцій опису і суми ознак факту. Звідси випливало і відоме твердження О.Конта: “Факт, дослід, теорія — шлях непорушної істини”. Філософ вважав, що наука створює закони на основі групування емпіричних фактів, класифікації, висновків за аналогією. Методологічний монізм, тобто ідея однорідності наукових методів незалежно від галузей наукових досліджень, ставав одним із головних постулатів позитивізму. У передмові до “Курсу позитивної філософії” французький мислитель писав: “*Позитивна філософія...* вказує на однорідний прийом мислення, який можна застосувати до всіх предметів, які належать людському дослідженню”¹⁵. Оскільки ж історія, за О.Контом, повинна стати наукою, яка досліджує закони соціального розвитку, то головними проблемами її методології ставали співвідношення індукції і дедукції, пояснення й інтерпретації історичного матеріалу.

Спостереження та порівняння, покладені в основу наукового пізнання, дали змогу О.Конту розкласти єдиний розвиток людства на окремі спеціальні ряди, або структури — промисловість, наука, релігія, освіта — і шляхом спостереження за процесом розвитку та порівнянням його протікання

¹⁵ *Конт О.* Курс положительной философии. СПб., 1900. Предисловие автора.

в різних структурах вивести загальний закон соціальної динаміки — закон прогресу. Таким чином, шляхом індуктивної емпірики, спостереженням та порівнянням “чистого факту”, історичні події впорядковувалися в історичні закони і тенденції розвитку. Відповідно і наукове пояснення мало бути каузальним (причинно-наслідковим). “Пояснення явищ... є віднині тільки встановлення зв’язків між різними окремими явищами і декількома загальними фактами..” — переконував О.Конт¹⁶. У той же спосіб будував свою еволюційну теорію і Г.Спенсер, проголошуючи синтетичний закон руху від “гомогенного до гетерогенного” — “прогрес природи подвійний: він одночасно йде від одиничного до загального і від загального до одиничного”¹⁷.

На формальну логіку та історичну гносеологію особливо впливали ідеї англійського мислителя, послідовника О.Конта, Дж.Мілля (1806—1873), автора популярних праць: “Система логіки силогічної та індуктивної” (1830—1843), “Про свободу” (1859), “Утилітаризм” (1861), “Огляд філософії сера Гамільтона і головних філософських питань, розглянутих в його творах” (1865) та ін. Дж.Мілля вважають одним із ідеологів буржуазного індивідуалізму, віддають йому першість в розробці індуктивної логіки¹⁸. Водночас “Мілля заповнив гносеологічні прогалини Конта емпіричною психологією і психологізуванням позитивізму, наблизив його до Берклі і Юма. Це була разом з тим заміна гносеології психологією. У Дж.Мілля йдеться лише про впорядкування матеріальних і духовних феноменів свідомості відповідно до загальних законів, які, у свою чергу, утворюються із накопичення індукцій і будь-яку дедукцію допускають лише на основі такого вже виконаного або передбаченого індукцією накопичен-

¹⁶ Там же. Лекція I. С.4.

¹⁷ Спенсер Г. Научные, политические и философские опыты. Т. I. СПб., 1866. С.306-307.

¹⁸ Буржуазная философия кануна и начала империализма. М., 1977. С.34-35.

ня”¹⁹.

З 70-х років XIX ст. позитивістська історіософія впливала на історіографії більшості країн Європи. Так, у **Франції** історики, які поділяли теоретико-методологічні принципи позитивізму (Г.Моно, А.Сорель, А.Олар, А.Дебідур та ін.), згурпувались навколо журналу “Історичний огляд”. У його програмній статті, написаній Г.Моно, стверджувалось, що історія має розвиватися як “позитивна наука”, ґрунтуючись на наукових методах дослідження, а історик повинен обмежуватися фактами, документами, абстрагуючись від політичних і філософських теорій. Теоретико-методологічні концепції позитивізму були покладені в основу популярної серед французьких істориків праці професорів Сорбони Ш.-В.Ланглау і Ш.Сеньобоса “Вступ у вивчення історії” (1897)²⁰. Поширення у французькій історіографії позитивістської візії минулого вочевидь визначалося політичними завданнями модернізації французького суспільства періоду Третьої республіки. Поряд з іншими новими професійними групами історики склали нову фракцію освіченого французького суспільства, завданням якої було, в союзі з дрібними підприємцями і представниками вільних професій, позбавити політичного впливу старий нобілітет. Тому переважна більшість університетських істориків поділяли республіканські погляди, тоді як представники католицько-монархічної історіографії зосереджувались у Школі хартиї. Керівні політичні сили республіки очікували від університетських істориків утвердження безперервності національної традиції, і морального виправдання завоювань революції 1789 р., пропаганди ідеї суспільного прогресу²¹. Національна відповідальність провідних французьких істориків спрямовувала їхні історичні твори на творення історичної культури суспільства. Це сформувало своєрідний стиль французької іс-

¹⁹ *Трельч Э.* Указ.соч. С.335-336.

²⁰ *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции. С.33.

²¹ *Raphael L.* Epochen der französischen Geschichtsschreibung. S.111.

торіографії, який полягав у поєднанні літературних канонів історіописання попередніх століть з “науковістю”, де основним елементом стала критика джерел на взірць німецької історичної школи. Професіоналізація історичного дослідження, яка розпочалася у Франції в 60—70-х рр. XIX ст., сприяла тому, що концепції великих синтетичних праць попередніх років критично переглядалися в численних “дрібнотемних” публікаціях. Подієва політична історія у достатньо вузьких хронологічних межах домінувала в сфері історії нового часу, історії сучасності та дипломатичної історії. Поряд з цим розвивалася традиція “структурної” історіографії, пов’язана з іменами Ф.Гізо, А.Токвілля, І.Тена, Ф.де Куланжа. Такий підхід, зокрема, розвивали учні Куланжа в царині давньої історії. Дослідження з економічної історії займали важливе місце у французькій історіографії й знаходились під впливом тогочасних соціальних політичних дискусій, в яких провідну роль відігравали соціалістично налаштовані інтелектуали. Найвпливовішими представниками цього напрямку були П.Манту і Х.Хейзер, які належали до ліволіберального та соціалістичного таборів республіканської більшості. Позауніверситетська історіографія розвивала переважно дипломатичну історію, найвідомішим представником якої був консервативно налаштований А.Сорель. Центром цього напрямку стала Вільна школа політичних наук, а в історіографічній традиції ці історики орієнтувалися переважно на канони аналітичної історіографії Ф.Гізо, соціологічної школи Ла Пля та консервативних аналітиків А.Токвілля і І.Тена. У своїх працях вони критикували революцію 1789 р. і посилено звертали увагу на монархічне минуле та історію католицької церкви. Їхній вплив особливо відчували провінційні історичні товариства. За даними Л.Рафаеля, на початок XX ст. серед авторів значної кількості виданих історичних монографій, популярних нарисів та підручників велику частку склали непрофесійні історики: 20% представники католицького кліру, 12% — юристи, 7% — поміщики, 8% — військові, 6% — журналісти та ін. і лише 24% — професійні університетські історики. Тематично майже 37% наукової продукції

було присвячено військово-політичній історії, 26% — історії науки, мистецтва і літератури, 14,1% — історії релігії і церкви, 10,6% — соціальним і економічними темам²².

Поширення позитивізму в історичній науці в *Англії* було не таким однозначним, як твердила радянська історіографія, доводячи, що вплив позитивізму відчували практично всі англійські учені-гуманітарії²³. Книга приватного вчителя історії Г.Бокля “Історія цивілізації в Англії” (1857—1861), де висувалась вимога розвивати нову “наукову історію” і пропагувався позитивістський підхід до вивчення історії, дійсно викликала спекулятивний інтерес в англійському суспільстві, але практично не вплинула на професійну історіографію, оскільки не сформувала власної школи та нового напрямку. Лише історик-античник Дж.Б’юрі (автор “Історії пізньої Римської імперії”, 1889) відкрито виявив симпатію до концепцій Г.Бокля, зокрема його вимоги “науковості” у вступній лекції в Кембріджі “Наука історії” (“*The Science of History*”): “Історія є наука, не більше і не менше... Історія це не галузь літератури. Хоча факти історії, так само як і факти геології та астрономії, можуть служити матеріалом для літератури, ...проте власне завдання істориків, як науковців, полягає не в тому, щоб одягнути історію людства у літературні шати, як і завдання астрономів полягає не в тому, щоб історію зірок представити у мистецьких формах”²⁴. Це спричинило дискусію в англійській історіографії²⁵, і для більшості професійних істориків “науковість” історіографії означала не прийняття концепцій Бокля, а відмову від традицій “літературної”, сциєнтистської історіографії Маколея-

²² *Raphael L.* Epochen der französischen Geschichtsschreibung. S.115.

²³ *Историография истории нового времени стран Европы и Америки.* М.,1990. С.232-234, 249-254.

²⁴ Цит. за: *Evans R.* Op.cit. S.31.

²⁵ Докладніше див.: *Kenyon J.* The History Man. The Historical Profession in England since the Renaissance. London, 1993. P.183-186.

Тревел'яна, для якого історія була сумішшю науки (Дослідження), фантазії або спекуляції (Інтерпретація) і літератури (Виклад). Він обґрунтовував “науковість” історичної науки тим, що факти і наслідки історичних подій можуть бути пояснені на зразок фактів і наслідків хімічної реакції, законів гравітації або двох законів термодинаміки²⁶.

Важливим було також те, що фрагментарні й незавершені професіоналізація й інституціоналізація історії в Англії призвели до особливого становища представників “цеху” істориків. На відміну від більшості своїх континентальних колег вони дистанціювалися від теоретичних рефлексій і, наприклад, поширена в національних історіографіях праця німецького історика Е.Бернгейма “Посібник з історичних методів” (1889) ніколи не перекладалася англійською мовою. У провідних британських університетах, попри спроби відомого історика-реформатора, засновника Оксфордської школи історії У.Стаббза, історія не була “генеральною” дисципліною, яка мала стати майбутньою професійною кар'єрою. Відповідно й академічні історики ніколи не мали монополії на суспільно акцентоване тлумачення минулого. Порівняно із континентальними історіографіями праці позауніверситетських істориків в Англії набували більшої популярності. Достатньо назвати імена приватних вчителів і письменників — Г.Бокль, Т.Маколей, У.Леккі та ін. Центральною темою національної історії практично до початку ХХ ст. залишався конституційний та парламентський устрій Англії у ХVІІ ст. Становлення економічної історії на британських островах, на відміну від континентальних колег, відбувалося не на основі національно-орієнтованої політичної економії, а на ґрунті позаісторичних економічних теорій, що згодом вплинуло на розвиток соціальної історії загалом²⁷.

²⁶ *Evans R.* Op. cit. S.33.

²⁷ *Osterhammel J.* Epochen der britischen Geschichtsschreibung // Wolfgang Kütler, Jörn Rüsen, Ernst Schulin (Hrsg.) *Geschichtsdiskurs.* Bd. 1. S.167.

У *Німеччині*, де панував дух “історичної школи”, позитивізм знайшов своїх прихильників в особі К.Лампрехта (1856—1915), автора відомих праць “Господарське життя Німеччини у середні віки” (1885) і 12-томної “Історії Німеччини” (1891—1909), написаних на основі його нового “культурно-історичного методу”²⁸. Водночас К.Лампрехт дав лише імпульс для широкого обговорення теоретичних проблем історичної науки. Як згадував Ф.Майнеке, у 80-х роках XIX ст. “позитивістський дух часу, який намагався дати історичній науці точний характер” впливав на багатьох молодих істориків Німеччини²⁹.

Вплив позитивістської філософії історії був відчутним і у т.зв. “периферійних” європейських історіографіях. Зокрема, в *Норвегії* найвпливовіший історик національної історії Й.Сарс (1835—1917) розвивав критичний напрям у руслі ідей О.Конта та Ф.де Куланжа, трактуючи політичну історію як відображення соціальних умов. Центральне місце в його концепції посідали селяни, котрі зайняли місце буржуазії у боротьбі за свободу та демократію, а досягнення Норвегією незалежності у 1905 р. стало для Й.Сарса наслідком поступового органічного розвитку, “прогресивної еволюції” в напрямку вищого етапу, завданням якого стала побудова демократичної національної держави³⁰.

Суспільно-значимі проблеми сприяли поширенню позитивізму в національній історіографії *Польщі*, історики якої намагалися дати відповідь на питання про причини занепаду власної держави та невдач польських визвольних змагань XIX ст. На основі критики національно-консервативної

²⁸ *Lamprecht, Karl Nathanael (1856-1915) // Bruch vom R., Müller R. (Hrsg.) Historikerlexikon. S.175.*

²⁹ *Meinecke F. Erlebtes. 1862-1901. Leipzig, 1941. S.119.*

³⁰ *Norby T. State- and Nation-building // William H. Hubbard (Ed.) Making a Historical Culture. Historiography in Norway. Oslo, Copenhagen, Stockholm, Boston, 1995. P.186.*

“краківської школи” виникли впливові “варшавська” та “львівська” школи істориків, які запропонували “оптимістичний” гранд-наратив польської історії (А.Павінський, Т.Корзон) й висунули гасло “походу за науковою правдою” (К.Ліске) на ґрунті принципів джерелознавчої критики німецької школи й вимоги “об’єктивного” відтворення минулого шляхом подолання “партійного” погляду³¹.

Позитивізм ХІХ ст. і зростаючий престиж природничих наук поступово руйнували пануюче метафізичне уявлення про світ, замінюючи його популярними натуралістичними світоглядними концепціями. Натуралістичний детермінізм нової історіософії з інших позицій вирішував онтологічні проблеми, призводив до соціологізації історії, позбавляючи її індивідуалізованої сутності, акцентував увагу на матеріальних і психологічних факторах буття.

5.2. Зміни в університетській політиці й груповий профіль генерації істориків-“шістдесятників”

З другої половини ХІХ ст. починається новий етап розвитку історичної науки в Росії й Україні. Розширюється тематика досліджень з вітчизняної історії, відбувається становлення вітчизняної загальної історії (дослідження з античності, медієвістики, Нової історії, історії слов’ян тощо), формуються наукові школи, об’єднані спільною тематикою досліджень і методологією, виникають численні наукові товариства, які перетворюються на своєрідні наукові центри, розширюються міжнародні наукові зв’язки тощо.

Значні зміни відбулися в університетській освіті й науці. За ініціативи міністра народної освіти О.Головніна на початку 1862 р. розробили новий проект університетського Статуту, який був затверджений імператором 18

³¹ *Зашикільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. С.379-380.*

червня 1863 р. і докорінно відрізнявся від Статуту 1835 р. Він ґрунтувався на принципі широкої університетської автономії та допускав розвиток індивідуальних особливостей кожного університету з огляду на місцеві умови. Статутом дозволялося засновувати в університетах наукові товариства, на 67% збільшувалась чисельність професорсько-викладацького складу, з 43 до 61 — кількість кафедр в кожному університеті, відкривалися окремі відділення на факультетах, розширювалося коло наукових дисциплін для присудження учених ступенів магістра і доктора наук тощо³².

Важливою подією у науковому і культурному житті України стало відкриття у 1865 р. в Одесі Новоросійського університету на базі Рішел'євського ліцею³³. Наприкінці XIX ст. Новоросійський університет перетворився на визначний науковий і освітній центр. У 1899 р. там навчалося 633 студенти з Криму, півдня України, Бессарабії, Кубані, Дону і Кавказу³⁴. У 1875 р. на базі Ліцею кн. Безбородька в Ніжині був створений Історико-Філологічний Інститут педагогічного профілю для підготовки учителів історії, російської словесності та давніх мов для гімназій. Інституту надали всі права, якими користувалися університети, а його випускники, котрі навчалися за казенний кошт, повинні були протягом шести років працювати учителями гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти³⁵.

³² *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802-1902. СПб., 1902. С.413-422.

³³ *Там же.* С.428; *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX в.* М., 1976. С.380; *Поляков М.В., Савчук В.С.* Класичний університет. Еволюція, сучасний стан, перспективи. К., 2004. С.115-116.

³⁴ *Извлечение из всеподданнейшего отчета Министра Народного Просвещения за 1899 год.* СПб., 1899. С.214.

³⁵ *Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения.*

Швидкими темпами оновлювався професорсько-викладацький склад університетів. За даними Р.Еймонтової, до кінця 1862 р. з університетів вибуло 50% всіх викладачів, які працювали там у 1854 р., і 47% викладачів були новими. Однак у Харківському і Київському університетах процес оновлення професорсько-викладацького складу відбувався повільніше, ніж у Московському, Петербурзькому і Казанському університетах³⁶. З 50-х років професорсько-викладацький склад Київського університету поповнювався в основному його випускниками. Так, з 231 професора і викладача, внесених до “Біографічного словника професорів і викладачів Імператорського Університету Св. Володимира (1834—1884)”³⁷, 71 були його вихованцями. Гідний уваги той факт, що 49 з них займали посади екстраординарного професора, доцента і приват-доцента — порівняно молодій вікової групі професорської корпорації університету. Отже, наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. в університетах відбулася зміна двох поколінь учених, яка була завершена у наступне десятиліття, після введення університетського Статуту.

Внутрішньодисциплінарні та інституційні зміни в науці, структурні перетворення в університетській системі сприяли становленню університетів не лише як освітніх установ, але і наукових центрів. Професорська корпорація перетворювалась на професійну соціальну групу, об’єднану фаховими (викладацькими і науковими) інтересами та ціннісними нормами, які визначали їх “стиль життя” і ставлення до суспільних явищ. Це дозволяє проаналізувати її як окрему соціальну групу, виявивши характерні елементи: соціальне походження, національну належність, матеріальне забезпе-

Т. VI. 1874-1876. СПб., 1878. С. 601-626.

³⁶ *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох. М., 1985. С. 108-110.

³⁷ *Иконников В.С.* Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834-1884). К., 1884.

чення, професійну кар'єру і соціальне становище. Для прикладу візьмемо Київський університет³⁸. Головними джерелами є матеріали “Біографічного словник професорів і викладачів Імператорського Університету Св. Володимира (1834—1884)” і проаналізовані нами 89 “Послужних списків” викладачів університету, які зберігаються в Державному архіві м. Києва (фонд 16, опис 465, справи 4767, 4768, 4769, 4770, 4771, 4772, 4773, 4774, 4779 та ін.)³⁹. Оскільки дані “Біографічного словника” і “Послужних списків” часто дублюються встановимо хронологічні межі 1834—1884 рр., і загальне число викладачів — 210.

До дворянства належала майже половина викладацького складу університету (43,8%), що було значно більше, ніж в інших російських університетах. Наступні великі групи склали діти духовенства — 18%, і вихідці “з іноземців” — 16,6%. Більшість дворян (54,3%) були ординарними професорами, котрі почали свою діяльність в університеті ще в першій половині століття, коли діяли особливі політичні умови комплектування викладацьких кадрів. Підтвердженням цьому може правити і високий відсоток дворян (55,5%) серед ад'юнктів. Молода і перспективна категорія викладачів — екстраординарні професори, доценти і приват-доценти, які надалі заміняли посади ординарних професорів (наприклад, математик

³⁸ Див. також: *Стельмах С. П.* Професорська корпорація Київського університету в XIX на початку XX століття: спроба створення колективного портрету // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* Вип.46. 2000. С.5-10.

³⁹ “Послужні” і “Формулярні” списки викладачів університетів неодноразово були предметом аналізу в історіографії (*Щетинина Г.И.* Послужные списки как исторический источник. О составе профессоров в пореформенной России // *История СССР.* 1977. №1. С. 84-96; *Эймонтова Р.Г.* Указ.соч. С. 220-237; *Maurer T.* Hochschullehrer im Zarenreich: ein Beitrag zur russischen Sozial- und Bildungsgeschichte. Köln; Weimar u.a 1998. S. 203-209).

В.Ермаков, юрист Ф.Кістяковський, історик Ф.Фортинський та ін.) — на 65,8% була представлена вихідцями з недворянських верств російського суспільства. Отже, відбувалося поступове зменшення кількості професорів дворянського походження, але, очевидно, цей процес не варто перебільшувати, оскільки значна частина впливових професорів (історики: В.Антонович, І.Лучицький, В.Іконников, математик М.Ващенко-Захарченко та ін.) походили з дворян. Процеси демократизації університетів у другій половині ХІХ ст., які радянська історіографія пов'язувала із зменшенням кількості викладачів з дворян, були швидше наслідком перетворення викладачів у професійну групу, де питання походження не мало значення. Введення викладацьких посад в чиновницьку ієрархію, можливість отримати більш високий чин і особисте (або спадкове) дворянство, не були достатньою основою для досягнення матеріального добробуту.

Національний склад професорської корпорації університету можна реконструювати із значною погрішністю, оскільки, як відомо, офіційна статистика імперської Росії використовувала замість цього показник “віросповідання”. Тут відмічена безумовна (70%) більшість “православних” у всіх категоріях професорської корпорації. За національністю вони були росіянами, українцями і білорусами. Встановити точне пропорційне співвідношення цих національних груп не видається можливим. Не буде перебільшенням стверджувати, що у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. професорський склад університету в основному формувався росіянами та українцями. Досить високий відсоток (14,8%) викладачів “римсько-католицького” сповідання належить до поляків, випускників Віленського університету, котрі переважали серед професорів університету в перші роки його діяльності. У другій половині століття поляки працювали переважно викладачами іноземних мов та лікарями медичного факультету. Велику групу в університеті (22,4%) склали професори і викладачі “лютеранського” та “євангелічного” сповідання — вихідці з Прибалтики, вихованці Дерптського університету, іноземці, раніше запрошені як про-

фесори до російських університетів, або ж ті, котрі народилися в Росії. Обіймаючи посади ординарних професорів на кафедрах природничих дисциплін та медичного факультету, вони створили впливову групу в Раді університету, і в 60-х роках XIX ст. заявляли про розкол професорської корпорації на “німецьку” і “малоросійську” партії.

Однак не національна належність й різні матеріальні умови, на нашу думку, визначали стосунки всередині професорської корпорації університету. Вирішальними були питання наукової атестації та заміщення вакантних кафедр молодими вченими. Складна і важка система наукової атестації, яка вимагала від кандидата тривалих виснажливих іспитів та публічного захисту дисертації⁴⁰, часто була предметом позанаукової конфронтації серед професорів університету. Наприклад, у 1863 р. Рада історико-філологічного факультету виступила проти рішення Ради університету про присудження історика В.Шульгину ступеня доктора наук без надання дисертації на основі опублікованих праць (що порушувало основні положення університетського статуту) і обрання його на кафедру загальної історії. У 1867—1868 рр. продовження цієї історії отримало загальноросійський розголос під назвою “Київський університетський розбрат”⁴¹. Практика обрання членів факультетських і університетської рад виключно із складу ординарних професорів сприяла поступовому перетворенню професорської корпорації в елітну, зв’язану спільними інтересами і цілями групу, яка здійснювала керівництво університетом і прагнула обмежити

⁴⁰ Про систему атестації й тональність наукових диспутів див.: *Иванов А.Е.* Ученые степени в Российской империи. С.71-187.

⁴¹ Докладніше див.: *Протоколы заседаний Совета*. 20 декабря 1863 г. // УИ. 1864. № 2. С.6-12; *Чесноков В.И.* Правительственная политика и историческая наука в России 60-70-х годов XIX века. Воронеж, 1989. С. 141-155; *Мордвинцев В.* “Київський університетський розбрат” // Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури. Ч. I. К., 1999. С.49.

доступ до неї представникам інших категорій університетських викладачів. З певним застереженням до неї можна застосувати термін “мандарини”, який Ф.Рінгер використав як “ідеальний тип” для вивчення німецького академічного співтовариства в 1890—1933 рр.⁴² Все ж питання стосунків всередині професорських корпорацій російських університетів практично не досліджені в сучасній історіографії.

Можна частково погодитися з думкою В.Ульяновського та В.Короткого, що “університетська корпорація була автономною в соціокультурному сенсі вже за характером своєї діяльності, посідала окреме місце як суб’єкт спеціалізовано-професійної діяльності в диференційованій системі інституцій... Університетська корпорація за всіх урядів жорстко обстоювала засади своєї автономії, зокрема в самоврядуванні (виборність, конкурсне заміщення посад, колегіальність)”⁴³. Водночас твердження про те, що “результати діяльності професури були самоцінними... незалежно від їх можливого “зовнішнього” соціопрактичного ефекту”, видається занадто узагальненим, оскільки не враховує дисциплінарну специфіку науки (зокрема, соціально-значиму функцію гуманітарних наук) і роль професорів як інтелектуалів в соціальній та політичній модернізації російського суспільства. Як справедливо зауважила сучасна російська дослідниця В.Корзун, попри зміну “Habitus” науки, який спостерігався протягом всього ХІХ ст., окремі його елементи залишалися незмінними. До таких можна віднести просвітницький компонент професійної наукової діяльності істориків, ус-

⁴² *Ringer F.K.* The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community 1890-1933. Cambridge, 1969. P.5-6.

⁴³ *Ульяновський В., Короткий В.* Макроісторія України в мікрівимірах Університету св. Володимира (Слово від упорядників) // *Alma Mater.* Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. К., 1994. С.9.

відомлення ними особливого зв'язку російського вченого з життям, для котрого немає науки “поза життям і без життя”, оскільки вчений був носієм головних якостей російської інтелігенції — освіченості і моральності⁴⁴. Видається слушним нагадати з цього приводу слова П.Мілюкова з його лекції у США 1904 р. про те, що “російський лібералізм, був не громадянським, а інтелектуальним, якщо використати французьке поняття”⁴⁵. З іншого боку, необхідно враховувати і зворотній вплив суспільно-політичних процесів другої половини ХІХ — початку ХХ ст. на творчість науковців, особливо істориків. Вони були переконані у необхідності досліджувати минуле для виявлення головних тенденцій історичного розвитку, що безпосередньо або опосередковано мали б значення для сучасного світу. Саме цього очікували від них і сучасники, бажаючи діяти за універсальними законами і глибоким переконанням, що історичний розвиток мав призвести поступово до кращого майбутнього.

Історики склали порівняно невелику частку професорської корпорації. Із 290 професорів і викладачів, які працювали в російських університетах у 1861 р., на історико-філологічних факультетах викладали 86 осіб⁴⁶. У 1867 р. в шести російських університетах нараховувалося 66 кафедр на історико-філологічних факультетах, 34 з яких не були заміщені професорами⁴⁷. За статутом кафедра вважалась заміщеною в разі наявності орди-

⁴⁴ Корзун В.П. *Образы исторической науки...* С.36.

⁴⁵ Цит за: *Dahlmann D. Bildung, Wissenschaft und Revolution. Die russische Intelligencija im Deutschen Reich um die Jahrhundertwende* // Hübinger G., Mommsen W.J. *Intellektuelle im Deutschen Kaiserreich*. Frankfurt a.M., 1993. S.142.

⁴⁶ *Эймонтова Р.Г. Указ. соч.* С. 110. Т.Мауер наводить такі дані: на 1 січня 1865 р. із 431 штатних посад професорів і доцентів п'яти російських університетів (без Дерптського) 214 були вакантними (*Mauer T. Hochschullehrer im Zarenreich*. S.135).

⁴⁷ *Чесноков И. Указ. соч.* С.142.

нарного або екстраординарного професора з необхідним для отримання цього звання докторського ступеня. На кафедрах, крім того, існували штатна посади доцента і позаштатні посади приват-доцентів. Враховуючи, що на історико-філологічних факультетах, крім трьох кафедр історичного циклу, існували кафедри філологічних і філософських дисциплін, то ми отримуємо в середньому 30-40 ординарних і екстра-ординарних професорів та 40-50 доцентів (за університетським статутом 1884 р. ці посади були ліквідовані) і приват-доцентів історії в російських університетах. Впродовж другої половини ХІХ ст. їх кількість поступово зростала в силу подальшої професіоналізації й спеціалізації історичної науки, але на початку ХХ ст. чисельно вони ледве сягали 100 осіб. Реальність цих кількісних показників можна підтвердити порівнянням з Німеччиною, де було значно більше університетів й розгалужена інфраструктура історичної науки, але в ХІХ ст. професори-історики склали малочисельну групу, і на початку 1920-х років у всіх німецьких університетах працювало 63 ординарних і 34 екстраординарних і 51 приват-доцент історії⁴⁸.

У другій половині ХІХ ст. “цех” істориків був нечисельним, але у ході професіоналізації поступово перетворювався на гомогенну спеціалізовану фахову групу, об’єднану спільною професійною метою, внутрішніми академічними нормами і образом науки, професійною етикою, де визначальними факторами професійної та наукової кар’єри були значимі наукові успіхи. Яскравим прикладом може служити вже згадувана історія з відмовою Вченої ради історико-філологічного факультету Університету св. Володимира за наполяганням Вченої ради університету присудити вчений ступінь доктора історії В.Шульгіну з причини недостатньої значимості його наукових праць. Водночас, професорська корпорація факультету рішуче виступила і проти некомпетентного втручання у справи “цеху” декана медичного факультету професора О.Матвєєва, котрий виступив ініціатором справи

⁴⁸ Корнелісен Х. Вказ. пр. С.15.

в Раді університету. Неодноразові звертання прихильників В.Шульгіна до Міністерства народної освіти не принесли бажаних результатів, оскільки ні міністр О.Головнін, ні його наступник Д.Толстой не наважились порушити встановлені університетським статутом умови призначення на професорські посади. Ще одним прикладом дієвості професійних норм фахової корпорації була історія з “професором-зłodієм” Є.Сташевським, яка також набула широкого розголосу в російському суспільстві⁴⁹. Ще до того, як впродовж 1908—1912 рр. Є.Сташевський виніс з архівів Міністерства юстиції та Міністерства іноземних справ 319 історичних документів, про що стало відомо у 1915 р., його звинуватили у текстуальному запозиченні з чужих праць та невідповідності поданих посилань на архівні джерела в роботі “Очерки по истории царствования Михаила Федоровича” (1913). Попри це молодому науковцю дозволили захист дисертації за умови його відмови балотуватися на кафедру в університеті. Є.Сташевський порушив своє слово і всупереч думці професорів М.Довнар-Запольського (його наукового керівника) та В.Данилевича у 1915 р. його обрали екстраординарним професором кафедри російської історії. Оприлюднена історія з викраденими документами спричинила до розколу серед професорської корпорації факультету: попри “дивні” спроби декана проф. М.Бубнова представити Є.Сташевського у ролі фанатичного “мисливця за документами”, більшість висловила своє обурення порушенням професором фахових етичних норм, а ректор М.Цитович навіть подав у відставку.

Інший приклад стосунків всередині професорської корпорації й розуміння етики вченого та ставлення до своїх вчителів засвідчує приклад з обранням на кафедру загальної історії Київського університету В.Піс-

⁴⁹ Докладніше див.: *Дело Е.Д. Сташевского в документах // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. С.140-156.*

корського — відомого історика-іспаніста, учня І.Лучицького. Працюючи професором Ніжинського Історико-філологічного інституту він у 1902 р. отримав пропозицію з Києва зайняти кафедру, яка фактично була вакантною, оскільки І.Лучицький перебував поза штатом університету. Однак В.Піскорський відмовився, вважаючи некоректним претендувати на кафедру свого вчителя, котрий офіційно від неї не відмовився⁵⁰.

Соціальні перетворення, структурні зміни в університетській освіті, процеси професіоналізації та інституціоналізації наукових дисциплін, кадрові зміни всередині професорської корпорації дозволяють твердити про появу генерації істориків-“шестидесятників”⁵¹, належність до якої визначали їхнє бачення образу науки, спосіб думок, теоретична й тематична спрямованість наукових пошуків. Всередині цієї генерації виділимо дві групи: 1. Народжені в 1830—40-х роках (В.Антонович, 1834; М.Владимирський-Буданов, 1838; М.Драгоманов, 1841; В.Іконніков, 1841; І.Лучицький, 1845; О.Трачевський, 1841; Ф.Фортинський, 1846 та ін.), котрі завершили свою наукову й викладацьку діяльність переважно на початку ХХ ст. 2. Народжені в 1850—60-х роках (П.Ардашев, 1865; Д.Багалій, 1857; М.Бубнов, 1858; М.Довнар-Запольський, 1867; М.Ковалевський, 1851; Ю.Кулаковський, 1855; Є.Щепкін, 1860 та ін.), котрі завершили свій творчий шлях у 20-х роках ХХ ст., або ж продовжили науково-педагогічну діяльність до 30-х років в СРСР (Багалій, Довнар-Запольський) чи в еміграції

⁵⁰ *Пискорский В.К.* Указ. соч. С.373-374.

⁵¹ Спроба виділити певні групи серед професорської корпорації Росії загалом була здійснена Т.Мауер, яка розглянула “молоду групу, що закінчила професійну діяльність у 1905 р. і генерацію професорів, котрі вийшли з університету в 1875 р., або ж продовжили службу” в якості заслужених професорів. Х.Хекер у другій половині ХІХ ст. виділив “другу” і “третю генерацію” істориків всесвітньої історії в Росії (*Mauer T.* Hochschullehrer im Zarenreich. S.208 f.; *Hecker H.* S.123 ff).

(Бубнов).

Переважна більшість істориків походили з дрібнопомісного дворянства, родин православних священників і лише поодинокі з купецького стану (Бубнов)⁵², чи з ремісників (Багалій)⁵³. Середню освіту отримали в класичних гімназіях столичних і губернських міст (як виняток Є.Щепкін, котрий навчався в лютеранській гімназії в Москві). Здебільшого саме в середніх навчальних закладах губернських і провінційних міст представники генерації здобували свій перший досвід політичної соціологізації. В умовах жорстокого контролю миколаївської епохи у провінційних навчальних закладах, де урядовий контроль був слабший, серед маси посередніх викладачів зустрічалися справжні новатори й прогресивно мислячі особистості. У небагатьох мемуарах, залишених істориками ХІХ ст., зустрічаються спогади про захоплюючий час навчання в гімназіях, гуманне ставлення вчителів до учнів, атмосферу європейської освіченості: “глибоке усвідомлення совісті, прагнення до справедливості, добра і правди, дещо, можливо, занадто оптимістична, але завжди заспокійлива глибока віра в прогрес”, — як згадував про роки навчання (1848—1850) в 2-й одеській гімназії В.Антонович⁵⁴. Саме в гімназіях для більшості істориків 1-ї групи починається знайомство не лише з творами вітчизняних і зарубіжних істориків, але й з поглядами французьких просвітителів, соціально-політичною та по-

⁵² Докладніше див.: *Бубнов Микола Михайлович (1858-1943) // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. С.157.*

⁵³ *Багалій Дмитро Іванович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія “Українські історики”. Випуск 2, частина 1. Київ; Львів, 2003. С.11.*

⁵⁴ Цит. за: *Ульяновський В. Син України. (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь. С.23.*

зитивістською філософською літературою. М.Драгоманов згадував, що учитель історії полтавської гімназії О.Стронін проводив серед учнів “нову реалістичну філософію”, а при викладанні Нової історії звертав особливу увагу на розвиток ідей, де кожна ідея ґрунтувалась на конкретних фактах⁵⁵.

Навчання продовжували переважно в університетах, розташованих поблизу місця народження, оскільки останні виконували функції освітніх центрів учбових округів. Вибір майбутньої сфери професійної діяльності для більшості істориків-“шестидесятників” визначався насамперед впливом професорів “миколаївської” генерації, серед яких були справжні особистості, визнані вчені й прогресивно мислячі люди. В.Бузескул згадував про лекції свого вчителя професора Харківського університету М.Петрова: “...лекції М.Н.Петрова подобались і нам своєю стислою мовою, чудовою літературною формою, а головне тим, що він висував не стільки одні факти, скільки їх смисл і зв’язок, причини і наслідки, намагаючись передати ‘механізм історичного руху’”⁵⁶. Представники старшої генерації закладали основи професійної творчості. Водночас, у молодого покоління під впливом соціально-політичних обставин народжувалося й критичне ставлення до творчого доробку й теоретичних поглядів свої вчителів. Важливе значення мало поширення в Росії та в Україні позитивної філософії, яка розумілась не лише як філософське підґрунтя науки, але й світоглядна концепція реальних суспільних змін. В.Бузескул зазначав, що студенти 70-х років “із книг, у крайньому випадку історики і юристи, вважали обов’язковим прочитати Бокля, Д.Мілля, Спенсера”⁵⁷. Дослідники творчості

⁵⁵ Драгоманов М.П. Два учителі // Драгоманов М.П. Вибране (...мій задум зложити нарис історії цивілізації на Україні). К.,1991. С.594-598.

⁵⁶ Бузескул В.П. Из истории Харьковского университета второй половины 60-х годов прошлого века. (Личные воспоминания) // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. Х.,1927. № 6. С.5.

⁵⁷ Там же. С.13.

В.Антоновича звертали увагу на те, що історик був гарно знайомий з творами Токвіля, Бокля, Т'єрі, Гізо, Ф.де Куланж, Спенсера, Летурно, Луї Блана, а “погляди цих та інших авторів стали основою історичних концепцій, усього наукового та громадського світогляду Антоновича”⁵⁸.

Щодо поширення позитивістської філософії, то загалом можна погодитися з думкою української дослідниці Л.Таран, що російський позитивізм мав специфічні відмінні риси через невирішеність багатьох власних суспільних проблем. Серед них: “1) більш ранній і глибокий вплив марксизму на російську ліберальну історіографію (у практиці історичного дослідження це знайшло свій вияв у вивченні економічних аспектів минулого); 2) більш ранній, ніж на Заході, вплив молодого тоді науки соціології та широке використання порівняльно-історичного методу як інструменту розробки соціологічних понять і категорій; 3) більш слабкий і перехідний вплив неокантіанства”⁵⁹. Ми приймаємо без заперечень перші два положення, однак, вважаємо, що останнє вимагає певних уточнень. По-перше, загальновідомо, що у 80—90-х роках, період поширення так званого “другого позитивізму”, що являв собою спробу синтезу контизму і кантіанства, ця філософська система стала домінуючою в європейській філософії. Вона зосередилась головним чином на гносеологічних проблемах, намагаючись стримати (правда, не завжди успішно) наступ неокантіанства, до якого приєдналося чимало колишніх “правовірних” позитивістів (наприклад, відомий український філософ В.Лесевич). “У Росії, як і в Європі і в Америці, широка течія позитивізму в зв'язку з розвитком природознавства і загостренням соціальних протиріч породила спочатку фізіологічний, а потім і фізичний ідеалізм поряд з варіаціями позитивізму у галузі історичних, правових, етичних, естетичних і соціальних наук в цілому. Два останніх десятиліття в Росії йшов процес становлення цих течій під сильним впли-

⁵⁸ Ульяновський В. Син України. С.37.

⁵⁹ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. С.44-45.

вом махізму, емпіріокритицизму, а також різних національних філософських шкіл. При цьому, звичайно ж, зберігалась спадковість з класичними формами суб'єктивного ідеалізму, з беркліанством, кантіанством, контизмом та іншими суб'єктивістськими різновидностями ідеалізму”⁶⁰. По-друге, серед російських істориків вірними позитивізму до кінця залишалися лише окремі з них (наприклад, Лучицький, котрий “із західних культурних впливів більш за все відобразив на собі французький з деяким навіть упередженням до всього німецького”⁶¹ і М.Ковалевський). Широкий загаль істориків 1-ї групи дотримувався еклетичних поглядів. Наприклад, М.Драгоманов неодноразово підкреслював це у своїх працях: “ми зовсім не стоїмо за всяких попів науки, доктринерів-позитивістів”⁶². На це звертав увагу у своїх спогадах про М.Драгоманова професор Петербурзького університету І.Гревс: “У філософії в нього немає цілісного світогляду, але за методом свідомо схильність до “позитивізму”, він рятується від його дурних сторін “критицизмом” (можливо, не зовсім усвідомленим кантіанством, але здоровою науковістю, реалізмом мислення, характерними для нього, так би мовити, від природи і чудово культивованими) — і все тим же “історизмом”. Він називає серед своїх “основних”[...] * — раціоналізм. Але він, власне, цурається духу цього догматичного напрямку філософської думки. Думається, що він просто неправильно його вживає. Він розуміє під ним саме науковість (мабуть, на протипагу метафізичній точці зору)”⁶³.

⁶⁰ Шкуринов П.С. Указ.соч. С.251.

⁶¹ Кареев Н. Памяти двух историков. С.166.

⁶² Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. К.,1914. С.132; Про теоретико-методологічні погляди Драгоманова див. також: Стельмах С. Михайло Драгоманов — історик і громадський діяч // Історичний календар. 2001. К.,2001. С.349-351.

* Слово нерозбірливе.

⁶³ Гревс И.М. Воспоминания о Драгоманове. Научные интересы и умствен-

Водночас сам М.Драгоманов, оцінюючи праці свого учителя О.Строніна “Історія і метод”, “Політика як наука”, “Історія суспільства”, писав так: “Стронін думав писати свої праці як позитивність, а тим часом всі звички його думки виховались у старій школі гегеліанства, та, окрім того, відповідно тій школі підібрав він собі історичний матеріал, витолковував усі його деталі”⁶⁴. Очевидно в цих словах закладено розуміння тих процесів, які відбувалися у розвитку вітчизняної історичної думки, коли досить міцні традиції німецької ідеалістичної філософії історії з’єднувались з новомодним позитивізмом⁶⁵. Еклетизм теоретичних поглядів був характерним для В.Антоновича і М.Грушевського⁶⁶. До цього напрямку належали: І.Лашнюков, В.Іконников, В.Авсеєнко, Ф.Фортинський та ін. Досить обережно ставились до позитивізму і швидко наближались до неокантіанства представники молодого покоління істориків: П.Ардашев, Д.Багалій, О.Брікнер, В.Бузескул, О.Трачевський, В.Піскорський, які після методологічних дискусій кінця XIX — початку XX ст. прийняли логіку історичного

ний облик. // *Общественная мысль России XIX в.* М., 1986. С.239-240.

⁶⁴ Драгоманов М.П. Два учителі. С.602.

⁶⁵ З цього приводу цікавими можуть бути спогади М.Кареева: “Я завжди заперечував і продовжую також тепер заперечувати існування історичних законів в смислі законів, дії яких зумовлювали б сам хід історичних подій... своїм запереченням історичних законів я зовсім не виключав визнання психологічної та історичної закономірності... Роблячи різницю між нібито особливими історичними законами і законами соціальної еволюції ... допускаю лише аналогії, коли однакові причини породжували однакові наслідки” (*Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. С.289).

⁶⁶ *Ульяновський В.* Син України. С.56-57; *Тельвак В.* Інституційні та теоретичні засади української історичної науки на зламі XIX — початку XX ст. в науковій діяльності Михайла Грушевського // *Історія та історіографія в Європі.* Вип. 3. 2004. С.110.

пізнання Г.Ріккєрта. Отже, історична думка України і Росії досить швидко еволюціонувала у бік неокантіанства, враховуючи значний вплив німецької історичної думки і традицій російської історіографії.

В університетах представники 1-ї групи істориків продовжили свою політичну соціологізацію. Наприклад, в атмосфері підготовки “великих реформ” 60-х років XIX ст. і піднесення українського національного руху, студент-історик М.Драгоманов брав активну участь в культурницьких заходах Київської громади: викладав історію в Новостроєнській недільній школі й у Тимчасовій педагогічній школі; виголосив промову під час проведів останків Тараса Шевченка до Канєва і публічно виявив свою позицію українського патріота. У ці роки починається його плідна співпраця з ліберальними “Санкт-Петербурзькими ведомостями”, на шпальтах яких він друкував статті освітнього характеру, а згодом і гострі статті та огляди, присвячені слов’янським проблемам⁶⁷. У студентські роки в Київському університеті розпочалася й активна громадська діяльність в українському просвітницькому русі В.Антоновича⁶⁸.

В Alma Mater продовжували свою професійну діяльність практично всі представники старшої групи істориків-“шестидесятників”, що насамперед було пов’язано із дією статуту 1863 р., спрямованого на витіснення “миколаївської” генерації профєсорів шляхом встановлення вікових обмежень та рекрутування кадрів із власних випускників. Натомість для молодшого покоління властива більша мобільність, і вони отримували профєсорські посади в інших університетах Росії. Наприклад, випускник Київського університету Д.Багалій у 1887 р. став профєсором Харківського університету, профєсор Київського університету Ф.Кулаковський був випускником Московського університету, Санкт-Петербурзький університет

⁶⁷ *Стельмах С.* Михайло Драгоманов. С.349-350.

⁶⁸ *Антонович В.* Автобіографічні записки // Київська старовина. 1993. № 4. С. 100-106; *Ульяновський В.* Син України. С.40-43.

закінчив професор (з 1891 р.) Київського університету М.Бубнов, екстраординарний професор Новоросійського університету Є.Щепкін закінчив Московський університет тощо⁶⁹. Причинами цього були обмежені можливості для подальшої професійної кар'єри в столичних університетах (Санкт-Петербурзькому і Московському) за умов сильної конкуренції та наявності вільних кафедр у провінційних. До того ж подальша спеціалізація історичної науки формувала в університетах наукові напрями і школи, вихованці яких заповнювали “лакуни” в інших. “Провінційність” окремих університетів чітко усвідомлювалась самими науковцями, про що свідчить, наприклад, лист Є.Щепкіна до П.Ардашева у 1898 р. після призначення на посаду екстраординарного професора Новоросійського університету: “‘Москвич’ для мене поняття не романтичне, а реальне. Всі ми знаємо, що отримати ступінь у Москві магістранта чи магістра зовсім не те, що й ті ж імена в інших університетах, особливо з історії. Отже, я із спокійною совістю переходжу з Москви в інше місто, як із гвардії в ‘армію’, і визнаю таке ж право за іншими Москвичами. Особисто мій вплив у Ніжині нічого не означає, як і в Одесі”⁷⁰. Пригніченість від “важкої моральної обстановки” відчував і В.Піскорський, котрий після Києва опинився у Ніжині, де була повністю відсутня зацікавленість професорської корпорації в науковій діяльності й небажання студентів отримувати знання, котрі у більшості “ставились до роботи казенним чином, більше турбуючись про дипломи і місця (службові. — С.С.); багато пиячили та бешкетували”. “Монотонне життя у повітовому місті, відсутність живих громадських інтересів, зовнішня непривабливість вулиць та будинків брудного міста, його жа-

⁶⁹ Докладніше див.: *Евгений Николаевич Щепкин (1860—1920)*. Библиографический указатель. Одесса, 1998. С.10-17.

⁷⁰ Цит. за: *Максименко И.В., Попова Т.Н.* Евгений Николаевич Щепкин: известные и неизвестные грани личности // Евгений Николаевич Щепкин (1860-1920). Библиографический указатель... С.25.

люгідна навколишня природа — все це викликало нудьгу та смуток...”⁷¹

Спільним для представників обох груп був досвід тривалих закордонних наукових відряджень в якості “професорських стипендіатів”, або ж науково-дослідної роботи в бібліотеках і архівах Європи. Це також відрізняє представників генерації “шестидесятників” від їхніх попередників, більшість з яких отримали досвід спілкування із зарубіжними колегами у зрілому віці. Тривале закордонне відрядження використовувалося насамперед для наукової роботи, встановлення контактів із зарубіжними колегами, запозичення і перенесення досвіду науково-педагогічної діяльності на власний ґрунт. Водночас знайомство з європейським суспільством для багатьох призводило до зміни їхніх світоглядних орієнтирів. Наприклад, М.Драгоманов писав у “Автобіографії”: “Перебування в Західній Європі остаточно переконало мене, що саме європеїзм, або космополітизм, який не заперечує приватних національних варіацій загальних ідей і форм, і є краща основа для українських автономних прагнень, і що тепер всяка наукова, як і політична діяльність, повинна бути заснована на інтернаціональному ґрунті”⁷².

Соціальні й внутрішньонаукові зміни 60-х років XIX ст. призвели до появи нової генерації істориків, яка на основі здобутого досвіду політичної соціологізації епохи “великих реформ” Олександра II сприймала позитивістську філософію не лише в якості наукової але й світоглядної концепції.

5.3. Становлення соціальної історії як світоглядно-інтерпретаційної парадигми

М.Кареев писав, що перш ніж російським історикам стали відомі погляди основоположників позитивізму, вони мали нагоду познайомитися з їх

⁷¹ Пискорский В.К. Указ.соч. С.371.

⁷² Автобиография М.П. Драгоманова // Былое 1906. №6. Июнь. С.192.

викладом у книзі Г.Бокля “Історія цивілізації в Англії”, яка у 1863 і 1865 роках була перекладена російською мовою К.Бестужевим-Рюміним. “Бокль користувався у нас величезною популярністю в передових колах російського суспільства і учнівської молоді до початку семидесятих років...”⁷³ Водночас М.Кареев відмітив факт “критичного, скептичного, навіть негативного” ставлення до позитивістських ідей англійського автора провідних університетських істориків “миколаївської” генерації.

Поширення позитивізму неминуче приводило до заміни нових світоглядних орієнтирів, критики метафізичних філософсько-історичних систем і намагання з нових позицій розглянути предмет історії, її завдання, відповіді на ключові питання теорії історичного процесу — як відбувається історичний розвиток, які його результати і в чому полягає його смисл? Це наштовхувало істориків на розв’язання таких філософсько-історичних проблем, як об’єктивність історичного знання, закономірність історичного процесу, історичний розвиток, роль особи і мас в історії, свобода і необхідність в історії, універсалізм історії тощо⁷⁴.

Швидкий розвиток природничих наук породжував скептичне ставлення до суспільних наук, які застосовували не встановлені на основі досвіду “закони природи”, а суб’єктивні спекулятивні теорії. “Якщо щось особливо характеризує історичну науку в її сучасному розвитку, так це пануюче в ній свавілля особистих поглядів і суб’єктивної логіки, що не дозволяє їй визначити свій метод і свій зміст”, — писав В.Авсеєнко⁷⁵. На пануючий в історичній науці суб’єктивізм звертали увагу також І.Луцицький і

⁷³ Кареев Н.И. Основы русской социологии. С.154.

⁷⁴ Стельмах С.П. Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ століття // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. Т.18. Історичні науки. 2000. С.63-69.

⁷⁵ Авсеєнко В. Идеализм и материализм в истории // Отечественные записки. 1863. № 5. С.8.

М. Драгоманов⁷⁶. Таке становище змушувало самих істориків відмовляти історії у праві називатися наукою, оскільки “дуже часто стає засобом для визначення самої нації, відображає в собі сучасність, засвоює її потреби, устремління і надії, підпорядковується її вимогам, часто змушуючи історика давати те чи інше тлумачення, яке спотворює самі факти.”⁷⁷. Тому основним завданням історичної науки мало стати подолання її суб’єктивізму й партійно визначеної позиції. Історик “у своїх творах, перш за все, повинен мати на увазі історичну істину, — твердив П. Павлов. — Тільки тоді його твори будуть повністю відповідати своїй меті, коли в них, відповідно до сучасних вимог, буде пояснена, у всій її об’єктивній правді, минула дійсність: історія в жодному разі не повинна бути суб’єктивною”⁷⁸.

Переважна більшість істориків була переконана, що подолання суб’єктивізму в історичній науці пов’язане з відмовою від спекулятивної, за висловом М. Драгоманова, “ретроградної” німецької філософії історії, зокрема, філософсько-історичної системи Гегеля, яка утвердила в історичній науці “метафізичну теорію безумовного прогресу і навела на думку, що історичні явища не повторюються, а зміна форм життя підтримувала цю думку в масі освіченого суспільства”⁷⁹. На його думку, наслідком цього стало те, що у більшості монографічних синтетичних дослідженнях “ставиться апріорно мета людського розвитку, народи групуються відповідно

⁷⁶ *Луцицкий И.* Предисловие // *Спенсер Г.* Описательная социология. К., 1878. С.1; *Драгоманов М.П.* Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого // УИ. 1865. № 2. С.2.

⁷⁷ *Луцицкий И.* Обзор литературы по философии истории за 1872 год // Знание. 1873. № IX. С.66.

⁷⁸ *Павлов П.* Опыт введения в историю // Отечественные записки. 1874. № 5. С.289.

⁷⁹ *Драгоманов М.П.* Положение и задачи науки Древней истории // *Драгоманов М.П.* Вибране. С.74, 78.

до абстрактної ідеї як ступені загальнолюдського розвитку, історія власного розвитку кожного народу залишається на задньому плані і народне життя зображується тільки з певного боку, — того, який більше може підходити до апріорно встановлених моментів загальнолюдського життя”⁸⁰. Подібних поглядів дотримувався також І.Луцицький, який досить гостро критикував сучасну німецьку історіографію за пануючий у ній “метафізичний дух”, якому приписувалась особлива сила в історії, за неспроможність німецьких істориків мислити за межами метафізичних теорій, пояснювати історичний матеріал просто і “природно”: “Але у сорокових роках відбулись глибокі зміни. Чисто науковий дух поступово став опановувати умами, і філософія історії отримала поштовх завдяки працям Кетле і Конта та їх послідовників — Бокля, Дрепера та ін. У них вперше особистий елемент, особисті погляди відокремилися від наукових, і речі стали розглядатися самі по собі. Розв’язання питання про історію як науку стало безумовним. Дивитися на історію як на “виховательку життя” або як на ілюстрацію, яка доводить думку, що всі отримують за заслугами, стає тепер вже неможливим”⁸¹. Значно обережніше критикували німецьку історичну думку й історіографію П.Павлов і В.Авсеєнко. Перший, підкреслюючи її недоліки, звертав увагу, що із всіх метафізичних теорій історії “тегелівська — найбільш задовільна; вона й донині має своїх прихильників”, наголошував, що “німецькі вчені на ниві історіографії виявили блискучу багатобічну універсальну діяльність, як в розробці історії культури окремих народів, так і загальної історії освіченості”⁸². Другий взагалі був переконаний, що “в історії обидва напрями, ідеалістичний і реалістичний, часто дуже близько підходять один до одного, існують спільно, вони ніби-то не ви-

⁸⁰ *Его же*. Программа по истории Древнего Востока // УИ. 1865. №10. С.3.

⁸¹ *Луцицкий И.* Обзор литературы. С.73.

⁸² *Павлов П.* Указ.соч. С.273, 279.

ключають один одного...”⁸³

Критика ідеалістичної філософії історії, вимога об’єктивності історичної науки як необхідної передумови її науковості, потребували чіткого визначення предмета історії. Так, для І.Лашнюкова предмет і завдання історії як науки полягали “у поясненні внутрішнього зв’язку причин у минулому людства”⁸⁴. П.Павлов вважав, що історія людства є “самопізнання у минулому суспільного й індивідуального розвитку”. Він був вневнений у тому, що “історична наука має бути, за своїм поняттям, не тільки мистецькою прагматичною розповіддю про ті чи інші події або особи, не тільки історичною системою життя цілого людського роду або якої-небудь нації, але мати значно вище призначення — бути теорією, тобто поясненням законів розвитку людини у двох відношеннях: по-перше, про його природу оскільки вона незмінна завжди і всюди; по-друге, прогресу людського суспільства і особистості, у природному середовищі, у просторі й часі”⁸⁵. Такої ж думки дотримувався І.Лучицький, для якого відтворення фактів на основі вивчення джерел було лише допоміжною роботою. А отже, “те, що може зробити з історії науку, є віднайдення тих законів, які управляють розвитком людства”⁸⁶. Визначаючи предмет історичної науки, В.Авсеєнко вважав, що у суспільному житті діють “дві паралельні сили”, між якими існує постійний взаємозв’язок. Одна з них “управляє” політичним і громадянським життям, а інша визначає інтелектуальну діяльність. “Складний організм суспільства і постійна самодіяльність його різних елементів не допускають тривалого застою; тому політичні і розумові сили, які управляють життям суспільства, постійно коливаються у ступені їх напруги, і

⁸³ *Авсеєнко В.* Указ.соч. С.12.

⁸⁴ *Лашнюков И.В.* Пособие по изучению русской истории критическим методом. Вып.2. К.,1874. С.77.

⁸⁵ *Павлов П.* Указ.соч. С.286.

⁸⁶ *Лучицкий И.* Обзор литературы. С.72.

якби ми захотіли висловитися абстрактно, то сказали б, що це коливання і складає предмет історичної науки”⁸⁷. Вивчення минулого, як окремих народів, так і людства в цілому, складало предмет історії і для М.Драгоманова. Завданням же “об’єктивно-історичного дослідження” повинен стати пошук тих явищ, “які викликає певна суспільна сила, певний суспільний порядок, чим він обумовлюється”⁸⁸. П.Ардашев був переконаний у тому, що вивчення індивідуальних об’єктів в історії (“локальне знання”) може стати цінним лише у випадку, коли воно веде до вивчення історії людства (“універсальне знання”), для чого необхідно застосувати знання суміжних дисциплін: “історія одного народу... є синтезом статичних і динамічних знань еволюції даного народу... У цьому випадку “історик” буде і соціологом і психологом і частково біологом і навіть геологом”⁸⁹.

Отже, історія визначалась як наукова дисципліна, предметом якої є суспільство, а її завданням мав стати пошук законів, які дають змогу проаналізувати суспільні зміни і передбачити його майбутній розвиток. “Очевидно, що зміна у житті може відбутися лише тоді, коли попередньо відбудеться зміна в галузі думки, і практичне застосування певних теорій приведе до результатів лише у тому разі, коли вони перестануть бути простими думками і стануть законами, доведеними так само точно, як закони точних наук, — наскільки, зрозуміло, така точність мислима в галузі таких складних явищ, як явища соціальні, — писав І.Луцицький. — Іншими словами, зміни в житті та практиці будуть безпосередньо залежати від створення соціології як науки. Тоді й тільки тоді стане можливим покласти кінець існуючому порядку, оскільки тільки тоді стануть відомими закони суспільства, закони співвідношення його складових елементів, як і закони його послідовних змін, тобто буде створене тверде підґрунтя для виведен-

⁸⁷ *Авсеєнко В.* Указ.соч. С.1-2.

⁸⁸ *Драгоманов М.* Государственные реформы. С.20.

⁸⁹ *ІР НБУ ім. В.І. Вернадського.* Ф.І. Спр. 8972. Арк.37-38.

ня практичних правил”⁹⁰. Взагалі І.Луцицький вважав, що завданням історичної науки має стати фактичний коментар до V і VI томів “Курсу позитивної філософії” Конта⁹¹. Теорія історії є, власне, “соціальна динаміка”, яка має справу “з явищами того періоду в житті людства, коли вперше почали розвиватися і діяти основні засади нового життя: індустріалізм і наука... Робота соціолога полягає не тільки у тому, щоб зробити ряд узагальнень, але й у тому, щоб дослідити кожний окремий елемент у житті західноєвропейського суспільства”, — писав І.Луцицький⁹². Історик скептично ставився до спекулятивних універсально-історичних конструкцій, переконував, що основний інтерес дослідника має бути спрямований на вивчення локалізованих у просторі та часі історичних структур, а фактичний матеріал завершуватися узагальненням і визначенням закономірностей історичного розвитку. Певною мірою думку І.Луцицького поділяв М.Драгоманов, для якого ідеалом історичного дослідження було те, що “поставило б на першому плані об’єктивне вивчення фактів, пояснення кожної сторони життя кожного народу умовами, від яких вона залежить, і показ поступових змін побуту кожного народу окремо”⁹³.

Оригінальну структуру теорії історії запропонував П.Павлов, котрий

⁹⁰ *Луцицький І.* Обзор литературы. С.64.

⁹¹ *Кареев Н.* Памяти двух историков // *Анналы.* 1922. № 1. С.166-167. Наприкінці 20-х років М.Кареев відмітив, що оскільки склад розуму Луцицького не був схильним до питань абстрактних теорій, то поступово його інтерес до соціології “охолов” і він практично не стежив за тим, що відбувалося у цій галузі (*Кареев Н.* Основы русской социологии. С.158).

⁹² *Луцицький І.* Обзор литературы. С.65. Пор.: “На Луцицькому, власне, не позначився вплив чисто інтелектуалістичної соціальної динаміки Конта, а швидше вплив соціальної статички” (*Кареев Н.* Основы русской социологии. С.158).

⁹³ *Драгоманов М.П.* Программа по истории Древнего Востока. С.5.

також був переконаний, що історик не може задовольнитися художнім відтворенням історичних подій, а повинен зрозуміти в “силу якого необхідного закону відбуваються історичні події, а історичні особи діють так чи інакше”. Теорія історії у нього складалася з 2-х частин: “суспільної антропології, предмет якої — життя середньої людини (тобто загальнолюдської природи) і суспільної антропологічної історії, предмет якої — закони розвитку середнього суспільства (тобто ідеального, логічно узагальненого суспільства) і середньої особистості (тобто ідеальної, узагальненої особистості) у природному середовищі, у просторі і часі”⁹⁴. Оскільки історія досліджує духовне життя людини у тих чи інших його проявах, продовжував П.Павлов, то вона ґрунтується на теорії загальної природи людини — *суспільній антропології* “в розумінні безумовної суспільної статичності”. *Суспільна антропологічна історія* “в розумінні суспільної динаміки” пояснює на основі джерел, за допомогою історичних методів, історичні закони життя у природному середовищі людського суспільства і окремої особи. Якщо суспільна антропологічна історія відшукує історичні закони людського життя у їх спільності, то вона є теорією, тобто “ідеальною системою історичних законів розвитку”. Водночас суспільна антропологічна історія, пояснюючи історичні закони людського життя на практиці, є фактична прагматична історія, або ж “реальна система історичних законів у певних способах їх прояву, серед визначених зовнішніх географічних умов, у дійсному житті людських суспільств, у всіх їх природних елементах, точно так, як і у дійсному індивідуальному житті, фізичному і духовному”⁹⁵.

Закономірність історії виводилася із міркування, за яким, досліджуючи явища суспільного життя, історик “наштовхується на одні й ті ж, вже давно нам знайомі факти, зустрічає події, які незмінно і невпинно повто-

⁹⁴ Павлов П. Указ.соч. С.286.

⁹⁵ Там же.

рюються”⁹⁶; “спостерігаючи ряд суспільних явищ, які складають зміст історичної науки, ми помічаємо в них певного роду послідовність, впізнаємо в них наявність певних соціальних і історичних законів...”⁹⁷ Видима повторюваність і послідовність історичних подій та явищ дає змогу досліднику не тільки побудувати причинно-наслідковий ряд, узагальнити, синтезувати матеріал, але й вивести певні закони історичного розвитку. “Якщо ж і в історії ми помітимо цілий ряд фактів одного роду і відділимо від них родові ознаки, тоді у багатьох випадках виявиться, що певні явища історичні повторюються при певних умовах — висновок, який і є уже закон історичний”, — твердив М. Драгоманов⁹⁸.

Однак повторюваність історичних подій визнавалась недостатньою для виведення законів історичного розвитку. Необхідно визначити їх взаємозв'язок у локалізованих у просторі й часі структурах. Так, І. Лучицький писав: “Безумовно, якби ми стали розглядати і вивчати кожний елемент, який входить до складу певного тіла, без всякого зв'язку його з іншими, ми могли б мати підставу заперечувати можливість виведення закону, оскільки ми отримали б лише просту послідовність вічно змінних фактів. Оскільки ці елементи вивчаються разом, у взаємовпливі їх один на одного, як у просторі, так і у часі, — результат виходить інший: дослідник підмічає певну правильність, як у зміні подій, так і в їх співвідношенні у просторі, правильність, яка дає йому підстави передбачити існування закону”. І. Лучицький головне завдання історика вбачав у з'ясуванні “в якому співвідношенні перебували всі ці елементи, який вплив вони мали один на одного, який із них мав найбільшу дію у даний час або був причиною розвитку інших”⁹⁹.

⁹⁶ Лучицький І. Обзор литературы. С.59.

⁹⁷ Авсеенко В. Указ.соч. С.12.

⁹⁸ Драгоманов М.П. Положение и задачи науки древней истории. С.78.

⁹⁹ Лучицький І. Обзор литературы. С.87-88.

Поняття “закон” розглядалося з натуралістичних позицій, оскільки визнавалось що, “не існує різкої грані, яка відділяє явища духу від явищ природи і яка ставить їх у протиріччя”. Відповідно й історичні закони розумілись на зразок законів природничих наук. “Закони історичного розвитку однакові, тому що однакові причини породжують однакові наслідки. Але застосування їх може бути різним, а це залежить уже від умов країни, на які тому (історик — С.С.) і необхідно звертати увагу”, — твердив В.Іконников¹⁰⁰. Для М.Драгоманова історичні закони означали певні емпіричні узагальнення, на основі яких можна “вловити загальну норму явищ певного роду”. Головною ж ознакою історичного закону, переконаний І.Луцицький, була його прогнозуюча функція — “можливість провістити, передбачити явища”¹⁰¹. Історія, як наука про людську діяльність, повинна дати висновки, які мають таке ж практичне значення, як і висновки інших наук, наголошував М.Драгоманов. Такої ж думки дотримувався і П.Павлов, для якого практична користь історії полягала в тому, що вона дає “певну можливість знайтись у сучасному і ближньому майбутньому”.

І.Луцицький ототожнював соціальну динаміку як теорію історії з філософією історії. На його думку, соціальна динаміка була новим явищем, поява якої обумовилась виникненням “основної ідеї динаміки, закону прогресу”. Вчений вважав, що “загальну теорію прогресу, закон прогресивного розвитку, формулу прогресу” спробували створити французькі й шотландські мислителі XVIII ст., які заклали підвалини соціальної динаміки. Робота з узагальнення всіх висновків, зроблених у попередньому столітті, була проведена Контом у його “Курсі позитивної філософії”.

І.Луцицький визнавав складність соціальних явищ, котрі є результатом як постійних, так і випадкових причин. Оскільки ж останні найбільше

¹⁰⁰ *Иконников В.С.* Общий взгляд на развитие науки русской истории // УИ. 1868. № 10. С.22.

¹⁰¹ *Луцицкий И.* Обзор литературы. С.74.

виявляються в духовній сфері й “ніколи не в змозі зробити повну переміну в розвитку людства, у крайньому випадку, ми не знаємо до цього часу жодного факту, який доводить це.., то необхідно вивести дію постійних причин, законів, які управляють ходом розвитку”. Учений поділяв сферу буття на матеріальну і духовну, твердячи, що безумовний прогрес відбувається у матеріальній сфері — “розвиток цей (у новий час) виходив докорінним чином з індустріального елемента, за яким слідував розвиток естетичний, і, що, власне, науковий почався лише у XVI столітті як результат розвитку попередньо вказаних двох елементів... Тут вперше головний заправляючий елемент нового життя, елемент індустріальний, виступив на сцену, як щось повністю розвинене і самостійне”¹⁰². І.Луцицький продовжував розвивати економічний напрям в історії навіть після того, як перестав спеціально займатися теоретичними проблемами науки, вважав економічну історію “вагомим і найважливішим підґрунтям для встановлення наукових законів соціології”¹⁰³.

Ідею прогресу в історії поділяв і М.Драгоманов, для якого вона існувала не лише в онтологічному, але і у гносеологічному плані — як реальний і об’єктивний критерій наукового пізнання минулого. Як зазначалося вище, М.Драгоманов не був послідовним прихильником позитивістської філософії історії, що позначилось на його розумінні прогресу в історії. У своїх ранніх роботах він піддавав критиці “метафізичну ідею безумовного прогресу”, пов’язував прогрес з категорією “порядок”¹⁰⁴. Учений допускав, що прогрес в історії людської цивілізації не завжди був послідовний: “у кожного народу в окремість відбуваються коливання при прагненні до

¹⁰² Там же. С.88-89.

¹⁰³ Луцицкий И.В. О задачах экономической истории // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн.10. К.,1896. Отд.І. С.45.

¹⁰⁴ Драгоманов М. Государственные реформы. С.3.

прогресу”¹⁰⁵. Вплив зовнішніх умов може призупинити прогрес народу, або нації. Основою прогресу є властиві людині як суспільній істоті прагнення до задоволення потреб, реалізація власної самодіяльності на громадській, культурно-науковій і політичній ниві¹⁰⁶. Водночас М.Драгоманов розглядав прогрес як рівнодію економічних, політичних, соціокультурних факторів, оскільки “економічні успіхи, яким допомагала і урядова опіка, наводять на думку про пошук гарантій гарного громадського порядку, а розумовий розвиток полегшує усвідомлення такого порядку”. “Тільки тепер склались остаточно й допевнились і думки передових людей XVIII ст. про природний *невпинний поступ* громадський наперед — *прогрес*, — поступ у господарстві, у громадських порядках, у науках і знаннях”¹⁰⁷. У пізніх працях мислитель повертався до ідеї безумовного прогресу, який визначає хід всесвітньої історії, або “людської цивілізації” (“природний і невинний поступ в історії”, “безперервний прогрес через громадську працю”¹⁰⁸, “європейські поступові ідеї”, “єдина провідна нитка безпохибного людського поступу”¹⁰⁹ і т.д.). Ідея прогресу була для М.Драгоманова основою світогляду, “котрий тепер руководить усією наукою, — того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію), рух (динаміку)”¹¹⁰. Однак, в літературі зустрічається думка, що в останніх працях (“Чудацькі думки про українсь-

¹⁰⁵ *Его же*. Император Тиберий // УИ. 1864. № 1. С.36.

¹⁰⁶ *Там же*. Див. також: Гаєвська Л. Літературно-естетична концепція Драгоманова в контексті культурософії XIX ст. // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. К.,1991. С.51.

¹⁰⁷ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. С.74.

¹⁰⁸ *Там само*. С.82, 138.

¹⁰⁹ *Його ж*. Листи на Наддніпрянську Україну. Вид.2-е. К.,1915. С.32-38.

¹¹⁰ *Його ж*. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. С.558.

ку національну справу”, “Старі хартії вільностей”) М.Драгоманов “виразно заперечує ідею прогресу і діалектики і схиляється до теорії історичного коловороту, яку обґрунтовував ще італійський історик і філософ XVIII століття Джамбатісто Віко і розвинули у своїх дослідженнях О.Шпенглер, Р.Віппер, П.Сорокін та інші”¹¹¹.

Так само як і для М.Драгоманова, прогрес був важливою пізнавальною категорією історії і для П.Ардашева: “...принцип еволюції — ось що дає історії можливість бути наукою не в сенсі лише методичного пізнання історичної дійсності, але й в розумінні систематичного відтворення історичного процесу в межах, доступних історичному досвіду”¹¹².

Все ж розуміння прогресу, попри поширення його позитивістського розуміння, для багатьох визначалося сильним впливом ідеалістичної філософії, зокрема гегелівської діалектики. Наприклад, для О.Строніна суспільний прогрес полягав “не стільки в усвідомленні свободи, або в усвідомленні рівності... скільки в усвідомленні самої свідомості, недолік якої і є єдина причина невміння нашого володіти природою суспільств”. Щодо ролі чинників прогресу, то учений віддавав перевагу економічним над духовними “і якщо додати сюди ще вірогідний висновок, що й цивілізація матеріальна обумовлюється у свою чергу фізичною, межами фізіологічними, умовами раси, і що в часи доісторичні першість належала саме цій умові, як у світі язичницькому законам матеріальним, а у світі християнському — духовним, то фізіономія історіографії стане достатньо замальованою”¹¹³.

Вище зазначалося, що філософія історії позитивізму з інших позицій, ніж філософсько-історичні системи ідеалізму, розглядала поняття органіч-

¹¹¹ *Потульницький В.А.* Ідея прогресу в політичній спадщині М.Драгоманова // Михайло Драгоманов і українське національне відродження. К.,1991. С.121.

¹¹² *ІР НБУ ім. В.І. Вернадського.* Ф.І. Спр. 8972. Арк.81.

¹¹³ *Стронин А.* История и метод. СПб.,1869. С.70-71.

ності історичного процесу, розуміючи під ним не внутрішню діалектичну єдність історії в цілому, а лише часовий взаємозв'язок окремих частин цілого. Оскільки ж ідея органічності була запозичена у німецької історичної школи, то цілісність історії визнавалася, що підкріплювалось еволюційною теорією. Так, І.Луцицький писав: “Умови розвитку суспільства поступово зміцнюються протягом століть, в силу внутрішніх загальних причин, дії яких відкриваються у всіх історичних подіях. Це і будуть явища постійні”. Водночас “історія є єдине ціле, в ній все тісно пов'язано між собою, все взаємно пояснюється... нема і не може бути жодної різниці між давнім і новим... нема і не може бути дослідження частини без зв'язку, без відношення до одного загального цілого”¹¹⁴. Однак загалом органічна теорія, тобто “сприйняття людства, як єдиного організму” зазнавала критики в історіографії позитивістського напрямку. На думку М.Драгоманова, вона призводить до того, що “ап'іорно ставиться мета людського розвитку, народи групуються відповідно абстрактній ідеї, як ступені загальнолюдського розвитку, історія власне розвитку всякого народу залишається на задньому плані й народне життя зображується лише з однієї якої-небудь сторони, — тієї, яка скоріше може підходити до ап'іорно встановленим *моментам* загальнолюдського життя”. Очевидно, що саме тут є придатний ґрунт для спекулятивних конструкцій і фактичних помилок. Звідси витікала і вимога до історичного дослідження — “показувати поступові зміни життя кожного народу в часі”¹¹⁵. О.Стронін був переконаний, “що кожний значний період життя історичного має свого роду цілісність і так би мовити особистість свою, зокрема вік XVI, наприклад, весь проникнутий потягом до звільнення совісті, до зрівняння церковного, XVII характеризується зрівнянням міжнародним, XVIII спрямований на зрівняння міжусобне, XIX

¹¹⁴ Луцицький І. Обзор литературы. С.90-91.

¹¹⁵ Драгоманов М.П. Программа по истории Древнего Востока. С.3, 5.

поглинутий зрівнянням міжстановим”¹¹⁶. Цілком очевидно, що стронінська “особистість” історичного періоду не відрізнялася від “головної ідеї епохи” історичної школи. Оскільки ж органічність розглядалася не як внутрішня єдність, то на перший план виступали умови розвитку. “Людство розглядається як організм, поставлений у відповідні умови щодо самого себе і оточуючої його фізичної природи, і у сукупності цих умов розпізнаються органічні, цими умовами створені, закони, які визначають історичний ріст народів. Люди і природа, природа і люди в їх безперервному взаємному співвідношенні...”, — писав В.Авсеєнко з приводу книги Бокля, вважаючи, що тим самим філософія історії “переноситься на твердий науковий ґрунт”¹¹⁷.

Зовнішні умови вважалися визначальними у формуванні окремих індивідуумів, які виступали продуктом свого середовища. “Кожного чоловіка, кожного письменника тоді тільки можна оцінити як слід, коли поглянемо на нього власне історичним, об’єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював”, — твердив М.Драгоманов¹¹⁸. “Яким би великим не було значення особи в історії, ми знаємо, що вона все ж підпорядковується умовам того середовища, в якій діє, або іншими словами, дух людський, дух окремої особи перебуває у строгій залежності від духу народного”, — переконував В.Авсеєнко¹¹⁹. У працях з римської історії М.Драгоманов виходив з того, що імператори були представниками певної державної системи, яка, у свою чергу, являла вищий ступінь розвитку правової свідомості певного народу. Отже, “велика особа” в історії є виразником прагнень суспільства до встановлення такого порядку, який може

¹¹⁶ Стронин А. Указ.соч. С.71.

¹¹⁷ Авсеєнко В. Идеализм и материализм в истории // Отечественные записки. 1863. № 5. С.17.

¹¹⁸ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. С.22.

¹¹⁹ Авсеєнко В.Г. Указ.соч. С.14.

забезпечити їхні загальні потреби — матеріальні, моральні, політичні. Відсутність в масах політичної свідомості, прагнення до громадянських свобод призводить до встановлення деспотичних режимів¹²⁰. Відчутний вплив ідей ідеалістичної філософії долався порівняно просто — “масам” відводилась активна роль в історії, оскільки вони можуть змінювати певний державний порядок. І.Луцицький писав з цього приводу: “Якщо незадоволена маса виявиться більш-менш сильною, енергійною і здатною діяти, цей порядок впаде, щоб звільнити місце іншому, зовсім протилежному, якого чекає рано чи пізно така ж доля”¹²¹.

Встановлена безумовна залежність окремої особи від умов її існування логічно призводила до розв’язання питання про міру людської свободи і роль випадку в історії. “Людина, звичайно, вільна у своїх діях (за певних умов), але суспільство, народ не так рухомі й незалежні у своїй діяльності. Ними не може управляти особиста воля, або випадковість; його сучасна діяльність визначається цілим рядом попередніх подій...”, — твердив В.Авсеєнко, практично визнаючи встановлену історичною школою безпосередню залежність і зв’язаність сучасного і минулого. Значно обережніше підходив до розв’язання цієї проблеми І.Луцицький, котрий допускав, що “правильний хід історичного розвитку іноді порушується випадковими впливами, в історії існують окремі явища, які є наслідками особливих причин і не залежать від загальних законів, які управляють розвитком людства”¹²². При цьому “випадкові впливи”, що не піддавалися раціональному осмисленню, залишалися за межами дослідницького інтересу, оскільки їхня поява, очевидно, була викликана суб’єктивними чинниками, які тільки спотворюють “правильний” хід історії.

¹²⁰ Драгоманов М.П. Государственные реформы. С.2; *Его же*. Император Тиберий // УИ. 1864. № 2. С.42-55.

¹²¹ Луцицкий И. Обзор литературы. С.61.

¹²² Там же. С.86.

Г.Х. фон Врігт виділив три догми позитивізму, які визначили розвиток філософії наукового методу в середині та другій половині ХІХ ст.: 1. Методологічний монізм, тобто ідея одноманітності наукового методу незалежно від різних галузей наукового дослідження. 2. Точні природничі науки, зокрема математична фізика, дають методологічний ідеал або стандарт, за яким вимірюють рівень розвитку і досконалість всіх інших наук, включаючи гуманітарні. 3. Наукове пояснення є “каузальним” і, крім того, воно полягає у підведенні індивідуальних випадків під гіпотетичні загальні закони природи, включаючи “природу людини”¹²³.

Очевидно, найбільш виразно цей методологічний догматизм позитивізму виразив О.Стронін, який повторював думки основоположника позитивізму Конта: “історія або взагалі науки моральні, повинні чекати свого відродження від природознавства, вони повинні зблизитись з ним, стати на ґрунт його, історик повинен бути разом з природознавцем, він повинен засвоїти методи природознавця”¹²⁴. Для історика, як і для суспільствознавця взагалі, це означало засвоїти головний метод природознавця — індукцію. Сходження від одиничного, конкретного до загального повинно відбуватися за допомогою досліду, суть якого полягає у спостереженні над конкретними явищами. “В історії, відповідно, цей шлях передбачає, ґрунтуючись на спостереженні фактів, подій рухатися до їх закону, узагальнення, а не навпаки, тобто не від спекулятивних узагальнень рухатись до фактів, як це робилося у філософіях історії”¹²⁵.

Виходячи з цього панувало переконання, що вивчення історичних фактів переслідує мету побудови причинно-наслідкового ряду, в якому діалектика внутрішніх зв’язків замінялася видимою послідовністю і залежністю від середовища. М.Драгоманов писав: “Спостерігаючи за щепленням істо-

¹²³ Врігт Г.Х. фон. Указ. соч. С.43.

¹²⁴ Стронин А. Указ.соч. С.20.

¹²⁵ Там же.

ричних подій, ми поступово можемо дійти до таких явищ, які, діючи як найближча причина історичного факту, самі, однак, не будуть такими, як, наприклад, географічний устрій країни або клімат.., такі явища, будучи постійно діючими, обумовлюють не одну подію... а низку їх, або краще сказати, цілий рід їх”.

Як зазначалося вище, широкою популярністю у колах академічної і ліберальної інтелігенції користувалися погляди англійського позитивіста Дж.Мілля. Англійський мислитель вважав, що філософія повинна виконувати завдання загальної методології пізнання. Оскільки ж завдання науки полягає у впорядкуванні одиничних явищ, то індукція проголошувалась головним методом наукового пізнання — “всесильна індукція, елімінуючи причини, встановлює закони явищ”¹²⁶. Під впливом індуктивної логіки Дж.Мілля написана праця О.Строніна “Історія і метод” (1869)¹²⁷, яка, вочевидь, являла собою першу спробу у вітчизняній філософії історії з позитивістських позицій розробити проблеми логіки історичного пізнання. Загалом її важко назвати оригінальною. Це швидше компіляція з основних праць фундаторів позитивізму — Конта, Спенсера і Мілля. Зокрема, на останнього автор посилається 117 разів. О.Стронін зосередив свою увагу на обґрунтуванні необхідності застосування до суспільних наук методів природознавства, розкрив значення індукції, дедукції, порівняльного методу в історії тощо. Однак Стронін не був істориком-дослідником і не приділив достатньої уваги складній проблемі інтерпретації історичного матеріалу, що позбавило його книгу практичної користі й вона майже не вплинула на вітчизняну історіографію. Хоча, зауважимо, значний розрив між теоретичними роздумами і напрямками конкретно-історичних досліджень був

¹²⁶ Шкуринов П.С. Указ.соч. С.123-124.

¹²⁷ Докладніше про О.Строніна див.: Лейкина-Свирская В.Р. А.И. Стронин // Революционная ситуация в России в середине XIX века: Деятели и историки. М.,1986. С.159-169.

характерним явищем того періоду в цілому¹²⁸.

Наполягаючи на “індуктивістському” пізнанні історії, О.Стронін на-самперед зупинився на застосуванні індукції в різних науках. Оскільки, на його думку, індукція вживається навіть у таких “дедуктивних” науках, як математика і філософія, то необхідно визначити особливості застосування цього методу. “Індуктивними знаряддями” є дослід — “спостереження довільне” і спостереження — “дослід мимовільний”. Індукцію природознавця, яка спирається переважно на дослід, О.Стронін назвав *експериментатикою*. Однак цей вид індукції не може бути застосованим повною мірою до вивчення суспільних явищ, де дослідник може використовувати лише спостереження і позбавлений досліду — інструменту природознавців. Отже, переконаний учений, суспільствознавцю залишається лише засвоїти інші прийоми індукції. Індукцію суспільствознавця О.Стронін назвав *обсерватикою* (соціальна індукція), яка за методом аналогічна “порівняльному методу” Конта і “сукупному експериментальному методу спостереження” Мілля¹²⁹. “Знаряддями обсерватики” виступають: класифікація, дослід (довільне спостереження) та ізолювання¹³⁰.

Саме з класифікації повинно починатися застосування природничих методів до соціальних наук, переконаний О.Стронін. Сучасний йому стан історичної класифікації за народами і епохами, на Стародавню, Середньовічну і Нову історію, на історію Греції, Риму, Франції, Англії тощо не задовольняв ученого. Замість синхроністичної і етнографічної класифікації О.Стронін пропонував здійснити поділ за природними елементами суспільного життя і за суспільними формами (історичними державними організаціями)¹³¹. До елементів суспільного життя О.Стронін відносив: віру,

¹²⁸ Таран Л.В. Указ.соч. С.36.

¹²⁹ Стронин А. Указ.соч. С.73.

¹³⁰ Там же. С.28-29.

¹³¹ Там же. С.33.

знання, промисловість, політику, мистецтво тощо. Форми суспільного життя можуть бути, по-перше, часовими: ера, епоха, історія, по-друге, локальними: особистість, національність, людство. Запропонована класифікація передбачала чітко визначену мету — “для історичної, або взагалі соціальної науки, цікавіше знати, за якими законами живе і розвивається в суспільствах, наприклад, віра, знання, форми правління, промисловість, ніж те, за якими законами живе і розвивається та чи інша нація, — тим більше, що для націй законів окремих і бути не може, хіба що в небагатьох випадках, і тим більше, що, зрозумівши закони елементів, легко прикласти їх потім і до форм, до націй і яких завгодно формальних явищ історичних”¹³².

Класифікація була головною умовою історичної науки і для М.Драгоманова, який вважав, що для того, “щоб добути які б то не було узагальнення з історичних явищ і щоб надати практичного значення науці про ці явища, необхідно перш за все класифікувати історичні явища за родами і видами... Всі нескінченні суперечки між вченими про причини появи і коливання у певних політичних і релігійних рухах, воєнних успіхах і неуспіхах різних країн, падіння царств і т.п. відбуваються головним чином тому, що перш за все не домовляться про класифікацію фактів і уявляють собі синхроністичні явища життя військового, політичного, соціального, культурного, морального багато більше переплетеними у причинному зв'язку між собою, ніж це може існувати в дійсності”¹³³. З цією метою необхідно повністю змінити хронологічно-географічну систему групування матеріалу, яка була наслідком звернення до “зовнішньої послідовності” історичних подій, на “логічну”, в основі якої лежить завдання “схопити суттєві ознаки явищ і згрупувати їх за цими ознаками.” За прикладом природничої класифікації явищ за їх суттєвими ознаками М.Драгоманов

¹³² Там же. С.34.

¹³³ Драгоманов М. Положение и задачи науки Древней истории. С.79.

пропонував надати простору і часу значення умов, серед яких це явище відбувається, і послідовності, в якій воно змінюється. Весь матеріал історії, на думку вченого, можна помістити у три великі розділи: “А) Матеріал, з якого складаються суспільства: а) індивідууми, б) народності. В) Суспільства: а) форми їх: сім’я, клас, союз державний, союз міждержавний. С) Продукти суспільної діяльності: матеріальні і моральні”. Все те, що входить у перший розділ, вивчають антропологія і етнологія, у другий — “є власне предмет наук суспільних, динаміка яких і є історія”¹³⁴.

Переваги класифікації, яка використовується у природничих науках, переконував О.Стронін, полягають у виділенні кожної групи однорідних явищ у спеціальну науку: “У соціальному світі такі групи явищ, такі явища формальні, становлять собою, по-перше, простір, людство, народ і індивідуум, по-друге, час історію, епоху і еру”. Оскільки за Міллем мета класифікації полягає у поєднанні предметів, які мають найбільшу кількість важливих загальних властивостей, О.Стронін виділяв в історії три найважливіших елементи: а) життя і цивілізацію фізичну; б) життя і цивілізацію матеріальну; в) життя і цивілізацію духовну. Кожній групі суспільних явищ відповідають такі “елементарні соціальні науки”: першій — історія фізична (антропологія); другій — економічна, яка, у свою чергу, складається з історії землеробства, промисловості, торгівлі; третій — психологічна, куди входять історія релігії, філософії, науки, естетична, логічна (“яка вивчає закони появи, розвитку і застосування методів наукових, художніх і релігійних”), практична, політична (правознавство), яка також поділяється на право міжцерковне, міжнародне, міжособне, міжстанове, міжсімейне, міжособове і міжмайнове.

Другим кроком перенесення методу природничих наук у соціальні є спостереження, яке має необхідну умову — спостереження в соціальних науках повинно здійснюватись на основі великих часових і просторових

¹³⁴ Там же. С. 80.

проміжків. Тут О.Стронін цілком покладався на Бокля. Спостереження у соціальних науках мають більше значення ніж дослід, оскільки для дослідження суспільних явищ неможливо повністю перенести прийоми досліду, які застосовуються у природничих науках. Однак, виправданим і ефективним може бути використання прийомів натуралістів, які супроводжують дослід. Наприклад, методи, які використовуються в статистиці — порівняння великої кількості фактів, їх комбінація у різноманітні групи, класифікація за розрядами і т.ін. — дають можливість вивести певні закономірності. Аналогічними прийомами може скористатися, наприклад, історик мистецтв. “Зібравши також по можливості велику кількість фактів цього роду, він може розподілити їх всі, по-перше, з точки зору взаємного між собою відношення різних мистецтв у часі, у послідовності, і тут він, очевидно, побачить, які з них передують іншим, випереджаючи інші своїм розвитком, і які, звичайно, своїм розвитком запізнюються. Потім ті ж самі факти він може комбінувати стосовно того чи іншого змісту і напрямку мистецтв, і тут помітить, звичайно, яким був напрямок мистецтв на початку цивілізацій, який в середині і який в кінці їх. Нарешті, може він згрупувати свої дані за засобами, або знаряддям кожного мистецтва, за здатністю виразити ідею прекрасного, за більшим або меншим впливом на життя і т.ін., і при кожному з цих прийомів може розраховувати отримати новий і новий висновок”¹³⁵. У такому випадку дослідник, крім, власне, статистичних методів, користується методом “соціального ізолювання”, виділяючи, ізолюючи, розкладаючи складні досліджувані явища на прості елементи. Класичним прикладом для О.Строніна знову ж таки є методологія Бокля. Статистика, спостереження і порівняння, таким чином, дають можливість сконструювати низки послідовних, постійно повторюваних змін, які складаються просто із суми дрібніших елементів, забезпечуючи тим самим точний розподіл минулих подій. Таким же шляхом можна реконструювати

¹³⁵ Там же. С.44.

невідомі відрізки минулого розвитку за аналогією з подіями, які відбулись в іншому місці і в інший час. Власне, порівняння за аналогією, яке виступає найважливішим регулятивом методології історії є витвором просвітницької історичної думки, де воно все ж було допоміжним засобом. “Історична критика отримує в такому *соціологічному методі* допомогу у тих випадках, коли не існує ніяких даних для перевірки певних доказів для певних явищ, — писав М.Драгоманов. — Ця допомога полягає у *порівняльному методі, який є неминучим наслідком логічної, а не топографічно-хронологічної системи викладу*... Тільки порівняльним методом ми зуміємо визначити і хронологічну епоху для певного роду фактів, якщо джерела, звідки ми беремо ці відомості, неповні, спотворені або відрізняються хаотичною чи фантастичною хронологією”¹³⁶. Очевидно, що такі методи можуть бути придатними для дослідження великих тотальностей, а не локалізованих у просторі і часі індивідуальних історичних об’єктів. “Пізнання соціально-історичного світу не може піднятися до рівня науки шляхом застосування індуктивних методів природничих наук, — твердив Х.-Г.Гадамер. — Щоб не означало тут слово “наука” і як би не було поширене в історичній науці в цілому застосування більш загальних методів до того чи іншого предмета дослідження, історичне пізнання все ж не має своєю метою представити конкретне явище як випадок, що ілюструє загальне правило. Одиначне не служить простим підтвердженням закономірності, яка у практичних обставинах дозволяє робити пророкування. Навпаки, ідеалом тут може бути розуміння самого явища в його однократній та історичній конкретності. При цьому можливий вплив скільки завгодно великого обсягу загальних знань; мета ж полягає не в їх фіксації і розширенні для більш глибокого розуміння загальних законів розвитку людей, народів і держав, а навпаки, у розумінні того, яка це людина, цей народ, ця

¹³⁶ Драгоманов М. Положение и задачи науки Древней истории. С.80-81 (виділено нами. — С.С.).

держава, іншими словами — як могло трапитись, що вони стали такими”¹³⁷.

Вище зазначалося, що фундатори позитивізму висували вимогу перетворення історії в науку, яка вивчає закони соціального розвитку, власне в наукову теорію суспільства — соціологію, для якої історія, тобто встановлення фактів минулого життя людства і розповідь про них, лише постачала матеріал для узагальнень та виведення законів, була прикладною наукою. Соціологія — абстрактна теоретична наука про закони історичних утворень та історичний рух, використовувала індивідуальне і емпіричне для побудови теоретичних конструкцій, і вони не мали для неї самостійного значення. Водночас індивідуальне та емпіричне повинно було досліджуватись досить точно, оскільки ставало основою майбутньої теорії. П.Ардашев з цього приводу писав, що “науковому пізнанню підлягає не лише загальне, але й *одиничне*, не тільки відношення між речами, але й самі речі у їх конкретних реальностях, не тільки закони явищ, але й самі явища”¹³⁸. Отже, індукція визнавалась необхідним елементом дедукції. Недоліки чисто “індуктивістської” інтерпретації історії були очевидні. “Індукція є у нас методом, далеко не таким вичерпуючим, як у натураліста, на ґрунті історії вона значно перероджується в силі та втрачає свої кращі соки”, — відзначав О.Стронін¹³⁹. Звідси випливала необхідність використання в історії дедуктивного методу, що також підтверджувалося посиленням на природничі науки, зокрема на астрономію, яка перетворилась на науку більш дедуктивну, ніж індуктивну. До того ж О.Конт і Дж.Мілль цілком свідомо припускали наявність попередніх гіпотез при вивченні суспільних явищ. Такої ж думки дотримувався і “правовірний” позитивіст І.Лучицький: “Але, запитується, де історик знайде точку опори не тільки

¹³⁷ Гадамер Х.-Г. Указ.соч. С.45-46.

¹³⁸ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. Ф.І. Спр. 8972. Арк.79.

¹³⁹ Стронин А. Указ.соч. С.78.

для усвідомлення загального зв'язку подій, але і для самої критики фактів, якщо попередньо у нього не буде складена загальна схема всієї історії? Особлива складність фактів в історії доводить необхідність створення теорії, гіпотези, без яких неможливий рух науки вперед...”¹⁴⁰

Відмінність запропонованого позитивізмом гіпотетико-дедуктивного методу дослідження соціальних явищ від ідеалістичної історіософії полягала у вимозі використання дедукції на ґрунті добутих за допомогою індукції емпіричних фактів. “Сила тієї чи іншої дедукції зростає прямо пропорційно успіхам індукції”, — переконував О.Стронін¹⁴¹. Дедукція створює раціональні закони, на відміну від емпіричних законів, джерелом яких є індукція. Раціональні закони є основними, власне законами природи, у тому числі й “природи людини”, під які підводилось індивідуальне для наукового пояснення. “Науку про людську природу можна визнати існуючою настільки, наскільки приблизні істини, які складають практичні знання людства, можуть бути представлені в якості висновків, королларієв з тих загальних законів людської природи, на яких вони ґрунтуються”, — стверджував Дж.Мілль¹⁴².

На цій основі О.Стронін виводив регулятивні принципи методології історії: “1) взаємна пропорція методів у природі суспільній завжди однакова; 2) але в кожній окремій сфері цієї природи індуктивність і дедуктивність зворотно пропорційна; і 3) чим ця зворотна пропорційність напруженіша, тим ближче реакція”¹⁴³. П.Павлов дещо деталізував пізнавальний інструментарій історика: “Метод, тобто спосіб дослідження історичних пам'ятників (палеонтологічних, археологічних, письмових, етнографічних, географічних та ін.), може бути подвійним: по-перше, суб'єктивним —

¹⁴⁰ *Лучицкий И.В.* Обзор литературы. С.89-90.

¹⁴¹ *Стронин А.* Указ.соч. С.108.

¹⁴² *Милль Дж.С.* Система логики. М.,1899. С.687.

¹⁴³ *Стронин А.* Указ.соч. С.115.

аналітичний (індуктивний) і *синтетичний* (дедуктивний); по-друге, об'єктивним". Останній вирізняється критикою джерел та особливостями самих джерел. "А тому об'єктивний метод буває: по-перше, *описовий* (досліджує дані, що є в джерелах, за їх якістю), по-друге, *математичний* (розглядає ці дані за їх кількістю)". На думку П.Павлова, суб'єктивний метод застосовується в історії, а об'єктивний — у "статистиці", під якою він розуміє власне статистику — "ніби зупинену історію". Доречно зауважити, що тут П.Павлов майже дослівно цитує книгу відомого петербурзького професора В.Порошина "Критичні дослідження про основи статистики" (1838). "Описовий метод" за типами джерел поділяється на: літературний, лінгвістичний, археологічний, етнографічний, географічний, етнологічний, палеонтолого-археологічний. Математичний метод слабо застосовується в історії за відсутністю необхідної кількості статистичних даних, але у майбутньому, впевнений професор, він буде широко практикуватися. Поза сумнівом, всі історичні методи, як і методи природничих наук, мають бути *"порівняльними* (тобто ґрунтуватися на загальнопорівняльному вивченні однорідних даних всіх можливих категорій)"¹⁴⁴. Власне тут ми вперше зустрічаємо роздуми щодо критики джерел і наявності в них якісних даних, які є необхідним елементом для реконструкції минулих подій. Складається враження, що принципи джерелознавчої критики, встановлені німецькою історичною школою, взагалі не підлягали обговоренню.

5.4. Психологізм в історії. "Методологія історії" Є. Щепкіна

Декларативні, а іноді й цілком провокативні, вимоги застосування позитивістської методології у конкретно-історичних дослідженнях переслідували очевидну мету — змінити акцент уваги професійних істориків від політичної, індивідуалізуючої династичної та подієвої історії на дослі-

¹⁴⁴ Павлов П. Указ.соч. С.287-288.

дження масових подій минулого, взаємодії різноманітних факторів суспільного розвитку (політичного, економічного, культурного тощо). Критика ж метафізичної ідеалістичної філософії історії зосереджувалася переважно на свідомому суб'єктивізмі, який був несумісним з утверджуваним образом науки, де головною вимогою традиційно виступала “об'єктивність” як етичний ідеал науковця. Все ж войовничий натуралізм позитивізму не сприймався більшістю професійних істориків. Скептично ставилися, а то й зовсім ігнорували вони й соціологію, зокрема за проголошені представниками нової науки амбіційні твердження, що історія має стати для неї лише допоміжною наукою. Як згадував М.Кареев, “у періодиці таке різке ставлення до соціології проявлялось, правда, доволі рідко, але в приватних бесідах “чистих істориків” скептичне ставлення до соціології все ж проявлялось досить часто, щоб це дало право на таке узагальнення”¹⁴⁵.

Водночас критики позитивізму не відмовлялися від причинності, яка була головним регулятивом не лише позитивістської гносеології, але й німецької “історичної школи”. “Теоретикам, які виходили із принципової рівності між причинністю та розвитком і бажали залишитись вірними поняттю причинності сучасного природознавства, не лишалось нічого іншого, як більш різко розмежувати матеріальне і духовне становлення, дати для обох галузей своєрідне і самостійне тлумачення поняття причинності й спробувати з особливих умов психічної причинності зрозуміти особливості галузі історичного буття”¹⁴⁶. Ця фраза Е.Трельча характеризує ситуацію, названу В.Віндельбандом “психологізмом”. Психофізика Г.Фехнера і І.Гербарта, яка розглядала зв'язки між психічними і фізичними функціями, стала базою для гносеології. “З іншого боку, історичний релятивізм вимагав метафізичного мислення для розуміння різноманітних історичних утворень, головним чином із психологічного пояснення із особистих і загальних

¹⁴⁵ Кареев Н. Основы русской социологии. С.152.

¹⁴⁶ Трельч Э. Указ.соч. С.346.

мотивів відповідної історичної дійсності, якій кожна система повинна була дати адекватний вияв, — писав В.Віндельбанд. — Цьому релятивізму нескільки не заважало, більше того, було йому навіть близьким те, що і психологія в якості причинного пояснення фактичного також не може дати або гарантувати нормативні критерії істини, як і нормативні критерії добра: саме психологізм виявився зручним підґрунтям для заспокоєння при мінливих фактах історії. Таким чином, в кінцевому підсумку в якості власне філософського елемента всюди залишилась тільки психологія”¹⁴⁷.

Отже, психологізм — це позиція, яка допускає використання понять і методів однієї із природничих наук (психології) при описі кардинальних “механізмів” наукового пізнання загалом. “Психологізм породжує натуралізм, оскільки психологія виступає однією з наук про природу, а її використання для вияснення суті наукового пізнання означає розгляд цього пізнання в рамках причинно-наслідкових, структурно-інваріантних або інших підходів, властивих природознавству”¹⁴⁸.

Значний вплив на історичну думку мав знаменитий німецький психолог, основоположник експериментальної психології В.Вундт (1832—1920), котрий намагався пристосувати психологію до пояснення історичних явищ як проявів творчого духу. В.Вундта іноді називають “німецьким Спенсером”, оскільки він, як і англійський мислитель, виходив із натуралістичних засад та беззастережної вимоги встановлення законів для пояснення розвитку — “першим завданням будь-якої науки, що досліджує факти, є встановлення елементів і потім — пошук законів, за якими ці елементи з’єднуються один з одним”¹⁴⁹. Водночас психологія для нього, предметом

¹⁴⁷ *Виндельбанд В.* Философия в немецкой духовной жизни. С.340.

¹⁴⁸ *Современная философия науки: Знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада.* Хрестоматия. Изд. второе, переработанное и дополненное. М., 1996. С.13.

¹⁴⁹ *Вундт В.* Введение в психологию. М.,1912. С.38.

якої “є вся багатообразність безпосередньо даних кількісних змістів нашого досвіду”, виступала вихідним моментом пізнання, “керівництвом і для філософського розгляду”¹⁵⁰. А, отже, і всі “науки про дух” (*Geisteswissenschaft*) мають право на існування лише тому, що вони ґрунтуються на фактах психології, власне науки про дух у широкому розумінні цього слова. Історик для розуміння історичних явищ і доведення своїх висновків завжди звертається до аргументів, взятих із безпосередніх фактів духовного життя. Тому методи психології можуть бути успішно застосовані в “науках про дух”, і вона може стати для них епістемологічним підґрунтям, особливо так звана “психологія народів”, переконував німецький філософ.

Експериментальна, емпірична психологія В.Вундта була спрямована на встановлення відмінних закономірностей психічних процесів від тілесних (фізіологічних). Суб’єктивно обумовлені уявлення, відчуття і афекти людини являють собою безпосередні переживання, котрі психологія намагається зрозуміти як вони виникають і протікають у свідомості та переходять у співвідношення один до одного. Саме тому фізіологія і психологія розглядають єдиний психофізичний індивідуум. Але фізіологія розглядає його як об’єкт зовнішнього світу, включений у зв’язок фізико-хімічних процесів, з яких складається органічне життя, а психологія — як зв’язок переживань людської свідомості. Важливу роль у пізнанні відіграють два фактори: суб’єкт, який пізнає, і незалежний від нього мислимий об’єкт. Оскільки ж об’єктом дослідження є психофізичний індивідуум, то встановлюється тотожність між суб’єктом та об’єктом — “всі душевні стани та їх розвиток виникають із безпосередньо пережитих процесів свідомості і тому зрозумілі тільки з них”¹⁵¹.

Широкою популярністю користувалася “Логіка” В.Вундта, яка за життя автора витримала декілька видань. Сучасники називали її “енцикло-

¹⁵⁰ Там же. С.145.

¹⁵¹ Там же. С.152.

педією наукових знань кінця XIX століття”, де були визначені методи і завдання, розглянуті історія та дана оцінка тодішньому стану багатьох галузей знань. Другий том цього капітального видання містив “Логіку наук про дух”, у якій автор застосовував методи психофізики до суспільних наук, філософії та історії. Остання “має своїм предметом не індивідууми, а народи”, — переконував В.Вундт, цілком залишаючись у цьому питанні на позиціях позитивізму¹⁵².

Погляди В.Вундта знайшли численних прихильників; серед них особливо виділимо Е.Бернгейма (1850—1942)¹⁵³, відомого своїм “Посібник з історичних методів” (“*Lehrbuch der historischen Methode*”), котрий до 1908 р. витримав 6 видань, і дві частини якого були перекладені російською мовою і вийшли окремими виданнями —“Введение в историческую науку” (М.,1908) і “Философия истории, ее история и задачи” (М.,1910). Теоретичні принципи цього вченого користувалися популярністю серед російських і українських істориків. Для підтвердження висловленої думки звернемося до дослідження Л.Таран, котра підрахувала, що В.Іконников у своїй фундаментальній праці “Опыт русской историографии” (К.,1892) майже 40 разів посилався на працю німецького вченого¹⁵⁴. Хоча Е.Бернгейм критикував позитивізм, що певно було лише даниною вимогам “критичного часу”, у своїх вихідних положеннях він залишався на позиціях позитивізму, і, як представник психолого-генетичного тлумачення історії, намагався на цій основі створити її методологію. Вивчення причинного зв’язку є головною вимогою науки, і історичні знання перетворились на справжню науку лише тоді, коли в ній утвердилась генетична теорія. “Історія є наука, що вивчає і

¹⁵² Wundt W. Logik. Eine Untersuchung der Prinzipien der Erkenntnis und der Methoden wissenschaftlicher Forschung. Bd.II., 2 Abth. Stuttgart,1895. S.465.

¹⁵³ Bernheim, Ernst (1850—1942) // R. vom Bruch und R.A. Müller (Hrsg). Historikerlexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhunderts. München,1991. S.27-28.

¹⁵⁴ Таран Л.В. Указ.соч. С.44.

зображує у психофізичному причинному зв'язку факти розвитку людей, оскільки факти ці складають прояви діяльності людей як соціальних істот”¹⁵⁵. Оскільки предметом історії є діяльність людей, а їхні дії визначаються не тільки зовнішніми причинами, а переважно внутрішніми реакціями (відчуттям, мисленням, волею), за допомогою яких вона діє цілеспрямовано, то ці внутрішні причини належать до “психічної причинності, і цей вид пізнання причинності переважає в історії, бо навіть зовнішні фізичні причини діють більшою частиною так, що проникають у свідомість людини і перетворюються у психічні імпульси”, — твердив Е.Бернгейм¹⁵⁶.

Реконструкція історичного матеріалу — “правильна конструкція зв'язку в цілому” — для німецького історика є найважливішим елементом творчої лабораторії дослідника, головним завданням якого є відтворення “об’єктивної” картини минулого. Бар’єром на цьому шляху є подолання суб’єктивізму, який частково можна ліквідувати правильною критикою та інтерпретацією джерел і допоміжним методологічним засобом, так званім “відносним масштабом”. “Ми маємо можливість виміряти і оцінити окремі події за масштабом їх власної еволюції, ставлячи собі запитання: як відносяться окремі моменти до результату, чи відповідають застосовані засоби бажаній меті, а останні — фактично досягнутим результатам”. Власне, це мало відрізняється від висунутої “історичною школою” вимоги визнання історичного факту за його наслідками для наступних подій. Цілком очевидно, що у такому випадку завданням реконструкції є побудова “еволюційного ряду” — “необхідно особливо детально дослідити, чи дійсно події, які слідує одна за одною на тій же арені, знаходяться між собою у причинному зв'язку”. Складовими частинами “Конструкції” є: а) комбінація окремих фактів (гіпотеза); б) репродукція фактів у їх зв'язку; в) конструкція

¹⁵⁵ Бернгейм Э. Введение в историческую науку. М., 1908. С.26.

¹⁵⁶ Там же. С.28.

психічних факторів; г) конструкція фізичних факторів; д) конструкція культурних факторів.

Стосовно конструкції психічних факторів, то Е.Бернгейм був переконаний, що розуміння духовних причин і умов людської діяльності в історії дослідник отримує з досвіду за аналогією з власним духовним життям на основі досконалого вивчення психології людини. Однак недостатньо ознайомитись із сучасними досягненнями практичної і теоретичної індивідуальної психології, оскільки стосунки людей між собою, вплив індивідуумів на соціальні групи, або зворотний вплив соціальних груп на окремі індивідууми неможливо вичерпати індивідуальною психологією. Це вивчає соціальна психологія, найважливішим завданням якої є “дослідження різнобічного, різнорідного коловороту взаємодій та визначення, що саме є серед особистих якостей і дій індивідуальне і що складає загальний здобуток часу і суспільства”¹⁵⁷.

Загалом спроби розкрити психологічну закономірність, яка лежить в основі історичного процесу, неоднозначно сприймалися вітчизняними істориками. Так, П.Ардашев допускав таку можливість з теоретичної точки зору, але різко критикував тих дослідників, які намагалися розв’язати цю проблему на ґрунті колективної, соціальної психології, переконуючи, що відправним пунктом такого дослідження має бути “поняття особи як єдино реального історичного атома і єдино реальної психологічної одиниці — і окремих людських дій як початкових елементів історичного руху. Оскільки закономірність людських дій є закономірність психологічна, і оскільки, з іншого боку, до них зводиться у кінцевому аналізі весь історичний процес, то, безперечно, в основі останнього лежить процес психологічний, і історична закономірність є — знову таки у кінцевому аналізі — закономірність психологічна”¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Там же. С.127.

¹⁵⁸ Ардашев П. Психология в истории // Вопросы философии и психологии.

На основі теорії В.Вундта побудував свою “Методологію історії” (1905) професор Новоросійського університету Є.Щепкін (1860—1927)¹⁵⁹. На його думку, відповідний розділ “Логіки” знаменитого німецького ученого залишається неперевершеним у спробах розробки логіки історії. Теоретичними джерелами роботи Є.Щепкіна були також праці Бернгейма, Зіммеля, Барта (“Философия истории как социология”), Зігварта, Ксенопола (“Фундаментальные принципы истории”) та ін. Отже, цілком закономірним є сформульоване одеським професором завдання історичної науки — “мета інтерпретації — не пошук історичних законів і слідів їх впливу, а *виявлення в подіях дій психологічних законів*”¹⁶⁰. Можливість “загальнопереконливих” висновків для Є.Щепкіна, по-перше, базується на існуванні загальнообов’язкових психологічних законів, по-друге, на особливостях генетичного пояснення в історії, яке полягає не в тому щоб передбачити наступні події на основі сучасних подій, а в тому, щоб відшукати психологічні причини цих подій у минулому.

1895. Кн.3 (Май). С.312-313.

¹⁵⁹ Про Є.Щепкіна докладніше див.: *Максименко И.В.* Е.Н. Щепкин: к портрету историка и общественного деятеля // Российские университеты XVIII—XX веков в системе исторической науки и исторического образования: Материалы межвуз. науч. конф. Воронеж, 1994. С.62-65; *Попова Т.Н., Максименко И.В.* Научно-педагогическая деятельность проф. Е.Н. Щепкина // Одесі 200: Тези доп. міжн. наук.-теорет. конф. 6-8 вересня 1994 р. Одеса, 1994. Ч.2. С.27-29; *Алпатов С.И., Першина З.В., Демин О.Б.* Историческая наука в Одессе за 200 лет: (Изучение всеобщей истории и археологии) // Очерки развития науки в Одессе / Отв.ред. С.А. Андронати. Одесса, 1995. С.481; *Попова Т.Н. Станко В.Н.* Исторические исследования в Одесском университете: Традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета им. И.И. Мечникова. 1995. Вып.1. С.37-52.

¹⁶⁰ *Щепкин Е.Н.* Вопросы методологии истории. Одесса, 1905. С.5.

Психологічне тлумачення історії ґрунтується на чотирьох основних постулатах, які, хоча і не визнані загальнообов'язковими, зауважує історик, але є необхідними для пізнання минулого людського життя. Першим принципом є *судження за суб'єктом*, суть якого полягає у застосуванні власного психічного досвіду дослідника для розуміння внутрішньої духовної і зовнішньої фізіологічної діяльності історичних осіб. При дослідженні великих колективних подій (битв, народних рухів, змін у процесах виробництва тощо) історик може розкласти їх на низку схожих між собою індивідуальних впливів та дій, які можливо тлумачити за аналогією з власним внутрішнім досвідом, — так пропонував Є.Щепкін застосовувати на практиці даний постулат. Другим принципом є визнання *впливу на діючу особу навколишнього духовного середовища*. Тут йдеться про взаємозалежність і взаємовпливи індивідуума на суспільство і навпаки. Це є предметом дослідження соціальної або народної психології. Те ж саме можна сказати і про третій принцип — гіпотезу, за якою явища духовного життя особи і групи обумовлені *впливом фізичної природи* самої людини і фізичної природи взагалі, а також оточуючих його матеріальних умов. Четвертий принцип полягає у *своєрідності прояву закону причинності у духовному житті діючої особи*, оскільки зовнішній поштовх до дії, який їй дає природа, не проектується прямолінійно як причина акту волі, а як усвідомлена мета, що і є причиною вчинку. «Ні вплив зовнішнього світу, ні воля як прояв сукупності психічних особливостей особи, взяті окремо один від одного, не можуть вважатися причиною діяльності. Тільки своєрідна відповідь характеру на зовнішній поштовх, тобто мета, завдання для рухомих нервів спричиняє *подію*, саму дію, — твердив Є.Щепкін. — Отже, щоб знайти причину історичної діяльності необхідно її мету проектувати у зворотному порядку, або, краще кажучи, метою історичної діяльності стає її причина... Тому історик з однаковою увагою вивчає факти зовнішні — прояви волі особи в її діяльності у відповідь на вплив духовного і матеріального середовища — і факти внутрішні — явища духовного життя історичної особи,

тобто його характер, волю як прояв сукупності особистих особливостей, бажання, мотиви і мету волі, які визначають його рішення”¹⁶¹. Прийняття четвертого принципу дає можливість визнати існування в історії людського духу свободи волі.

Реально на практиці дослідження з політичної історії ґрунтується на першому і четвертому принципах, а дослідження з історії культури — на другому і третьому. “Загалом, історики вивчають взаємодію між факторами зовнішнього і внутрішнього світу, фізичними і психічними. Ні людської діяльності, ні історії не існувало б, якби або дух не був сприйнятливим до подразнень фізичної природи, або доцільні імпульси рухомих нервів мускулам не залишали б ніякого сліду в навколишньому середовищі”¹⁶².

Для встановлення між послідовними історичними подіями генетичного зв’язку дослідники мають у своєму розпорядженні низку засобів, які, на думку Є.Щепкіна, мали б бути загальновизнаними, оскільки ґрунтуються на законах духовного життя, відомих кожному із внутрішнього самоспостереження. По-перше, це *закон історичних наслідків*, який не обмежує причинний зв’язок деякою функціональною залежністю між двома фактами, а розширює його до поняття розвитку. Зауважимо, що Є.Щепкін приймає запропоноване Е.Бернгеймом поняття “розвиток” як послідовність зміни відмінних ознак явищ¹⁶³. Історик має обмежитися лише встановленням якісної (квалітативної) схожості і не повинен врахувати кількісного (квантитативного) відношення між факторами та їх наслідками. Це робить неможливим прогнозування майбутніх подій, попереджав Є.Щепкін. Водночас якості кожного психічного новоутворення можна зрозуміти тільки з його складових елементів, а не з простої їх суми, яке відрізняється від минулого “деяким *новим психічним змістом*, то з точки зору дії окремих еле-

¹⁶¹ Там же. С.9.

¹⁶² Там же. С.10.

¹⁶³ Бернгейм Е. Введение в историческую науку. С.27.

ментів, які обумовлюють ціле, цей принцип можна назвати *творчим синтезом*”¹⁶⁴.

Другий методологічний прийом — *метод зв'язку за контрастом*, заснований на вченні психології про посилення відчуттів і афектів шляхом контрастів. Він передбачає розуміння появи того чи іншого історичного явища як реакцію на протилежне за якістю. Третій методологічний прийом ґрунтується на спостереженні, що в кожному дану епоху *між факторами, не схожими за якістю, помітний рух до одноманітності*, і відбувається він шляхом взаємодії. Базовим для розуміння цього прийому є закон психологічних співвідношень. Суть його полягає в тому, що коли один який-небудь фактор змінює свій характер, то аналогічно змінюють свій характер інші фактори. Це породжує стару проблему моністичного пояснення історичного процесу — чи можна відшукати той єдиний фактор, з якого починаються зміни в культурному житті суспільства? Для Є.Щепкіна таким фактором є воля. “Історична діяльність індивідуума, соціальної або національної групи осіб визначається цілями, які вони собі ставлять, а їхні цілі — тією порівняльною оцінкою, яку вони дають різним внутрішнім і зовнішнім, духовним і чуттєвим благам”¹⁶⁵.

Є.Щепкін припускав, що в історії можуть діяти не лише психологічні закони, але й закони, встановлені іншими галузями знань — природознавством, економікою, статистикою та ін. Однак, незалежно від їхньої об'єктивної достовірності в інших науках, їх вплив на історичні події відобразиться насамперед через внутрішній або зовнішній вплив на людську волю. Із психології історик запозичував методи реконструкції історичного матеріалу, оскільки “весь процес пізнання ґрунтується для емпіричної гносеології на вивченні звичних зв'язків між одиничними сприйняттями, які поступово, завдяки особистому і загальнолюдському досвіду, зрощуються

¹⁶⁴ Щепкин Е.Н. Указ.соч. С.15.

¹⁶⁵ Там же. С.18-19.

у зв'язки закономірні, у загальнообов'язкові уявлення, поняття і закони послідовності явищ”¹⁶⁶. Спираючись на теорію пізнання представників “критичного емпіризму” (Вундта, Зігварта і Маха) Є.Щепкін підкреслював, що цей гносеологічний механізм для історика ускладнюється неможливістю сприйняти свої об'єкти дослідження безпосередньо, і він сприймає минуле через чужі свідомості, які символічними сигналами проникають у свідомість суб'єкта. Як і при оцінці сучасної дійсності, коли людина навчається критично ставитися до інших свідомостей, історик переносить цю критику, тобто критичний метод, на історичні пам'ятки як прояви давно зниклих чужих свідомостей. Не меншу складність для історичної науки становить неповнота історичних джерел, що часто не дає змоги відновити історичні події. “Але якщо ми доповнюємо їх сприйняттями від багатьох тотожних, схожих або аналогічних дій, то виходить цілісна побудова і відновлення події, тобто комплекс закономірно зв'язаних між собою переживань. Саме цей запас закономірних зв'язків явищ, аналогічних з досліджуваною подією, історик отримує у вигляді психологічних узагальнень і законів, якими він зв'язує уривки свідоцтв про подію в єдине ціле”¹⁶⁷. А отже, для відновлення минулих подій історичну і не потрібно збирати безліч фактів, він повинен обмежитися лише тими, які дають надійні відомості про частини всієї події, і “психологічно зрозумілими” зв'язками з'єднуються у єдине ціле, тобто у “закономірний зв'язок комплексу сприйняття чужих для нас свідомостей”.

Є.Щепкін переконаний, що історик має справу з дослідженням одиничних і неповторних об'єктів, оскільки він стикається не з однією причинною низкою подій, а з їх вузлом, де схрещуються різноманітні каузальні ряди, кількість яких не обмежена. Однак в індивідуальності і неповторюваності історичних подій він розрізняє, так би мовити, “колективну

¹⁶⁶ Там же. С.24.

¹⁶⁷ Там же. С.29.

індивідуальність” і “особову індивідуальність”. У першому випадку йдеться про події, які складаються із типових дій, що повторюються у послідовності часу або збігаються у багатьох індивідуумів. Вони можуть набувати аналогічних форм, створювати ряди схожих, але не тотожних історичних “переживань”. Це масові історичні події. Навпаки, події, які пов’язані з впливом окремої особи, мають якості неповторюваності і несхожості. Особливості індивідуальної психології обумовлюють своєрідність і несподіваність таких подій, їх ірраціональність, створюють враження їх випадковості.

Силою, здатною покласти початок новому ряду явищ в історії, для Є.Щепкіна є ідея. Метафізика виходить із принципу трансцендентального існування ідей. Оскільки ж наука має справу з висновками загальнообов’язковими, то для історичної науки особливу вагу має розуміння ідеї, яка тлумачиться з психологічної точки зору як сила, доступна іманентному світу сприйняття. “Для історика-психолога це — рішення, цілі і мотиви, які виникли природно, у діючих в історії людей”¹⁶⁸. Оскільки думки людей стають причиною будь-якої історичної діяльності, і в цьому смислі історичне життя спрямовується ідеями, то історична наука досліджує останні — волю та дії історичних людей і людства в цілому. Однак, на переконання Є.Щепкіна, під ідеями, як правило, розуміють ідеї моральні, естетичні, власне те, що має абсолютну цінність. Завдання історика полягає в тому, щоб точно вказати місце ідеї у ланцюгу причинних зв’язків при тлумаченні історичних фактів. Воля історичного діяча спрямовується не безпосереднім впливом історичних умов, навколишнього географічного або соціально-економічного середовища, а їх внутрішньою оцінкою. Зовнішні умови відображаються спочатку у вигляді уявлень, понять і суджень про них у суб’єктивному дусі і лише після цього, як мотиви, впливають на волю історичного діяча або колективу. Таким чином, “поштовх для зародження

¹⁶⁸ Там же. С.39.

ідей дають зовнішні умови. Але уявлення, взяті із світу чуттєвого, своєрідно змінюються людським духом”¹⁶⁹. Водночас ідеї не залишаються назавжди зв’язаними з тими умовами, які їх породили. За психологічним законом перестановки або переродження цілей, суть якого полягає у тому, що при цілеусвідомленій діяльності здійснення поставленого завдання завжди дає кращий результат, ніж початково окреслена мета, моральні та естетичні ідеї в історії та соціальному житті отримали значення самостійних цілей і стали предметом особливого інтелектуального потягу.

Проблема впливу ідей видатних історичних діячів на маси розв’язувалась Є.Щепкіним на основі вчення про колективну народну психологію. Воно ґрунтується на думці, що надіндивідуальне в духовному житті людства не є створенням трансцендентальних сил і простою сумою чи випадковим агрегатом індивідуальних розумів, а є своєрідним колективним явищем. Будь-яка ідея, новий творчий синтез створюється для мас і виникає в їхньому середовищі, ідея концентрує і репрезентує їх потреби, які є типовими для них. Це і є причиною впливу видатних історичних осіб і умовою поширення їх ідеї. “Якщо нова ідея, створена відповідно до інтелектуального потягу, співпадає за напрямком з руслом природного розвитку людства, то вона за необхідністю радикальна, як будь-яка абстракція, прогресивна, оскільки антиципує майбутнє і володіє цивілізуючою силою, оскільки намагається прокласти шлях більш високим фазам розвитку і прискорити час їх настання”¹⁷⁰.

“Психологізм” у тлумаченні історичних подій і явищ дав новий поштовх для розвитку теоретичного осмислення історії як вияву людського духу. Обумовленість історичного розвитку особливостями індивідуальної та колективної психіки, цілеспрямуванням, яке дає напрямок і поштовх для людської діяльності, створювали досить міцне підґрунтя для розуміння і

¹⁶⁹ Там же. С.40.

¹⁷⁰ Там же. С.42.

пізнання історичного процесу. Водночас це неминуче призводило до реанімації ключових положень ідеалістичного історизму.

* * *

Поширення позитивістського тлумачення історії зумовлювалося очевидними недоліками парадигми ідеалістичного історизму, зокрема, ідеєю індивідуалізації, яка спрямовувала практичну історіографію на дослідження подієвої, політичної історії, визначальну роль в якій відігравали “великі особи”. Проте така антропоцентричність залишала за межами історичного інтересу численних “масових акторів” історії, дослідження яких було можливим лише в межах функціонування певних структур — політичних, економічних і соціальних. Утвердження принципу раціонального протікання історичного процесу як наслідку діяльності раціонально мислячої й здійснюючої свою волю людини, породжувало ілюзію про розумність історії, яку можна пізнати методами точних природничих наук, а сформульованими на їх основі історичними законами спрогнозувати майбутній суспільний розвиток. Раціоналістична прогностика, яка в період абсолютизму спрямовувалась виключно у сферу політики й базувалась на відносно повільному плині часу, у середині ХІХ ст. поширюється на розвиток всього суспільства й на основі теорії прогресу набуває оптимістичного спрямування. Поза сумнівом, каталізатором поширення цих ідей була загальна раціоналістична інтенція культури європейського суспільства в бурхливу “епоху революцій”.

Вплив позитивістської філософії історії зазнавали практично всі історіографії країн Європи. Проте глибина її проникнення обумовлювалась укоріненням традицій та пануючими тенденціями історичної науки, рівнем її інституціоналізації, політичними проблемами суспільства. Якщо для французької історичної науки прийняття позитивістської тлумачної моделі зумовлювалося давніми традиціями просвітницької сцієнтистсько-орієнтованої історіографії й вимогами демократизації періоду Третьої рес-

публіки, то англійські історики за допомогою позитивізму з його постулатом “науковості” історії долали вплив архаїчної “літературної” історіографії гатунку Маколея-Тревел’яна. Відмежування професійної історіографії в Німеччині від будь-яких позитивістських ревізій тлумачення минулого необхідно розглядати як наслідок панування національно-консервативної політично-орієнтованої історіографії з обґрунтуванням “особливого” німецького шляху, впливом “історичної школи” в теорії історичної науки та повною сумісністю цих концепцій імперським політичним завданням Німецької імперії. Соціальна направленість й оптимістична спрямованість прогресивного руху історії, утверджуваного позитивізмом, сприяла завоюванню ним міцних позицій в історіографіях тих європейських країн та націй (наприклад, Норвегія, Польща), для яких нагальними ставали політичні проблеми відновлення втраченої незалежності й розбудови демократичних держав. Аналогічні завдання розв’язувала й українська історіографія у спробах М.Грушевського наприкінці 90-х років XIX ст. обґрунтувати альтернативну російському гранд-нарративу концепцію самодостатньої української історії у “Звичайній схемі”, яка у теоретичному плані виходила із народницької тлумачної моделі, доповненої позитивістською методологією¹⁷¹. Соціально-орієнтована історіографія національної історії відіграла тут роль політичної легітимації цих процесів. Водночас, поширення соціологічної інтерпретації минулого й методологічного монізму супроводжувалося прийняттям основних канонів герменевтично-орієнтованої джерелознавчої критики німецької історичної школи¹⁷².

¹⁷¹ Докладніше див.: *Масненко В.* Українська історіографія кінця XIX — першої третини XX століття: межі національної ідентичності та політичної легітимації // *Історія та історіографія в Європі.* Вип.3. 2004. С.27.

¹⁷² На підтвердження цієї думки див., наприклад: “Обстоюючи загальнонауковий принцип об’єктивності та історизму в історичній науці, російські вчені виводили поняття об’єктивності не лише з рівня політичної заанга-

Поширення позитивізму в Росії та в Україні співпало з появою політичної генерації істориків-“шістдесятників”, яка відрізнялась від своїх попередників насамперед критичним ставленням до ідеалістичної філософії й прийняттям позитивістсько-орієнтованої світоглядної концепції соціальних перетворень, де головним рушієм виступала оптимістична теорія прогресу. Цілком зрозуміло, що цьому сприяли позанаукові інтереси, де вирішальними ставали проблеми соціальної модернізації російського суспільства. Політизація науки проявлялась в сприянні становленню “інтелектуального” російського лібералізму, оскільки провідною науковою проблемою, наприклад, досліджень зарубіжного модерного суспільства, стали питання соціальних відносин і перетворень в країнах Європи, розвиток конституційного процесу й т.ін. В науковому плані це позначилося безпосередньо у відмові від універсалізму, характерному для “миколаївської” генерації істориків, хронологічної й тематичної локалізації досліджень, соціологізації історії тощо.

У гносеології панувала формалізація методів історії, яка виявилась у підкресленому методологічному монізмі, де ідеалом виступали природничі науки, у надмірній увазі до причинно-наслідкових зв'язків і надіндивідуальних тотальностей, через що втрачалась індивідуальна самотність історичних об'єктів, які пояснювались на основі загальних (раціональних) законів. Спробою розмежування матеріальних і духовних чинників історії було психолого-генетичне пояснення історії, яке реанімувало антропоцен-

жованості автора. Вони брали також до уваги його майстерність у роботі з джерелами, обізнаність щодо стану розробки проблем в науці, фундаментальність його наукової концепції” (*Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. С.78-79*). Фактично автор схиляється до висловленої в зарубіжній історіографії думки про те, що “об'єктивність” історичного дослідження істориками розумілась як певний етичний регулятив при якому правом “вето” тлумачному релятивізму надається джерелам (див. Розділ 1).

тризм історії застосуванням методів індивідуальної та колективної психології. Водночас “психологізм” знову виводив історичну гносеологію в поле “розуміння” минулих подій, розчищаючи ґрунт для реанімації антинатуралістичної філософії історії. Реакцією на позитивістське тлумачення історії стала поява баденської школи неокантіанства, яка з протилежних позицій підходила до питання про взаємовідносини наук про природу і наук про людину, підкреслювала протилежність між природознавством і суспільствознавством за завданнями і методами, відкидала методологічний монізм позитивізму і переконання в тому, що вищий ідеал раціонального розуміння історії може дати лише природознавство.

РОЗДІЛ 6

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДИСКУСІЇ В УМОВАХ КРИЗИ КЛАСИЧНОГО ІСТОРИЗМУ

Кінець XIX — початок XX ст. ознаменувався якісно новим етапом у розробці теоретичних проблем історії, що обумовлювалося загальною атмосферою творчого пошуку в умовах наукової, соціально-політичної та духовної кризи, яка охопила європейське суспільство. Позитивістська філософія зруйнувала традиційне релігійне і метафізичне уявлення людини XIX ст. й породила антипатію до будь-якої спроби обґрунтування філософського світогляду. Орієнтація на природничі й точні науки призводила до раціоналізації свідомості, де кожна інтерпретація реальності, крім тієї, яка базувалась на строгій індукції, розглядалася як поезія або фантазія. Однак нові відкриття у фізиці похитнули віру в переконання позитивістів, що Всесвіт — це цілісна система, яка управляється математичними законами і що методами природничих наук можна відкрити підпорядковану цим законам структуру фізичної і соціальної дійсності¹. Сумніву піддавалась і базова історіософська категорія позитивізму — оптимістичного прогресу. “Для світу, який не знав абсолютних норм, прогрес в раціональному напрямку був неможливий”, — писав Г.Іггерс². Це породило ірраціоналізм,

¹ Розвиток оптики, а потім електродинаміки, змінив атомістичну концепцію будови матерії, яка призвела до результатів, що протирічили традиційним механістичним уявленням анатомістики й сприяли появі нових поглядів на фізичну картину світу (*Ахундов М.Д., Баженов Л.Б. Физика на пути к единству. М., 1985. С.6-7*).

² *Iggers G. The German Conception of History. P.126.*

культурний песимізм та етичний релятивізм. Крах абсолютних цінностей призводив до анархії переконань, до реалістичного волюнтаризму — можливості суб'єктивних теоретичних обґрунтувань будь-яких політичних рішень, — став причиною переорієнтації філософії з онтологічних на гносеологічні проблеми. Хоча, як твердив Х.-Г.Гадамер, теорія пізнання посіла в ній чільне місце після дискредитації емпіричними науками метафізичної гегелівської системи, але саме завдяки історичній науці вона набула особливої актуальності³.

Наприкінці XIX ст. в центрі теоретичних дискусій опинилися дві ґрунтовні проблеми: а) цінностей, або релятивізму історичних знань; б) об'єктивності, або питання про умови, можливості та спосіб історичного пізнання. Науковий пошук був спрямований на обґрунтування науково-теоретичних основ історичної науки шляхом подолання метафізичних засад класичного історизму з його ключовими концептами “ідеї” та “народний дух”. Це здійснювалося шляхом формування нового розуміння історичної свідомості як основи пізнання історії (В.Дільтей), розробкою “індивідуалізуючого” методу історичної науки на ґрунті теорії цінностей (В.Віндельбанд і Г.Ріккерт), формуванням принципів методологічного плюралізму й синтезу методів (М.Вебер, Б.Кістяківський). Теоретичні дебати і методологічна дискусія сприяли переорієнтації історичної науки з подієвої політичної історії на аналітичну соціальну історичну науку XX ст.

6.1. Пошук нових теоретико-пізнавальних основ історії:

В. Дільтей і баденська школа неокантіанства

Вперше проблеми несумісності релятивізму та об'єктивності історичного пізнання були поставлені й набули суспільного звучання в 1874 р. у праці Ф.Ніцше “Про необхідність та шкоду історії для життя”. Централь-

³ Гадамер Х.-Г. Указ. соч. С.270.

ним питанням для філософа була проблема науковості історії. Виходячи із протиставлення понять “наука” і “життя” він сформулював питання про їх співвідношення: чи “пізнання панує над життям”, чи навпаки — “життя над пізнанням, над наукою”? Ніцше сформулював відповідь таким чином: життя має панувати над наукою, а отже і “пізнання має своєю передумовою життя”. Виходячи з цього він висунув принципову вимогу науковості історичної науки, оскільки відносини між історією та життям з початку XIX ст. докорінно змінилися. Зауважимо, що сумніви в науковому і об’єктивному характері історичних знань висловлювали окремі вчені інших країн — М.Кареев в Росії, Ж.Флакк у Франції, Ф.Мейтленд в Англії, Г.Адамс в США⁴. Тим самим у 1880-х роках була започаткована широка теоретична дискусія в центрі уваги якої перебувало питання про визначення науковості історичної науки, науковий характер історичного пізнання та його можливості, або “критика історичного розуму” (В.Дільтей).

Дискусія мала різні фази та ключові проблеми обговорення і тривала до 1932 р.⁵ Спочатку вона розвивалася у двох напрямках: з одного боку, В.Дільтей, який переконував, що основи, на які спираються “науки про дух” повинні бути знайдені у свідомості — “весь дослід має природний зв’язок у нашій свідомості, в якій він з’являється”, а з другого — баденська школа неокантіанства на чолі з В.Віндельбандом і Г.Ріккертом, які твердили, що методи природничих наук не можуть беззастережно використовуватися в “науках про культуру” (*Kulturwissenschaften*) і намагалися відшукати раціональні підходи для застосування їх до ірраціонального світу минулого людського досвіду. Водночас особливістю дискусії було те, що критика натуралізму здійснювалася вченими (В.Дільтей, М.Вебер, З.Фрейд), які загалом поділяли позитивістські погляди на емпіричний факт і причинність. “У дусі позитивізму вони бажали очистити сучасну думку від останніх за-

⁴ *Историография истории нового времени*. С.336.

⁵ *Oexle O.G. Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus*. S.74-76.

лишків її абстрактних висновків”, — відзначав Г. Іггерс⁶.

Перша спроба звести історизм на міцний пізнавальний фундамент була здійснена В.Дільтеєм (1833—1911), чії теоретичні рефлексії необхідно розглядати швидше як створення логіки історичного дослідження, а не логіки історії загалом — “час метафізичного обґрунтування історичних наук про дух залишився позаду”. У праці “Вступ в науки про дух” (1883) філософ намагався створити теоретико-пізнавальне підґрунтя для об’єктивного пізнання суспільної та історичної реальності, виходячи із переконання, що “об’єктивна” реальність світу для людини завжди дається через “факти свідомості”⁷. Досвід минулої людської діяльності пізнається іншим шляхом, ніж у сфері пізнання природи. Принципова відмінність історичного світу полягає у внутрішній історичності самого досвіду, який формується на основі життєво-історичного процесу. Дійсний життєвий досвід, набутий людиною, стає основою для пізнання минулого досвіду тоді, коли він піднімається до рівня історичного досвіду⁸. “Саме життя, життєвість, за яку я не можу проникнути, містить зв’язки, в яких розкривається все пізнання і все мислення. І тут лежить вирішальний пункт всієї можливості пізнання”⁹. Таким чином, не “дух”, або “ідеї”, а “життя” в його історичній дійсності й значимості були для В.Дільтея фундаментальною філософською категорією, яка звільняє розуміння цілісності світу без поринання в метафізику, виступає чистим теоретико-пізнавальним засобом його минулого. У цьому смислі його філософія була “філософією життя”¹⁰.

Можливості об’єктивного пізнання минулого досвіду полягають у то-

⁶ *Iggers G.* The German Conception of History. P.125-126.

⁷ Уривок праці російською мовою: *Дильтей В.* Введение в науки о духе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX — XX вв. М., 1987. С.108-135.

⁸ *Гадамер Х.-Г.* Указ. соч. С.270-271.

⁹ Цит. за: *Буржуазная философия кануна и начала империализма.* С.187.

¹⁰ *Jaeger F., Rüsen J.* Geschichte des Historismus. S.148.

му, що життя здатне саме себе витлумачити, що є основою історичної свідомості, в якій дух пізнає сам себе шляхом “переживання” й розуміння реальності історії як проявів життя. Це дає можливість суб’єкту пізнання усвідомити як самого себе так і себе стосовно традиції, в якій він живе. Таким чином, основою для пізнання минулої дійсності є герменевтичне “розуміння”, за допомогою чого В.Дільтею вдалося “узгодити спосіб пізнання наук про дух з методологією природничих наук”¹¹. Умовою об’єктивного пізнання, котре базується на міцному фундаменті герменевтики, є обґрунтована В.Дільтеєм однорідність і тотожність суб’єкта та об’єкта пізнання: “Перша можливість для історичної науки полягає у тому, що я сам є історичною істотою, а отже історію досліджує той, хто її творить”¹².

В.Дільтей намагався розв’язати дилему науковості та об’єктивності історичного пізнання на основі “віталізації та психологізації категорії розуміння”¹³, безпосереднім перенесенням у його сферу індуктивних методів природничих наук, гіперболізацією історичного порівняння та ін. Альтернативою його концепції була спроба в 90-х роках XIX ст. представниками баденської (південно-німецької) школи неокантіанства В.Віндельбандом (1848—1915) та Г.Ріккертом (1863—1936) нового теоретичного обґрунтування історичної думки на формально-логічних принципах та чітких критеріях відмежування від природничих наук. Неокантіанська методологія історії, на думку сучасних дослідників, “стала загальносвітовою історіографічною тенденцією, яка оригінально і своєрідно проявилась на початку XX століття в Росії”¹⁴, тому ми приділимо їй більшу увагу.

¹¹ Гадамер Х.-Г. Указ. соч. С.290. Про герменевтику В.Дільтея див. також: *К новому пониманию человека в истории*. С.201-209.

¹² Гадамер Х.-Г. Указ. соч. С.271; Jaeger F., Rüsen J. *Geschichte des Historismus*. S. 250.

¹³ Mommsen W.J. *Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus*. S.17.

¹⁴ Синицын О.В. Неокантианская методология истории и развитие истори-

Вимога “повернення до Канта”, яка прозвучала з вуст основоположників неокантіанства О.Лібмана, Е.Целлера і К.Фішера й стала основою “критичної філософії”, ґрунтувалась на тому, що головним у філософії І.Канта вважалося обмеження наукового пізнання дослідом і доведення ним неможливості будь-якої метафізики. Йшлося насамперед про повернення до трансцендентальної логіки німецького мислителя. Розглядаючи проблеми пізнання, він встановив, що формальна логіка не дає можливості пізнати об’єктивний світ. Ґрунтуючись на законах тотожності і протиріч, пізнання відбувається шляхом судження і заключення. Зміст судження виводиться із нашого знання. Однак формальна логіка торкається лише форми знання, але не досліджує походження нашого знання, тобто його предмета. Він не віддзеркалюється в індивідуальній свідомості, оскільки те, що ми вважаємо даним, є лише діяльність нашого розуму. В структурі свідомості закладена основа будь-якого пізнання — принципи відбору зв’язку і систематизації. Отже, сприйняття світу є внутрішньою справою кожного індивідуума. Підґрунтя трансцендентального ідеалізму становить внутрішній зв’язок елементів, який не залежить від емпіричного усвідомлення. Розум утворює предмети шляхом поняття. Тому вчення про поняття є центральним в логіці. У понятті про предмет формується зміст знання, на якому ґрунтується і судження і заключення. Поняття, як особлива логічна форма, є початком логічного руху¹⁵. Очевидно, що і логіка пізнання історії

ческой мысли в России в конце XIX — начале XX вв. Автореф. дис. ... докт.ист.наук. М., 2000. С. 4. В Росії та Україні ідеї неокантіанців почали поширюватися з 70-х років XIX ст., а як течія філософської думки неокантіанство сформувалося у 90-х роках. Активно пропагували неокантіанство в Україні професори філософії Київського університету О.Козлов (1831-1900) і Г.Челпанов (1862-1936) (*Водзинский Е.И.* Русское неокантианство конца XIX—начала XX века. Л.,1966. С.4-15).

¹⁵ *Длугач Т.Б.* И. Кант: от ранних произведений к “Критике чистого разу-

має будуватися на цих основах. Е.Кассіерер, котрий загалом не поділяв поглядів лідерів баденської школи, писав з цього приводу: “Всі ми дотримуємося думки, що історія являє собою форму людського знання, що цю форму складають поняття, судження і заключення, що історичні заключення претендують на те, аби стати істинними судженнями стосовно подій емпіричного світу”¹⁶.

Визнання раціональності людського розуму — можливість формування в індивідуальній свідомості принципів наукового розуміння світу — було наслідком величезної віри людини кінця ХІХ ст. в науку і науковий метод. Однак безуспішні спроби позитивізму застосувати методи природничих наук до історії як специфічної форми діяльності людини, де ірраціональний елемент виступає домінуючим і визначає її однократність і неповторюваність, висунуло питання про можливість особливих методів її пізнання.

Промова В.Віндельбанда “Історія і природознавство” при вступі на посаду ректора Страсбурзького університету в 1894 р. стала програмною для баденської школи неокантіанства. Насамперед вчений не погодився на традиційний поділ наук на природничі й науки про дух, оскільки останні не завжди мають у своїй основі внутрішнє сприйняття. Неспроможність поділу за матеріальним і формальним принципом В.Віндельбанд доводив прикладом психології, яка за предметом відноситься до наук про дух, але її методологічний арсенал повністю належить природничим наукам. Переважна більшість емпіричних дисциплін, які звично називають науками про дух, спрямовані на те, щоб дати повне і вичерпне уявлення про одиничне, про однократну, обмежену в часі дійсність. Саме тут виявляється надзвичайна різноманітність прийомів, за допомогою яких дослідники доходять до

ма”. М.,1990. С.79.

¹⁶ Кассіерер Э. Лекции по философии и культуре // Культурология. XX век. С.124.

розуміння цих процесів. Характерною особливістю наук про дух (зокрема всіх історичних дисциплін), на переконання філософа, є спрямованість пізнавального процесу на однократну дійсність. Отже, принцип поділу емпіричних наук має ґрунтуватися на формальних засадах: “вони шукають в дійсності або загальне у формі природничих законів, або ж індивідуальне в історично визначеному образі... одні є науки про закони, інші — науки про події: перші вчать, що було завжди, другі — що було одного разу”¹⁷. Перші науки В.Віндельбанд назвав грецьким терміном номотетичні, а другі — ідіографічні, підкресливши, що цей поділ стосується способів обробки, а не самого змісту знання.

Природничі науки є номотетичними, оскільки їхня логіка дослідження спрямована на обґрунтування того, що має загальний характер. Пізнавальна логіка природознавця рухається від встановлення одиничного до розуміння загальних відносин. “Для історика завдання полягає у тому, щоб знову відновити у формі ідеальної дійсності картину минулого у всіх її індивідуальних рисах”¹⁸. Попри всю необхідність логіки для критичної роботи історика над історичними джерелами він повинен виділити з маси історичного матеріалу повну життєвої рельєфності картину минулого — образи людей і людського життя з усім багатством їх своєрідних форм, із збереженням індивідуальності, переконаний філософ. Саме цим історія відрізняється від природознавства, а її значення для сучасності полягає в тому, що культурне життя людини “є історичний зв’язок, який від покоління до покоління стає все міцнішим: хто хоче брати живу участь у цьому (житті.— С.С.), у того повинно бути розуміння його розвитку”¹⁹.

Водночас, навіть якщо історія спрямована на пізнання одиничного, це

¹⁷ *Виндельбанд В.* История и естествоведение. (Речь при вступлении в ректорскую должность в 1894 г.). М., 1901. С.11.

¹⁸ *Там же.* С.15.

¹⁹ *Там же.* С.18.

не дає підстав стверджувати, що вона не є наукою (А.Шопенгауер), переконаний В.Віндельбанд. Дійсно, в основі всіх логічних форм лежить антиномія одиничного і загального. В.Віндельбанд писав з цього приводу: “Єдина тенденція, яка панує в нашому мисленні, може бути сформульована таким чином: ми намагаємося зрозуміти у чому полягає залежність одиничного від загального. Тому відношення між одиничним і загальним — абсолютна основа наукового мислення. У цьому пункті розходяться наукова і естетична функції: якщо погляд художника любовно зупиняється на особливому у всій його індивідуальній своєрідності, то розум, який пізнає, так само як і практично діючий, підводить предмет під загальну форму уявлення, усуваючи для цієї мети непридатне і зберігаючи лише “суттєве”... Це основне відношення і його загальне значення в історичному дослідженні має інший смисл, ніж у природознавстві, якщо у першому випадку воно означає ціннісний зв’язок фактів, то у другому — їх закономірність”²⁰.

Оскільки природничі науки спрямовані на пізнання загального, а ідіографічні на пізнання одиничного, особливого, то виникає запитання: що важливіше для пізнання — ознайомлення з законами або ж з конкретними подіями, “чи розуміння загальної позачасової сутності або одиничних часових явищ?” Для В.Віндельбанда обидва напрямки у пізнанні мають однакову цінність. Але його цікавить “внутрішня цінність знання”. Тут особливе має цінність лише настільки наскільки воно сприяє пізнанню його в цілому. “Одиничне явище залишається предметом порожнього інтересу, якщо воно не може стати фундаментом для побудови чого-небудь більш загального... Не кожна дійсність є факт для науки, а лише та, звідки остання — коротко кажучи — може чого-небудь навчитися”²¹. Отже, завданням

²⁰ *Виндельбанд В. Критический или генетический метод? // Виндельбанд В. Избранное. С.211.*

²¹ *Его же. История и естествоведение. С.19.*

пізнання є не тільки підведення одиничного під родове поняття або під загальне судження; одиничне має виступати як важлива складова частина цілого. Пізнання має здійснюватись лише з використанням двох висхідних позицій. Ідіографічні науки на кожному шляху потребують загальних положень. “Той, хто володіє лише загальним, не знаходить у ньому матеріалу для виявлення особливого; той, хто стоїть тільки перед масою особливого, не знайде шляху до загального”²². Водночас філософ був переконаний, що будь-який інтерес і критерій, будь-яка оцінка пов’язані у людини з одиничним і однократним²³.

Особливе, одиничне в історії для В.Віндельбанда, є “комплекс фактів, які необхідно зв’язати в ціле шляхом їх віднесення до цінності”²⁴. Власне йдеться про те, що дослідження історії (як і всіх емпіричних наук) вимагає системи нормативної свідомості, чії принципи повинні бути загальнозначимими. Під загальнозначимістю розуміється не саме визнання, а лише зобов’язання цього визнання. Філософ виходив із переконання, що існують абсолютні цінності, на основі яких повинен відбуватися процес емпіричного пізнання — “ці загальні цінності являють собою *істину в мисленні, добро — у волі і вчинках, красу — у відчуттях*, і ці три ідеали, кожний у своїй галузі, виражають тільки вимогу того, що гідне загального визнання... Відповідно, *передумову критичного методу складає віра у загальнозначимі цілі та їх здатність бути пізнаними в емпіричній свідомості*”²⁵.

В.Віндельбанд лише в загальних рисах окреслив теорію історії, яка була завершена його талановитим послідовником Г.Ріккертом і мала великий вплив на європейську історичну науку²⁶. У 1899 р. вийшла праця філо-

²² *Его же*. Критический или генетический метод. С.212-213.

²³ *Его же*. История и эстетствоведение. С.21.

²⁴ *Его же*. Критический или генетический метод. С.214.

²⁵ *Там же*. С.225. Виділено нами.

²⁶ *Трельч Є*. Указ. соч. С.436.

софа “Науки о природе и науки о культуре” (російський переклад 1905 р. і 1911 р.), яка містила перше обґрунтування його теорії. Її завершений виклад був здійснений у книзі “Межі природничонаукового утворення понять. Логічний вступ в історичні науки” (1902 р., російський переклад 1903 р.). З теорією історичного пізнання Г.Ріккерт російський читач міг познайомитися на сторінках відомого філософського щорічника “Логос”, який опублікував низку статей німецького філософа²⁷. Насамперед Г.Ріккерт відмовився від терміна “науки про дух” і запропонував замінити його визначенням “науки про культуру”. Розглядаючи предметну (*sachlich*) протилежність між науками про природу і науками про культуру Г.Ріккерт твердив, що в її основі лежить поняття цінностей — “у всіх явищах культури ми завжди знайдемо втілення якої-небудь визнаної людиною цінності, заради якої ці явища були створені, або, якщо вони вже існували раніше, виплекані людиною; і навпаки, все, що виникло і виросло само собою, може розглядатися поза будь-яким відношення до цінностей... В об’єктах культури, таким чином, закладені (*haften*) цінності”²⁸. Філософ назвав їх благами (*Guter*) і до них відніс релігію, церкву, право, державу, мораль, науку, мову, літературу, мистецтво, господарство та необхідні для їх функціонування технічні засоби. Вони є одночасно об’єктами, культурними благами, оскільки їх цінність визнається всіма членами суспільства на певному етапі розвитку. Отже, під культурою розумілась “сукупність об’єктів, зв’язаних

²⁷ Риккерт Г. Ценности жизни и культурные ценности // Логос. 1912. Кн. I-II; *Его же*. Одно, единство и единица // Там же. 1912. Кн. II-III; *Его же*. Суждение и процесс суждения // Там же. 1913. Кн. III-IV та ін. Про “Логос” докладніше див.: Абрамов А.И. О русском кантианстве и неокантианстве в журнале “Логос” // Кант и философия в России. М., 1994. С.227-247.

²⁸ Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре // Культурология. XX век. С.70.

із загальнозначущими цінностями...”²⁹

Категорія цінність є також основою для поділу наук за формальним принципом. Головним тут виступає категорія індивідуальність — “в явищах культури і в тих процесах, які ми ставимо для них в якості попередніх ступенів у деякому відношенні... наш інтерес спрямований на особливе та індивідуальне, на їх одиничний і неповторний рух, тобто ми хочемо вивчати їх також *історичним, індивідуалізуючим методом*”³⁰. Г.Ріккерт виходив з того, що природознавство та історична наука завжди повинні знаходитись у принциповій логічній протилежності між собою. Межі природничонаукового утворення понять не можуть бути встановлені шляхом розгляду предметних особливостей, оскільки вони є лише частиною емпіричного світу. Встановити їх можливо тільки логічним шляхом. Те, що виходить за межі природничонаукового утворення понять, входить до сфери наук історичних. Отже, межа природознавства співпадає з поняттям про історичне у найбільш широкому, логічному смислі слова. Природничонаукове утворення понять передбачає перетворення і спрощення. Загальні значення слів, тобто “поняття”³¹, які застосовуються у природничонауковому описі, відволікаються від емпірично зримої багатобарвності, котре виступає в людській свідомості як одиничне утворення. При цьому втрачається індивідуальність. “Індивідуальне у суворому смислі зникає вже завдяки примітивному утворенню понять і, зрештою, природознавство доходить до того, що в сутності вся дійсність завжди і всюди одна і та ж, а отже, не містить у собі вже нічого індивідуального... Оскільки що-небудь стало зрозуміло з природничої точки зору, то в понятті, разом з багатобарвністю емпірично-

²⁹ Там же. С.75.

³⁰ Там же. С.76. Виділено нами.

³¹ “Під поняттям... ми розуміємо будь-яке поєднання (Zusammenfassung) суттєвих елементів будь-якої дійсності” (Там же).

го погляду зникло, відповідно, і все те, що робить його індивідуумом”³².

Звідси Г.Ріккерт зробив висновок, що сама емпірична дійсність у спостереженій формі є одиничною, тобто вона ставить межу природничонауковому утворенню понять. Природознавство повинно розглядати дійсність, маючи на меті загальне, відшукувати закони. Але, з чисто логічних засад, будь-яка спроба побудови системи нерозривно пов’язана з абстрагуванням від індивідуальної дійсності, яка, у свою чергу, взагалі складається із індивідуально сформованих утворень. На перший погляд, тут криється парадокс, оскільки Г.Ріккерт тим самим відмовляє природознавству в пізнанні дійсності. Однак подібна думка можлива лише у тому випадку, коли визнати, що завданням пізнання є відображення дійсності. “Виходячи з правил логіки будь-яке пізнання повинно набути форми судження, воно зовсім нездатне давати копію, а істинність пізнання зовсім не може складатися, як прийнято висловлюватися, ‘в узгодженості між уявленням і його предметом’. Ми пізнаємо не через уявлення, а через судження, і між дійсністю й тими судженнями, які складаються про неї, ніколи неможливе таке відношення, як між оригіналом і копією”³³.

Таким чином, для філософа вся дійсність полягає в індивідуальному і одиничному. Відповідно й культурна цінність будь-якого явища більша, якщо вона пов’язана з його індивідуальними якостями. Однак наука бере до уваги лише частину індивідуального, в якій закладено те, що робить його для культури “індивідуумом” у розумінні одиничного та своєрідного явища. Родові ознаки індивідуального не беруться до уваги істориком. Звідси випливає, що для історичних наук дійсність розпадається на суттєві і несуттєві елементи — на історично важливі індивідуальності й різнорідне буття. Це і є головним принципом утворення історичних понять. Г.Ріккерт

³² Риккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. Логическое введение в исторические науки. СПб., 1903. С.200-207.

³³ Там же. С.215-216.

розрізняє два види індивідуального: просту різnorodність (*Andersartigkeit*) та індивідуальність у вузькому смислі слова. Саме другий вид індивідуальності може бути охоплений поняттями. “Із незліченної маси індивідуальних об’єктів історик зупиняє свою увагу спочатку на тих, які у своїй індивідуальній своєрідності або самі втілюють у собі культурні цінності, або мають до них певну причетність. При цьому із незліченного і різnorodного багатства кожного окремого об’єкта він знову ж вибирає лише те, що має значення для культурного розвитку і в чому полягає історична індивідуальність, на відміну від простої різnorodності... Лише на основі виявлених у культурі цінностей можливо конституювати поняття доступної зображенню історичної індивідуальності”³⁴. Отже, історично-індивідуалізуючий метод є методом віднесення до цінності й протистоїть методу природознавства, який ігнорує культурні цінності. Метод природознавства є “генералізуючим” (узагальнюючим), а метод історії — “індивідуалізуючим”. “Історія починається там, де закінчується природознавство”, — переконував німецький філософ³⁵.

Під “індивідуумом” Г.Ріккерт розумів насамперед особистість, оскільки єдність фізичних речей не може бути індивідуальною. Будь-який тілесний або духовний процес є індивідуум, тобто те, що зустрічається лише один раз у даному визначеному пункті простору і часу, ніколи не повторюється і відрізняється від іншого тілесного та духовного буття. Звідси висновок, що духовне життя й утворює об’єкт історичної науки³⁶. Г.Ріккерт дає таке визначення історії: “Історія є наука, яка має справу з дійсністю, оскільки вона має справу з однократними індивідуальними дійсностями як такими, вона є наука, що має справу з дійсністю, оскільки вона стає на загальнообов’язкову для всіх точку зору розгляду і тому робить об’єктом

³⁴ Ріккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. С.78.

³⁵ *Его же*. Границы естественнонаучного образования понятий. С.263.

³⁶ *Там же*. С.297.

свого трактування лише ті індивідуальні дійсності або історичні індивідууми, які мають значення, завдяки віднесенню їх до деякої загальної цінності”³⁷.

Точку зору Г.Ріккерта поділяв і відомий німецький історик-античник Е.Мейер, котрий також виходив з того, що предметом історії завжди повинно бути дослідження і зображення конкретних одиничних фактів — “індивідуального”. Е.Мейер допускав існування природничої історії. “Але у вузькому смислі ми розуміємо під історією тільки розповідь про події, які відбуваються у людському середовищі, особливо — якщо і тут також вжити, на перших порах, поняття історії у ширшому значенні, — до неї увійдуть, поряд з політичною, і всі галузі культурної історії”³⁸. Як вчений-практик Е.Мейер розумів, що головним завданням історика є встановлення конкретних історичних фактів і на цій основі реконструкція минулого. Однак, які факти можна вважати історичними? “Історичними можуть вважатися лише такі факти, які справляли або справляють вплив”³⁹. Саме на них повинен зосереджуватися історичний інтерес. Очевидно, що тільки таким шляхом можна побудувати каузальний ряд, який буде відображати реальне співвідношення дії і причини.

Залишивши осторонь низку важливих проблем теорії історичного пізнання Г.Ріккерта (принципи утворення історичних понять, історичний зв'язок, історичний розвиток, розуміння та інтерпретація історичного матеріалу), ми зупинимося на методі “віднесення до цінностей” (*Wertbeziehungen*), який, на нашу думку, є центральним у теорії Г.Ріккерта. По-перше, зауважимо, що філософ чітко розділяв метод “віднесення до цінностей” і метод оцінки, оцінювання (*Werten*), твердячи, що це в логічній

³⁷ Там же. С.317.

³⁸ Мейер Э. Теоретические и методологические вопросы истории. Философско-исторические исследования. М.,1911. С.47.

³⁹ Там же . С.49.

сутності два протилежних акти. Оцінювання ніколи не повинно входити в чисто емпіричне розуміння дійсності, оскільки “оцінювати — означає висловлювати похвалу або осуд”. Сутність цінності складає її значимість та загальновизнаність (*allgemein gewertete*). Метод “віднесення до цінностей” означає визнання істориком загальноприйнятих культурних цінностей і прийняття їх для керівництва у своїй творчості⁴⁰.

Цілком очевидно, що метод “віднесення до цінності” свідомо допускає в історичній науці суб’єктивність, оскільки визначає тлумачно-інтерпретаційні конструкції істориків. Якщо відкинути ціннісну інтенцію, то, на думку Г.Ріккерта, “істинним в історії залишиться тільки чистий факт. Всі історичні поняття, навпаки, будуть у такому разі володіти значимістю лише для певного часу, тобто, інакше кажучи, вони взагалі не матимуть значення істин або у них не буде ніякої встановленої причетності до того, що володіє абсолютною значимістю”⁴¹.

Теорія історичної індивідуальності Віндельбанда-Ріккерта визначила специфіку предмету і методу історичної науки. Культура, як певна цілісність виступала в якості її об’єкта, пізнання якого відбувалося шляхом відокремлення “істотного” від “неістотного” за допомогою віднесення індивідуальних історичних процесів до “цінності”, котрі, у свою чергу, існують незалежно від об’єкта і суб’єкта. Ірраціональний зміст історії знову повертався обличчям до дослідників і міг бути пізнаним специфічними, відмінними від природничонаукових, методами. В умовах загальної кризи позитивістської філософії ці ідеї не могли не приваблювати філософів та істориків і знайшли серед них численних прихильників, які не обминали логіку історичного пізнання Г.Ріккерта, котра захоплювала своїм простим і доступним викладом.

⁴⁰ Ріккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. С.82-89.

⁴¹ Там же. С.95.

6.2. Формування принципів методологічного плюралізму:

М. Вебер і Б. Кістяківський

“Індивідуалізуюча” пізнавальна стратегія баденської школи неокантианства загалом розвивала концепції класичного історизму з його герменевтичною традицією, визначенням специфічної своєрідності вивчаємих історичних об’єктів, проводила розмежування між науками про культуру і науками про природу полярністю методів герменевтичного “розуміння” і раціоналістичного “пояснення” та особливостями утворення в них понять. У боротьбі з “натуралізмом” пізнання історії відбувалася реанімація романтичних інтерпретацій минулого в якості прогресуючого наростання народного духу, що відроджувало ірраціоналістичне уявлення про історію як результат творіння надприродних сил. Однак у ході теоретичної дискусії критиці піддавалися методологічні канони традиційної історіографії за неспроможність в межах “індивідуалізуючого” методу систематично реконструювати певні аспекти історичного процесу з позицій їх культурологічного значення.

Вихід із кризового становища міг бути знайдений не на ґрунті розмежування методології природничих та суспільних наук, а шляхом їхнього взаємного доповнення та синтезу, що неминуче призводило до визнання принципу методологічного плюралізму при збереженні пізнавально-наукової та світоглядної спадковості з духовними процесами історизації європейської думки XIX ст. Першість у розробці цих проблем належить німецькому історику і соціологу М.Веберу (1864—1920)⁴², котрий частково поділяв теоретичні положення Г.Ріккєрта та концепції “історичної школи в національній економії” й сформулював поняття історичної соціальної

⁴² *Mommsen W.J.* Max Weber // *Deutsche Historiker*. (Hrsg. H.-U. Wehler). Bd. III. Göttingen, 1972. S.65-90; *Моммзен В.* Макс Вебер и историческая наука // *Новая и новейшая история*. 1990. № 4. С.56-64.

науки, завданням якої є визначення культурного значення соціальних процесів на основі соціально-наукової теорії. Водночас М.Вебер був переконаний, що остаточна реконструкція минулої дійсності під кутом зору певної теорії — системи законів — неможлива, тому що історія відноситься до наук про культуру, “...які намагаються пізнати життєві явища в їхньому культурному значенні. Значення ж явищ культури і причина цього значення не можуть бути виведені, обґрунтовані й пояснені за допомогою системи законів та понять, якою б досконалою вона не була, оскільки це значення передбачає співвіднесення явищ культури з *ідеями цінності*. Поняття культури є ціннісне поняття”⁴³. Значення будь-яких явищ культури полягало в тому, що вони набували характеру масового сприйняття.

М.Вебер не поділяв ідеї Г.Ріккєрта про існування абсолютних культурних цінностей, оскільки їх визнання, усвідомлення значимості тієї чи іншої культури загалом, залежать від суб’єктивного сприйняття індивідумом, котрий сам є частиною культури й займає певну позицію стосовно світу, намагаючись внести в нього смисл. Разом з тим вчений рішуче виступав і проти спроб звести історію до завершеної системи теоретичних понять (на зразок гегелівської та марксової), яка може виступати лише у формі гіпотез. Розв’язання дилеми між “ціннісним релятивізмом” і “об’єктивністю” пізнання соціального світу М.Вебер здійснював шляхом чіткого логічного розмежування “ціннісного пізнання” і “фактологічного пізнання”, встановлюючи їх рівноправність та залежність⁴⁴. Ціннісне пізнання (“ціннісний аналіз”, “ціннісна інтерпретація”) передбачало понятійне “віднесення до цінності”, котре відрізнялося від запропонованого Г.Ріккєртом і дозволяло із суб’єктивно-ціннісного підходу дослідника (“історик.., приступаючи до дослідження, завжди починає з певних відправних

⁴³ Вебер Макс. “Объективность” познания в области социальных наук и социальной политики // Культурология. XX век. С. 566. Виділено в тексті.

⁴⁴ Wittkau A. Historismus: zur Geschichte des Begriffs und des Problems. S.143.

точок”) визначити значення і реконструювати об’єкти дослідження з огляду на визначені перспективи. “Ціннісне судження” означає, що виносячи його, я займаю стосовно даного об’єкта в його конкретній своєрідності визначену конкретну ‘позицію’... І якщо я переходжу від стадії оцінки об’єктів до стадії теоретико-інтерпретативних роздумів про *можливі* віднесення їх до цінності, тобто перетворюю ці об’єкти в ‘історичні індивідууми’, то це означає, що я *інтерпретую*, доводжу до свого усвідомлення та усвідомлення інших людей конкретну, індивідуальну, і тому в кінцевій інстанції *неповторну* форму, в якій (скористаємося тут метафізичним зворотом) ‘втїлилися’ або відобразилися ‘ідеї’ даного політичного утворення (наприклад, Гете або Бісмарка), даного наукового твору (‘Капітала’ Маркса)... я виразно виявляю ті точки даного сегмента дійсності, які допускають можливі його оціночні позиції і виправдовують його зазіхання на більше або менше універсальне ‘значення’ (докорінно відмінне від *каузального*)”⁴⁵.

Фактологічне пізнання (“каузальне тлумачення”), спрямоване на виявлення причинно-наслідкових релевантних історичних зв’язків, необхідно розглядати в контексті розробки М.Вебером теорії “адекватного причинного зв’язку”, тобто логічної реконструкції процесів розвитку з врахуванням лише тих причинних зв’язків із принципово нескінченного їх ряду, які визначаються важливим на основі “ціннісної інтерпретації”⁴⁶. Остання до-

⁴⁵ Вебер М. Критические исследования в области логики наук о культуре // Культурология. XX век. С.37-38.

⁴⁶ Моммзен В. Указ.соч. С.62. Американський вчений Ф.Рінгер твердить, що “історичні досягнення Макса Вебера в його методологічних працях полягали не в тому, що він розвивав ідеї баденської школи неокантіанства, або в наполегливих вимогах етичної нейтральності в науці, а у розробці одиничного каузального аналізу, який гарно застосовується для пояснення аналізу дій. Вебер не був позитивістом чи нео-ідеалістом, а каузалістом”

зволяє визначити для історика значимість індивідуальних об'єктів історії, які в якості “історичних фактів” можуть бути введені, по-перше, “у якості ланцюга, тобто реальної причини, у реальний, відповідно, конкретний зв'язок із застосуванням також (серед інших) й наслідків утворення понять (з одного боку в якості евристичного засобу, а з іншого — як засіб зображення)...”, по-друге, “як “типового” представника абстрактного поняття, тобто засобу пізнання”. М.Вебер розмежовував з логічної точки зору “історичні факти”, які у своїй конкретній своєрідності мають для історика цінність як об'єкти дослідження і вводяться у каузальний зв'язок (“історичні індивідууми”), й ті, котрі дозволяють зрозуміти “ціннісні компоненти дійсності в їхній історичній обумовленості як “причини” у процесі каузального регресивного руху” (“історичні (реальні) причини”). Отже, “індивідуальні одиничні компоненти дійсності є не лише засіб пізнання, але і його об'єкт, а конкретні каузальні зв'язки беруться до уваги не як засіб пізнання, а як реальна причина”⁴⁷.

Раціональне (каузальне) пояснення індивідуального історичного факту, враховуючи нескінченну кількість і характер причин, які визначають будь-яку індивідуальну подію, можливе тільки усвідомивши, що значення має лише та частина індивідуальної дійсності, яка володіє загальним культурним значенням і несе у собі пізнавальну цінність. Тобто, в каузальному аналізі виділяється не вся сукупність дійсних властивостей конкретного явища, а лише ті причини, які зводяться до “суттєвих” компонентів подій, що вирізняє пізнавальну стратегію історика — “зведення елементів дійс-

(*Ringer F. Max Weber on Causal Analysis, Interpretation, and Comparison // History and Theory. 41 (May 2002). P.163*). Ф.Рінгер займає споріднену з В.Моммзенем точку зору стосовно того, що важливим елементом методології М.Вебера було взаємодоповнення методів герменевтичного “розуміння” та раціонального “пояснення” (*Mommsen W.J. Max Weber. S.72*).

⁴⁷ Вебер М. Критические исследования. С.25, 41-42.

ності до їх конкретних причин” на основі “номологічного знання”, тобто знання правил функціонування каузальних зв’язків. Останнє виступає лише засобом дослідження, а не його метою, оскільки “специфічне значення даної причини полягає в тому, що наша мета — не тільки *конституювати* поведінку людей, але й зрозуміти її”⁴⁸.

Теоретичний (“абстрактний”) рівень пізнання явищ культури для М.Вебера полягав в утворенні понять, які не можуть формувати замкнену систему на зразок природознавства, оскільки в основі розуміння культурних та історичних індивідуумів лежать суб’єктивні ціннісні ідеї. “Нескінченний потік незліченних подій несеться у вічність. Проблеми культури, котрі хвилюють людей, виникають у все нових образах і фарбах, змінюючи одна одну. Хиткими залишаються межі того, що у вічному і нескінченному потоці індивідуальних явищ формують для нас смисл і значення, стає “історичним індивідуумом””⁴⁹. “Абстрактний теоретичний метод” історичного пізнання М.Вебера полягав в утворенні поняття “ідеальний тип”, який він виводив із синтетичних утворень, звично званих “ідеями” історичних явищ. “Ідеальний тип” не має реального характеру і конструюється на основі мислительного узагальнення певних особливо значимих у культурному сенсі аспектів дійсності та використовується як понятійний засіб для відтворення історичних або соціальних процесів. “Ідеальний тип” не виступає і в якості попередньої гіпотези, а вказує у якому напрямку необхідно утворювати гіпотези. “Він створюється шляхом *однобічного посилення однієї або декількох* точок зору і поєднання багатьох дифузно і дискретно існуючих одиничних явищ (в одному випадку їх може бути більше, в іншому — менше, а де-інде вони взагалі відсутні), які відповідають згаданім, односторонньо виділеним, точкам зору і формуються в єдиний *мис-*

⁴⁸ *Его же*. “Объективность” познания. С.568-569, 573.

⁴⁹ *Там же*. С.574.

лительний образ”⁵⁰.

Серед мислителів-суспільствознавців початку ХХ ст. М.Вебер, враховуючи його фахову підготовку історика, надавав найбільшу увагу логіко-пізнавальним проблемам історичної науки і, залишаючись на позиціях герменевтичного мислення, створив т.зв. теорію “формальної історії”, вказавши шлях точної, побудованої на чітких поняттях, інтерпретації історичних явищ⁵¹.

Найглибший вплив неокантіанство баденської школи та ідеї М.Вебера справили на всесвітньо відомого українського правознавця, філософа і соціолога Богдана Кістяківського (1868—1920), котрий репрезентував філософську думку України і Росії початку ХХ ст. в Європі⁵². Життєвий і творчий шлях, як і еволюція світоглядних орієнтирів, Б.Кістяківського були складними і загалом (тут можна погодитись з В.Горським) типовими для української інтелігенції початку ХХ ст. Він ще студентом Київського університету брав активну участь в українському громадівському русі, зазнав переслідувань з боку царської адміністрації; продовжував навчання в Харківському університеті, де слухав лекції українського історика Д.Багалія; захоплювався марксизмом, з догматизмом якого розпрощався після тривалого навчання у Німеччині; разом з такими відомим представниками російського ліберального руху, як В.Вернадський, П.Новгородцев, І.Гревс, П.Мілюков, П.Струве, М.Туган-Барановський, був засновником “Союзу Освобождения” (1903). У Берлінському, Страсбурзькому і Гайдельберзькому університетах вчителями Кістяківського стали відомі філософи і соціологи — Г.Зіммель, В.Зомбарт, Р.Штамлер, Г.Еллінек, В.Віндельбанд та

⁵⁰ Там же. С.580-581. Виділено в тексті.

⁵¹ Моммзен В. Указ.соч. С.63.

⁵² Докладніше про Б.Кістяківського див: Депенчук Л. Богдан Кістяківський. К.,1995; Горський В.С. Вказ. пр. С.223-231; Стельмах С. Богдан Кістяківський і історична наука // Київська старовина. 1997. № 1/2. С.28-39.

ін. (у них український учений захищав докторську дисертацію “Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Studie” (“Суспільство та індивід. Методологічні дослідження”)⁵³. У свої наступні приїзди до Німеччини Б.Кістяківський встановив дружні стосунки з Г.Ріккертом і М.Вебером⁵⁴. Взагалі у Гайдельберзі у другій половині XIX — на початку XX ст. виник своєрідний багатонаціональний “російський центр” представлений у майбутньому відомими вченими та громадськими діячами: М.Бердяев, Ф.Степун, С.І.Гессен, І.С.Гессен, С.Сватіков, М.Бубнов і С.Живаго⁵⁵. Атмосфера вільного обміну думками, насолода від творчого спілкування з талановитими німецькими вченими, можливість користуватися новітньою науковою літературою манила сюди Б.Кістяківського, котрий став своєрідним посередником між німецьким суспільством і російською політичною еміграцією. Особливе значення для Б.Кістяківського мали постійні контакти з М.Вебером, для якого він збирав матеріали про сучасне політичне становище Росії, яке відомий учений проаналізував у книзі “Історичний нарис визвольного руху в Росії”, опубліковану 1906 р. в “Архіві соціальних наук і соціальної політики”. Саме Б.Кістяківському М.Вебер надіслав 20-30 окремих відбитків праці для поширення серед спільних російських друзів.

⁵³ Депенчук Л. Вказ. пр. С.53-65.

⁵⁴ Див. численні листи Б.Кістяківського до М.Вебера: *Weber Max. Gesamtausgabe. Abt.2. Briefe. Bd.5. Briefe 1906-1908 / hrsg. M.Rainer Lepsius u. Wolfgang J. Mommsen. Tübingen, 1990. S.119,127,717,718; Bd.6. Briefe 1909-1910. Tübingen, 1994. S. 475, 476 ff.*

⁵⁵ Див.: *Степун Ф. Бывшее и несбывшееся. Изд. второе, дополненное. Санкт-Петербург, 2000. С.88 та ін.; Treiber H. Fedor Steppuhn in Heidelberg (1903-1955). Über Freundschafts- und Spätbürgertreffen in einer deutschen Kleinstadt // Treiber H., Sauerland K. (Hrsg.) Heidelberg im Schnittpunkt intellektueller Kreise: zur Topographie der “geistigen Geselligkeit” eines Weltdorfes 1850-1950. Opladen, 1995. S.70-118.*

Того ж року вона з'явилася у російському перекладі в Києві⁵⁶. Сучасний російський історик А.Медушевський висловив думку, що спілкування М.Вебера з російськими ученими наштовхнуло німецького філософа на створення теорії раціоналізації, яка є центральною у його філософській системі⁵⁷. Гіпотеза московського історика виглядає прийнятною, оскільки вказує на новий вектор у дослідженні, вимагає аналізу не лише впливу німецької думки на вітчизняних науковців, але й розгляду зворотного процесу.

Докторську дисертацію Б.Кістяківського проаналізувала Л.Депенчук, котра відзначила, що український вчений загалом поділяв погляди неокантіанців про відмінності методів природничих наук і “наук про культуру”, в яких нормативним виступають ціннісні ідеї, і намагався перенести їх у внутрішню структуру соціології. Метою праці було розв'язання завдання про співвідношення методів, можливість їх доповнення і розмежування. Отже, вже у докторській дисертації Б.Кістяківський впритул підійшов до визнання методологічного плюралізму як головної інтенції його творчості — “тільки рішучий, як методологічний, так і особливо гносеологічний, *плюралізм* може надати необхідні теоретичні передумови для обґрунтування автономності кожного із проявів людського духу; такий плюралізм, звичайно, не виключає монізму в кінцевому синтезі”⁵⁸.

Методологічний плюралізм, на думку Б.Кістяківського, є необхідною

⁵⁶ *Weber Max. Studienausgabe der Max-Weber-Ausgabe. Abt.1. Schriften und Reden. Bd.10. Zur Russischen Revolution von 1905: Schriften und Reden 1905-1912 / hrsg. von Wolfgang J. Mommsen in Zusammenarbeit mit Dittmar Dahlmann. Tübingen, 1996. S.377-381.*

⁵⁷ *Медушевский А.Н. Макс Вебер и российский конституционализм // Отечественная история. 1993. № 2. С.84.*

⁵⁸ *Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М.,1916. С.13.*

передумовою виходу з тієї наукової кризи, в якій опинилася наука про суспільство на початку ХХ ст. у зв'язку з поширенням позитивістських натуралістичних концепцій і психологізму. Теоретичний монізм передбачає досягнення цілісності знання за допомогою філософії культури або науково-філософського ідеалізму. Останнє ототожнюється з неокантіанством, яке здійснило критичну перевірку, аналіз і запропонувало керівні методологічні вказівки для всіх гуманітарних дисциплін, провівши “суворе розмежування між нормами, обов’язковими в якості засобів пізнання, і законами суб’єкта пізнання”⁵⁹.

Серед основних проблем логіки і методології соціальних наук Б.Кістяківський виділяв: а) утворення соціально-наукових понять; б) застосування генетичного пояснення до соціальних явищ; в) визначення ролі і значення норм у соціальному житті. Іншими словами, завдання соціально-наукового пізнання складається з таких етапів. Визначення закономірності соціальних явищ, які спочатку виявляються як одиничні і неповторні (у такому вигляді вони встановлюються і досліджуються істориками), шляхом виявлення в них загальних рис та групуванням їх за схожістю, тобто застосуванням до них *категорії загальності*. Далі встановлюються причинні співвідношення і виділяється те, що відбувається всюди і завжди, тобто застосовується *категорія необхідності*. Нарешті, поряд із стихійними елементами соціальних явищ, слід виділити й роль усвідомленого впливу на нього людей, що виявляється у встановленні норм, які регулюють і скеровують суспільне життя. Оскільки ж норми виражають певне зобов’язання, то дослідження їх ролі в суспільному розвитку відбувається шляхом застосування *категорії зобов’язання*⁶⁰. Власне на розв’язанні цих епістемологічних проблем зосередив свою увагу Б.Кістяківський у книзі “Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної

⁵⁹ Там же. С.235.

⁶⁰ Там же. С.27-28.

теорії права” (М.,1916), яка об’єднала найважливіші попередні праці вченого: “Проблема і завдання соціально-наукового пізнання”, “‘Російська соціологічна школа’ і категорія можливості при вирішенні соціально-етичних проблем”, “‘Категорії необхідності і справедливості’ при дослідженні соціальних явищ”, “На захист науково-філософського ідеалізму”, “На захист права. (Завдання нашої інтелігенції)” та ін., опубліковані у “Вопросах философии и психологии”, “Логосе” і збірниках “Проблемы идеализма” і “Вехи”. Очевидно, що Б.Кістяківський намагався синтезувати критичну (неокантіанську) філософію та позитивізм для пошуку методів дослідження соціальних явищ, певною мірою поділяв теорію раціоналізації свого німецького колеги М.Вебера⁶¹.

Б.Кістяківський не виділяв окремо проблем методології історії, а розглядав їх у контексті методології соціальних наук. На його думку, “історія — єдина і виняткова наука у своєму роді”⁶², оскільки її завдання полягає у відтворенні факту у всій його індивідуальності та специфічній особливості, тобто таким, яким він був, як одиничне, виключне, неповторне явище. “Історик, який вивчає окрему подію у тому безпосередньому вигляді, як вона дана, намагається перш за все точно встановити факт. Він цікавиться всіма дрібницями і деталями, всією індивідуальною фізіономією досліджуваної ним події. Остання є для нього чимось зовсім особливим, індивідуальним і одиничним у своєму роді”⁶³. Однак неповторюваність явищ характерна не тільки для історії, предметом якої є людські діяння, а й для природи, де індивідуальність речей і явищ нескінченна, вони не діють ізольовано і окремо один від одного, а взаємопов’язані складним переплетінням зв’язків. Це споріднює, з методологічної точки зору, історію з такими описовими природничими науками, як мінералогія, ботаніка, зоологія. Проте останні не

⁶¹ Медушевский А.Н. Указ. соч. С.84-85; Депенчук Л. Вказ. пр. С.138.

⁶² Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. С.127.

⁶³ Там же. С.120-121.

просто описують індивідуальні якості матеріалу, але й намагаються встановити в ньому загальне. “Між тим історія, у точному смислі цього слова, більшою частиною цурається будь-яких узагальнень”, — переконаний філософ⁶⁴. Різниця між об’єктами природничонаукового та історичного дослідження не існує, навіть попри очевидну складність останніх, де діють ірраціональні сили. Основою цієї різниці є науковий інтерес. Природознавець цікавиться не даним індивідуальним явищем, а тим причинним співвідношенням, що в ньому проявилось. При дослідженні історичної події історик зацікавлений саме індивідуальним явищем. Отже, “питання, таким чином, полягає у тому інтересі, який людина виявляє до людських справ”. Саме цей інтерес і створює зовсім особливий характер будь-якого історичного дослідження. “Логічні структури того й іншого дослідження відмінні. Судження природознавця, у вузькому сенсі цього слова, аподиктично; природознавець каже: так необхідно має бути. Судження історика асерторно; він каже: так є або так було”⁶⁵.

Історія, як і природознавство, також досліджує причинність. Категорію причинність іноді вважають тим містком, який об’єднує ці дві галузі знання. Подібні твердження можливі лише тому, що серед істориків і природознавців відсутня ясність щодо розуміння причинності. Причинні співвідношення, які вишуковують історики і природознавці з логічної точки зору не мають між собою нічого спільного. Причини, які досліджує історик такі ж індивідуальні й одиничні, як і історичні події. “На противагу натуралісту історик досліджує той індивідуальний збіг і пересічення різноманітних рядів причинно-обумовлених явищ, яке призвело до даної події. Цей збіг обумовив те, що дана подія повинна була необхідно відбутися. Але сам цей збіг або співпадіння різноманітних причинно-обумовлених рядів явищ не повинен був необхідно відбутися, оскільки він не обумовлений

⁶⁴ Там же. С.126.

⁶⁵ Там же. С.127-128.

яким-небудь новим вищим законом. Відповідно, цей збіг був зовсім випадковим, а з цієї точки зору і досліджувана індивідуальна подія, як наслідок тільки даної комбінації причин, також випадкова”⁶⁶. На відміну від історика, природознавець не досліджує кожний конкретний причинно-наслідковий ряд, а встановлює їх необхідні співвідношення взагалі. Характер причинних співвідношень у природничих науках визначається їх предикатом безумовної необхідності. Причинні співвідношення у природознавстві позапросторові і позачасові, як і надпросторові і надчасові.

Методологічний арсенал історії достатньо складний, твердив Б.Кістяківський, і історик повинен вірно користуватися методологічними правилами для реконструкції історичних фактів на основі неповних джерел. Головна складність полягає у тому, що в історії надто важко встановити наукові узагальнення. Більша частина “цих узагальнень виникла в силу часових, місцевих і соціально-групових умов і обставин, тобто має перехідне і суб’єктивне значення”. Для вироблення у цій галузі загальнозначимих, позапросторових і позачасових узагальнень не можна користуватися узагальненнями, виробленими методами природничих наук (виділення, ізолювання і абстрагування) і опиратися на них, а, навпаки, у більшості випадків доводиться від них відмовлятися. “Іншими словами, тут ми маємо найбільш яскравий прояв того, що процес наукового пізнання підпорядкований не природній необхідності, а логічному і методологічному зобов’язанню”⁶⁷. Історик, як і суспільствознавець, пізнає світ, в якому проявляється усвідомлена діяльність людини. Йому доводиться досліджувати не тільки стихійні соціальні процеси, що відбуваються з природною необхідністю, але й вплив на культурне суспільне життя різного роду норм (промислових, державно-правових, етичних, естетичних). Норми ж визначають дещо обов’язкове. Виконання їх призводить до того, що відбувається зо-

⁶⁶ Там же. С.130.

⁶⁷ Там же. С.237.

бов'язання у господарському, державно-правовому, етичному і естетичному відношеннях. Отже, процес пізнання, як і об'єкт пізнання, в гуманітарних науках підпорядкований принципу зобов'язання і принципу необхідності⁶⁸.

Аналізу категорії необхідності у соціальних науках та історії присвячена стаття Б.Кістяківського “Категорії необхідності і справедливості при дослідженні соціальних явищ”, яка вперше була опублікована у журналі “Жизнь” у травні-червні 1900 р. Завданням соціальних наук є встановлення генетичного зв'язку між подіями, що безпосередньо пов'язане із поняттям необхідного, тобто з'ясування наскільки ці події необхідні. Водночас, соціальна наука, за прикладом природознавства, намагається встановити безумовно необхідне. Однак безумовно необхідне є те, що не обумовлено простором і часом. “Між тим у зовнішньому світі все пов'язане з певним простором і часом, — твердить Б.Кістяківський. — Будь-яка річ існує в якому-небудь місці і у якийсь час, будь-яке явище, рух або дія відбуваються де-небудь і коли-небудь. Відповідно про існування в якій-небудь частині природи або в соціальному світі тієї безумовної необхідності, яка виражена у природничонаукових формулах, *не може бути і мови*”⁶⁹. Категорія необхідності і зв'язане з нею поняття про причинний зв'язок між подіями, на думку Кістяківського, є лише загальнозначимим засобом для розуміння всього, що відбувається в оточуючому нас світі, вона є “елементом конструктивної діяльності нашого мислення”⁷⁰. Переконання Канта, що істина знаходиться не зовні, а всередині людини, учений вважає незаперечним. Категорія необхідності є обов'язковим елементом для пізнання як у природничих, так і в соціальних науках. Проте в останніх необхідно застосовувати категорію справедливості, яка дозволяє про кожне суспільне явище

⁶⁸ Там же. С.238.

⁶⁹ Там же. С.170.

⁷⁰ Там же. С.173.

судити з морального боку. Розглядаючи соціальний процес в цілому, як і весь історичний розвиток з точки зору справедливості, Б.Кістяківський дійшов висновку, що “в історії, як у цілому, безумовно здійснюється ідея справедливості”⁷¹. Судження на основі категорії справедливості становлять таку ж загальнообов’язковість для розуму, як і категорії необхідності.

Категорія необхідності має обмежене застосування в соціальних науках та історії, оскільки саме поняття необхідності ґрунтується на встановленні спорідненості між явищами і на їх узагальненні. Для світу ж конкретних явищ характерним є те, що вони є наслідком нескінченно різноманітних комбінацій, і самі утворюють різноманітні комбінації. Вони не можуть бути визначені навіть тоді, коли відомі закони окремих груп комбінацій, оскільки кожна така комбінація або група є безумовно одинична і неповторювана. Категорія необхідності може бути застосована лише до дослідження окремо взятих ізольованих явищ і які постійно повторюються у часі. Однак вони будуть винятком із загальних правил.

Утвердження Б.Кістяківським методологічного плюралізму в пізнанні соціальних наук і історії обумовлювалося його ціннісними ідеалами — високим рівнем свободи і неприйняттям догматизму. Саме з цих позицій учений критикував благовірних позитивістів і марксистів у сфері науки, обстоював права і свободи людини у громадянському житті. Не випадково Б.Кістяківський перебував під впливом політичних ідей М.Драгоманова і М.Вебера, для яких ці поняття були невід’ємним атрибутом демократичного суспільства.

6.3. Методологічна дискусія і становлення

аналітичної соціальної історичної науки

Період 1880—1914 рр. в європейській історичній науці характеризувався подальшими процесами професіоналізації та інституціоналізації, ро-

⁷¹ Там же. С.178.

зширенням “професійного поля” істориків, розвитком нових піддисциплін, розширенням тематики і переорієнтацією напрямів історичного дослідження. Розрив із попередніми формами історіографії відбувався насамперед у сфері методології. Нова генерація істориків відрзнялася від своїх попередників і непрофесійних конкурентів усвідомленням того, що професійне дослідження історії має здійснюватися на ґрунті суворого дотримання правил зовнішньої та внутрішньої критики джерел, які забезпечують “науковість” реконструкції минулого. Саме в ці десятиліття спостерігається піднесення допоміжних історичних дисциплін — Дипломатики, Нумізматики, Палеографії, — які структуруються у нових інститутах і семінарах в університетах. Водночас відбувається становлення фахового “наукового товариства” істориків, яке в національних кордонах об’єднувало професорів і доцентів університетів, співробітників архівних установ та інших дослідників. Чисельність професійних істориків в європейських країнах (Німеччина, Франція, Великобританія, Росія) в середньому не перевищувала 100 осіб, а в таких країнах як Португалія і Норвегія вони ледве сягали 20 осіб⁷².

Пріоритетним напрямом дослідження в європейських історіографіях до 1914 р. залишалася політична історія — події державної історії й діяльність королів, царів, державних та військових діячів. На початку ХХ ст. в умовах загальної мілітаризації європейських суспільств значну увагу надавали військовій історії. Л.Рафаель навів цікаві данні. У 1901—1925 рр. майже половина (46,8%) всіх статей, опублікованих в центральному органі французьких істориків “*Revue Historique*” була присвячена темам з політичної, дипломатичної та військової історії, четверта частина всіх біографічних статей — державним діячам, політикам і військовим. Типовим явищем для європейських історіографій була зосередженість на політично-військовій історії власної нації. У французькому випадку вони становили

⁷² Raphael L. *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme*. S.66-67.

60% всіх статей “*Revue Historique*”. У німецькому “*Historische Zeitschrift*” в 1889—1893 рр. їх частка перевищила 77%⁷³. Аналогічна ситуація спостерігалась і в російській історіографії. Наприклад, із 516 історичних статей, опублікованих в 1880—1904 рр. на сторінках “*Исторического вестника*”, 368 (71%) були присвячені історії царської династії, історії самодержавства, державним закладам, політичним та військовим реформам, зовнішній політиці Росії; 63% біографічних статей (в основному некрологів) — політичним і державним діячам, дипломатам і військовим⁷⁴.

Становлення та піднесення нових наукових дисциплін — Політології, Соціології, Політичної економії та Психології — розширювали тлумачні горизонти істориків шляхом застосування у дослідженнях їхніх досягнень і спонукали до переосмислення пізнавально-теоретичних засад історичної науки, оскільки ті пропагували й утверджували систематизовані пояснювальні моделі на основі генералізуючої стратегії досліджень. Найбільшої критики методологічний інструментарій і тлумачні концепції історії зазнавали з боку економічних наук. Саме в цей період відбулося становлення “Історичної школи в політичній економії” (“*Historische Schule der Nationalökonomie*”), як емпірично-індуктивної науки, центральною проблемою якої стала економічна історія; спостерігалось піднесення марксистської теорії, яка, з одного боку, критикувала “історичну школу” за надмірну увагу до ліберальної ринкової моделі, а з іншого — постулювала сильну залежність політичних і соціальних змін від економічних складових історичного розвитку⁷⁵.

Поряд із соціальними особливостями розвитку європейських країн, ці внутрішні фактори історичної науки спричинили початок широкої методо-

⁷³ *Ibid.* S.69.

⁷⁴ Підраховано за: *Систематический указатель содержания “Исторического вестника” за 25 лет (1880-1904)*. С-Пб., 1908.

⁷⁵ *Raphael L. Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme*. S.71.

логічної дискусії, що тривала до 30-х років ХХ ст. і започаткувала переосмислення завдань науки та стимулювала розвиток нових напрямів. Не існувало уніфікованого поняття науки, альтернативного узвичаєному в історіографічній практиці. Натомість історики були переконані, що предмет історії мав бути розширеним і в центр історичного дослідження необхідно поставити суспільство та культуру. Історичне дослідження повинно працювати з науковими поняттями, пропонувати строгі методичні критерії не тільки для дослідження фактів, але і для пізнання, тлумачення історичних зв'язків тощо. Історія зв'язувалась з концепцією емпіричної соціальної науки. Наступало століття міжгалузевої аналітичної соціальної історичної науки, яка ставить під сумнів описову, подієву, особово-орієнтовану й політично-спрямовану історіографію⁷⁶.

Е.Дж. Хобсбоум в 1971 р. висловив думку, що соціальна історія не розвивалася до 1950 р.⁷⁷ Натомість Г.Іггерс запропонував розширену предметно-хронологічну характеристику розвитку соціальної історії. Він виділив чотири напрями: перший — застосування узвичаєних методів джерелознавчої критики власне до соціальної історії, другий — спроба перетворення історії в історичну соціологію, третій — намагання із абстрактних моделей економіки виводити взірець для квантитативної теоретично-орієнтованої історіографії (він став впливовим після Другої світової війни) і четвертий — французька школа “Аналів”, яка радикально змінила поняття “Час”⁷⁸.

Політичний та соціально-економічний контекст визначив вектор методологічної дискусії і розвитку соціальної історії загалом. У *Німеччині* в

⁷⁶ *Iggers G.G. Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. S.26; Стельмах С. Парадигми історичної думки у ХХ столітті // Політична думка. 1997. № 4. С.159.*

⁷⁷ *Хобсбоум Е. Дж. От социальной истории к истории общества // Философия и методология науки. М.,1977. С.292.*

⁷⁸ *Iggers G. G. Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. S.30.*

1891 р. дискусію спричинило обговорення основних положень “Німецької історії” К.Лампрехта (*“Lamprecht-Streit”*), що сигналізувало про першу кризу історизму⁷⁹. Головна думка К.Лампрехта полягала у тому, що історія — це закономірний розвиток культури у послідовному ряді типових епох і окремих націй, які характеризуються у всіх своїх життєвих проявах загальним настроєм (діапазоном). Спираючись на вивчення німецького національного розвитку К.Лампрехт встановив шість культурно-історичних епох: анімізм, природний символізм, типізм, конвенціоналізм, індивідуалізм і суб’єктивізм. Це була історіографічна й теоретична спроба “подолати” ідеалістичний історизм шляхом наукової концепції “культурної історії”. Змістовно культурно-історичний поворот К.Лампрехта означав переорієнтацію історичного дослідження від вивчення політичних та ідеологічних чинників до “соціальних і матеріальних колективних рушійних сил” історичного процесу. К.Лампрехт спробував замінити індивідуалізуючий метод історизму орієнтованим на природничі науки “каузально-генетичним” способом розгляду.

К.Лампрехта підтримала частина молодшої генерації істориків, наприклад, майбутній впливовий професор історії держави і економічної історії

⁷⁹ Докладніше див.: *Schorn-Schütte L.* Karl Lamprecht. Kulturgeschichtsschreibung zwischen Wissenschaft und Politik. Göttingen, 1984; *Schleier H.* Der Kulturhistoriker Karl Lamprecht, der “Methodenstreit” und die Folgen // *Schleier H.* (Hrsg.) Karl Lamprecht: Alternative zu Ranke. Schriften zur Geschichtstheorie. Leipzig, 1988. S.7-45. Ш.Хаас відмітив, що дискусія почалася не з обговорення праці Лампрехта, а з дебатів у 1891 р. між Е.Бернгеймом і мюнхенським істориком Ф.Стівом щодо проблеми “природничонаукової історіографії” (*Haas S.* Historische Kulturforschung in Deutschland: 1880-1930. Geschichtswissenschaft zwischen Synthese und Pluralität. Köln, Weimar u.a., 1994. S.120).

Берлінського університету О.Хінтце⁸⁰. Проти ідей К.Лампрехта виступили провідні німецькі історики (Г.фон Белов, М.Дельбрук, М.Ленц, Ф.Майнеке, Г.Онкен та ін.), котрі обстоювали теоретичні засади німецької історичної школи й традиції Ранке. К.Лампрехта звинувачували у привнесенні в історичну теорію матеріалізму й натуралістичного позитивізму, у численних фактичних помилках його “Німецької історії” тощо⁸¹. Все ж табір противників К.Лампрехта не був гомогенним, оскільки однозначно проти його теорії виступали представники т.зв. політичної й конституційної історії, а проти окремих тез — неоранкянці⁸².

Фактично К.Лампрехт, чії теоретичні погляди були прихильно зустрінуті в інших національних історіографіях, насамперед у США та Росії, залишився ізольованим в німецькій історичній науці навіть попри те, що 1909 р. він заснував у Ляйпцігу “Інститут культурної і універсальної історії”. Головна причина цього полягала не у безпідставних звинуваченнях вченого у марксизмі, — це була швидше спроба трансформації історичної науки у дусі тогочасного позитивізму з посиленою увагою до соціально-психологічних та колективних аспектів “духовного життя” — а у ставленні впливових істориків національно-консервативної історіографії до будь-яких альтернативних концепцій домінуючому “гранд-наративу” національної історії, який базувався на концепції “особливого шляху” “*Son-*

⁸⁰ *Krüger K.* Einleitung des Herausgebers // Hintze Otto. *Beamtenum und Bürokratie.* Göttingen, 1981. S.7. Підтвердження цього знаходимо у спогадах Ф.Майнеке: “У 1891 р. я деякий час разом з Отто Хінтце провів у Швейцарії... де ми часто сперечалися про те, чи є історія колективною, чи індивідуальною, чи є завданням історика збирати і тлумачити колективні масові дії, або ж індивідуальні дії людини. Він дотримувався у цьому питанні поглядів Лампрехта” (*Meinecke F.* *Erlebtes.* S.158).

⁸¹ *Jager F.* *Geschichte des Historismus.* S.141-146.

⁸² *Haas S.* *Historische Kulturforschung in Deutschland.* S.129.

derweg” і обґрунтовував сучасні імперіалістичні цілі Німецької імперії, що наочно проявилось задовго до К.Лампрехта стосовно т.зв. “культурної історії”, котра залишалась на узбіччі німецької історіографії впродовж ХІХ ст.⁸³ Лише на початку ХХ ст. відбувається поступова академічна інституціоналізація культурної історії⁸⁴.

У **Франції** історіографія традиційно знаходилась під сильним впливом позитивізму, а політичні умови не висували перед нею завдань аналогічних німецьким. Це створювало підґрунтя для здорового критицизму й відкривало простір теоретичним новаціям. Сцієнтистські концепції Е.Дюркгейма, Ф.Сіміанда і А.Бера стимулювали розвиток соціальної історії. Додамо і вплив французького географа П.Відаля де ла Блаш, який відмовився від географічного детермінізму К.Ріттера і Ф.Ратцеля, перевів географічний простір у широкі історико-культурні рамки. Не випадково М.Блок (1886—1944) став відомим своїми працями з аграрної історії середньовічної Європи тим, що розглядав економічну діяльність суспільних колективів на широкому природно-географічному тлі. Завданням “нової” історичної науки, яка інституціоналізувалася в журналі “Анали економічної і соціальної історії” (1929) та у “Школі практичних гуманітарних досліджень” (*École pratique des hautes études, Collège de France*), стало відтворення цілісної історії людини в суспільстві, людини як соціального організму, а отже і вивчення певного аспекту соціальної дійсності орієнтувалося на дослідження більш складного цілого — соціальної структури. Очевидно, що таке завдання можливо було здійснити лише на основі широкого міждисциплінарного підходу, з використанням досягнень інших наук про людину — антропології, соціології, психології, демографії, географії, біології, лінгвістики, історії мистецтва і літератури.

⁸³ *Schleier H.* Kulturgeschichte und Historismus in Deutschland während des 19. Jahrhunderts // Blanke H.W. (Hrsg.) Dimensionen der Historik. S.263-274.

⁸⁴ *Haas S.* Historische Kulturforschung in Deutschland. S.158.

Історики *США*, не поділяючи честолюбних історіософських планів К.Лампрехта і сцієнтистських концепцій Е.Дюркгейма, були переконані в необхідності писати “нову історію” для “прогресивної епохи” демократичного суспільства, що ототожнювалося з ХХ ст. Новий соціально-орієнтований і міждисциплінарний характер історії, на якому наполягали “прогресивні історики” (Ф.Тернер, Дж.Робінсон), був вперше задекларований на всесвітній виставці в Сант-Луїсі у 1904 р. У англomовному світі соціально-наукові основи історичного дослідження ґрунтувалися на переконанні, що інтелектуальні традиції їхнього суспільства відрізняються від континентальних високим рівнем демократизму і меншим рівнем бюрократизму⁸⁵. Дискусія в американській історичній науці зосередилась навколо ключового поняття “*New History*” й розвивалася спочатку між колумбійськими професорами Дж.Робінсоном та Ч.Бірдом. Головними аспектами обговорення стало теоретичне й дослідницько-практичне оновлення історіографії в інтелектуальному полі “прогресивних соціальних наук” та культурної історії. В основі американської “Нової історії” лежали дві ґрунтовні концепції. По-перше, теоретико-методологічні інновації на основі критики історіографічної традиції, в стратегію яких була покладена герменевтична і методична модернізація історичної науки в умовах нового співвідношення базових факторів (політичних, економічних, культурних) розвитку американського суспільства початку ХХ ст., та поширення дослідницьких полів на соціально-економічну історію, історію жінок і культурну історію тощо. По-друге, очевидними були політико-дидактичні претензії на обґрунтування життєво-практичного значення історичної думки. Політичні інтереси “Нової історії” націлювалися на дослідження модернізаційної проблематики американського суспільства. Водночас історичний пізнавальний інтерес пов’язувався із сучасними духовно значимими проблемами й мав визначати культурну орієнтацію модерного суспільства.

⁸⁵ *Iggers G. G. Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. S.35.*

На відміну від європейських історіографій (насамперед, німецької), головною особливістю американських дискусій було те, що “класичного історизму” в його інституційних, професіоналізаційних та теоретичних складових у США до початку ХХ ст. не існувало. Модернізація історичної науки на європейський зразок впроваджувалась новою генерацією істориків в умовах переосмислення політичних і суспільних процесів американського суспільства новітнього часу. “Прогресивні історики” являли собою новий тип дослідників минулого, які оминули традиції “романтичних істориків” та аристократичної “ново-англійської” історіографії, і поставили історичне дослідження на службу індустріальному суспільству⁸⁶.

У *Росії* та в *Україні* початок методологічної дискусії пов’язаний із виходом у 1899 р. статті відомого історика-медієвіста Д.Петрушевського “Тенденції сучасної історичної науки” з критикою антиісторизму позитивізму і вимогою формулювання нового методу та підходів до вивчення історичного минулого на основі нових тенденцій, які з’явилися у західно-європейській філософії історії. Дискусія обумовила чітке визнання кожним істориком власних теоретичних і методологічних інтенцій, наслідком чого стала поява значної кількості теоретичних праць. На нашу думку, методологічна дискусія у вітчизняній історіографії початку ХХ ст. мала такі характерні риси. По-перше, вплив неокантіанської методології історії, що зумовлювало критику натуралістичної гносеології. По-друге, домінування соціально-економічного напрямку в історіографії, що призводило до спроб поєднати генералізуючу стратегію соціології й індивідуалізуючий метод

⁸⁶ *Breisach E.* American Progressive History. An Experiment in Modernization. Chicago, 1993. P.7; *Jaeger F.* New History: Historismuskritik und Sozialgeschichte in den USA zu Beginn des 20. Jahrhunderts // Oexle O.G., Rüsen J. (Hrsg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. S.345-347; *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. S.73-76.

неокантіанства⁸⁷. Вітчизняні історики намагались позбутися впливу однієї концепції і на основі синтезу протилежних теорій створити власне бачення історичного процесу. По-третє, сильна залежність історичної науки від соціально-політичних реалій російського суспільства початку ХХ ст. Наукова історіографія активно відгукувалась на нагальні питання розвитку російського суспільства початку нового століття, серед яких проблеми лібералізації суспільно-політичного життя були вирішальними. Рух ліберальної опозиції чітко окреслював завдання демократизації країни, участі громадськості у вирішенні найважливіших питань її сьогодення і майбутнього розвитку. Історики брали активну участь у громадсько-політичному житті країни — обирались гласними міських дум і Державної Думи (київський професор І.Луцицький, харківський професор О.Вязігін, одеський професор Є.Щепкін⁸⁸), працювали у культурно-просвітніх товариствах і земст-

⁸⁷ Еклектизм теоретико-методологічних поглядів був загалом характерним для більшості російських вчених. Наприклад, відомий московський історик-медієвіст П.Виноградов проголошував себе прихильником позитивістської історіософії, але повністю дотримувався принципів критики джерел німецької історичної школи, а в питанні про відбір історичних фактів поділяв теорію цінностей баденської школи неокантіанства, наближаючись до “ціннісного аналізу” М.Вебера. (Моусеєнкова Л.С. Об исследовательских принципах русского медиевиста П.Г. Виноградова // История и историки. Историографический ежегодник. 1981. М., 1985. С.209, 211). М.Карєєв вважав, що його можна було б “назвати істориком-соціологом”, але при уважному знайомстві з деякими його спеціальними теоретичними працями (зокрема “О прогрессе”, 1898) виявляється “наскільки, власне, він був далеким навіть від термінології та фразеології соціологічної літератури” (Карєєв Н.И. Основы русской социологии. С.164-165).

⁸⁸ *Погодин С.Н.* Иван Васильевич Лучицкий (1845-1918) // Новая и новейшая история. 2000. № 6. С. 174-193; *Максименко И.В.* Выборы Е.Н. Щеп-

вах. Ці фактори мали важливе значення як для формування їх світоглядних орієнтирів, так і для розробки ними теоретичних проблем історії. *Пануючою тенденцією вітчизняної історіографії стало визнання широкого теоретичного і методологічного плюралізму, на основі якого можливий справжній науковий синтез.* Так, Д.Багалій писав: “Ми особисто стоїмо за привнесення в історію культурного елементу у можливо широких розмірах; ми вважаємо, що в ній мають повне право громадянства явища і економічного, і соціального життя, і розумового, і морального прогресу суспільства. Навряд чи тільки тут є який-небудь ґрунт для антагонізму. Нехай досліджуються не тільки вищі прояви людського духу: література, наука, філософія, мистецтво, але й факти, які стосуються домашнього життя, побуту; з того часу, як наша наука зважилась давати історію не самих держав, а народів, все це в наших очах отримало велику ціну — лише б тільки зрештою із всього цього матеріалу можна було зробити грандіозну історичну картину, на якій яскраво і виразно, але *безумовно з необхідною перспективою* було б зображено все минуле певного народу: і його політична історія, і його соціально-економічне життя, і наука, і мистецтво, і література, і релігія, і мораль”⁸⁹.

Загалом історики були одностайні у визначенні предмета історії як науки, що досліджує культурну діяльність людства у часі й просторі. П.Ардашев твердив, що історична наука є найскладнішою із всіх наук, які вивчають реальний світ, оскільки її предмет — “людство в його поступовому розвитку культурному і суспільному, тобто у всій багатобарвності проявів його діяльності, протягом десятків століть... історія має справу з усією сукупністю, з усіма сторонами людської діяльності”⁹⁰. Доцент кафе-

кина в Первую государственную Думу. (По материалам периодической печати) // Записки історичного факультету. Вип.7. Одеса, 1998. С.138-146.

⁸⁹ Багалей Д. Русская история. Том 1-й. М.,1914. С.10.

⁹⁰ Ардашев П.Н. О прогрессе в исторической науке // УИ. 1904. № 1. С.28-29.

дри загальної історії Київського університету В.Новодворський, визначаючи предмет історії, переконував, що вона вивчає “явища, які відбуваються у житті людського суспільства”. Суспільство ж, на його думку, не є простою сукупністю індивідумів, які знаходяться у психічній взаємодії між собою. Головною складовою частиною суспільства є певна соціальна група. Отже, суспільство — це органічне ціле, в якому не тільки соціальна група, але й людська особистість є реальною. Звідси випливало, що історія повинна “стежити як за розвитком життя суспільства, так і за ростом окремої людської особистості”. Предмет історії співпадає з предметом соціології, оскільки обидві науки вивчають низку явищ, які В.Новодворський називає “надсуб’єктивними” (право, наука, мистецтво, етика, релігія), вони є продуктами психічної діяльності людей і водночас існують поза людською свідомістю, зовні регулюючи людську діяльність. Розмежування у предметній сфері вчений проводив таким чином: “Історія досліджує суспільні явища, їх розвиток у певних умовах простору і часу, соціологія — абстрактно. Історія може бути названа конкретною соціологією, якщо під цим терміном розуміти не абстрактну науку, а науку взагалі про розвиток форм і явищ людського співжиття”⁹¹. Для М.Бубнова предметом історії є зображення діянь всього людства, оскільки однією із найвеличніших ідей, які коли-небудь оволодівали людською свідомістю, була ідея єдності, яку необхідно розуміти “у сенсі визнання за всіма людьми, незважаючи на мову, національність, віру і расу, однакових людських прав і загальної мети існування”⁹². Д.Багалій, визначаючи загальний предмет історії “як вивчення процесу людського співжиття”, розділяв предмет загальної і “місцевої” історії. “Загальна історія, прагматично, у послідовній зміні історичних явищ зображує життя народів, найбільші успіхи, досягнуті ними у розвитку

⁹¹ *Новодворский В.* Несколько слов о направлениях в современной историографии // УИ. 1909. № 5. С.17-19.

⁹² *Бубнов Н.* О значении Римской истории во всемирной // УИ. 1891. № 11. С.1.

співжиття, і історії кожного народу відводить місце настільки, наскільки він брав участь у цій послідовній і сукупній роботі людства над влаштуванням і поліпшенням свого життя. Місцева історія обмежує свій кругозір самим предметом вивчення: вона вивчає процес розвитку одного народу як окремої етнографічної особи і тому має можливість зупинитися на ньому докладніше, з'ясувати всі сторони життя цього народу”⁹³.

Визначення предмета історії логічно підводило до проблеми її пізнання і співвідношення методів історії з методами, які застосовуються у природничих науках. Певна одностайність досягалась шляхом визнання відмінності історії від природознавства. Для Д.Багалія існувала суттєва різниця між природознавцем і істориком — “перший користується дослідом, тобто, матеріалом, який доступний його безпосередньому спостереженню, інший повинен покладатися на свідчення інших осіб, які, у свою чергу, нерідко запозичували свої розповіді із других та третіх рук”⁹⁴. В.Новодворський був переконаний у необхідності загальних передумов у галузі будь-якого наукового знання. Історія повинна використовувати висновки, досягнуті природничими науками, оскільки вона зобов’язана враховувати вплив природних, географічних і кліматичних факторів на розвиток людини та суспільства, визначити залежність між ними і розвитком даного суспільства. Історик не може обійти увагою вплив економічних, правових, психічних та інших чинників. “Таким чином, загальні передумови є для історії неминучою необхідністю; вона не може обмежуватися лише індуктивним методом, хоча і являє собою науку емпіричну; дедукція із посилок, до того ж, очевидно, посилок наукових, правильно обґрунтованих — прямий обов’язок історичного дослідника”⁹⁵. Однак більшість істориків поділяли думку, що історія вивчає конкретні явища минулого у їх послідо-

⁹³ *Багалей Д.* Русская история. С.17.

⁹⁴ *Там же.* С.6-7.

⁹⁵ *Новодворский В.* Указ.соч. С.2.

вному зв'язку. Для П.Ардашева відмінність історії від інших наук, предметом яких є індивідуальні явища, полягала у тому, що “в історії індивідуальний елемент займає більш важливе місце, ніж, наприклад, у природничих науках, і це тому, що історія має справу з явищами людського життя, в яких індивідуальний елемент відіграє, цілком природно, більш важливу роль, ніж у явищах природи”⁹⁶. Виходячи з цього Ардашев зробив висновок про “історичне пізнання як пізнання особливого роду”⁹⁷.

Основою пізнання історії є встановлення достовірних фактів. Однак самі факти не складають історії, переконував Д.Багалій, вони є лише матеріалом для неї, “це — члени, кістки, мускули, органи історії; а якщо історія — це суспільний організм, то ще необхідно знати життя цього організму, тобто зчеплення фактів, причинний зв'язок між ними... В умінні відшукувати причинний зв'язок подій і явищ культурно-економічного життя полягає головна перевага сучасного дослідника історії, якому при цьому доводиться мати справу не з чистим матеріалом, а з відображенням його у почуттях спостерігача; таким чином, він бачить не самий факт, а тільки заломлений і відбитий промінь від нього. На щастя, сутність людської природи одна й та ж, і на цьому ґрунтується можлива коректива”⁹⁸. Аналогічної думки дотримувався і П.Ардашев, для якого також “історія займається вивченням фактів у їх послідовному зв'язку”. До того ж П.Ардашев загалом поділяв ідею органічності історичного процесу⁹⁹. В.Новодворський, твер-

⁹⁶ Ардашев П.Н. О прогрессе в исторической науке. С.12-13; див. також рецензію Ардашева на книгу А. де Трувіля, де ця думка повторюється — “Йдеться про індивідуальний елемент у соціальній дійсності, зазвичай відсуваємий на задній план, або ж взагалі ігноруємий соціологами” (*ІР НБУ ім. В.І. Вернадського*. Ф.І. Спр. 9024. Арк.2).

⁹⁷ Там же. С.19.

⁹⁸ Багалей Д. Русская история. С.9-10.

⁹⁹ Ардашев П.Н. О прогрессе в исторической науке. С.12, 28.

дячи, “що історичне дослідження повинно бути генетичним”, пропонував наступні етапи дослідницької роботи історика: історичне дослідження мусить починатися з критичної перевірки фактів, встановлення їх достовірності, їх хронологічного співставлення для подальшої обробки матеріалу і виявлення між ними взаємозв’язку. Особливе значення це має для з’ясування ролі осіб в історії, котрі відіграють у ній помітну роль. Однак, оцінюючи значення особи в історії загалом, В.Новодворський залишався на позитивістських позиціях, відзначаючи, що “історичні діячі — швидше виразники певного суспільного настрою, стану, ніж творці історії”¹⁰⁰. В.Новодворський досить критично оцінював теорію Віндельбанда-Ріккєрта, особливо положення про індивідуальність і неповторність історичних подій. На його думку, історик повинен звертати увагу не лише на індивідуальну особливість, але і на схожість історичних явищ. Оскільки ж історія вивчає розвиток суспільства, то що таке суспільний стан, “як не низка явищ, які повторились або повторюються в житті людських суспільств?” Звідси висновок, що “передбачити наступ певних соціальних явищ точно так же можливо, як і виникнення фізичних явищ, хоча, звичайно, передбачити, що відбудеться у житті певного суспільства набагато складніше, бо суспільні явища надто складні та різномірні і внаслідок того, що суспільствознавство — наука поки що мало розроблена... на одиничні факти історії, на так звані історичні події, які історія повинна вивчати, як свій матеріал, треба дивитись швидше як на показники певного суспільного стану, ніж як на фактори історичного розвитку”¹⁰¹. Подібні твердження мали б логічно підводити автора до визнання того факту, що історія має свої закони розвитку, на основі яких власне і можна передбачити наступні події. Однак В.Новодворський категорично заперечував існування в історії законів у звичному розумінні цього слова, оскільки, за його переконанням,

¹⁰⁰ *Новодворский В.* Указ. соч. С.17.

¹⁰¹ *Там же.* С.15-16.

відшукуванням законів повинні займатися лише науки абстрактні, до яких історія не належить¹⁰².

М.Бубнов не виключав повторюваності в історії — “повторюваність в історії є, але її вивчає соціологія”, історія не може займатись відшукуванням законів¹⁰³. Ще категоричніше висловився з цього приводу Д.Багалій: “Закон виражає постійні відносини між двома одночасними або послідовними явищами; для того, щоб відкрити його, необхідно мати ряд однорідних явищ, які перебувають між собою у нерозривному зв’язку і постійно повторюються. Між тим історія є процес, який складається із послідовних змін явищ, які даються нам у даній сукупності тільки один раз; історичні факти не повторюються: вони наскрізь індивідуальні. Відповідно історичні закони — це химера. Закономірними елементами в історії є соціологічний і психологічний; тому можна і потрібно говорити про закони соціології, а не історії. Всі науки, як системи поняття, кажуть про роди, тільки історія — про індивідууми; перші мають на увазі, що є завжди, тільки історія — те, що було один раз і чого вже немає”. В історії також діє закон причинності, але він не має обов’язкового характеру, оскільки “у світі людському, на противагу природі, діє свобода волі”. Найголовнішими “законами” історії для Д.Багалія є: 1) причинність історичних явищ, 2) їх неповторюваність, 3) прогрес і 4) єдність історії¹⁰⁴. Такої думки дотримувався і П.Ардашев. Критикуючи позитивістські концепції історії, він твердив, що історичні явища не є особливими категоріями, а отже “не може бути мови про *історичні закони*, як особливий вид наукових законів”. В історії можливі лише емпіричні закони, як емпіричні узагальнення певних фактів. “Їх можна зробити в історії скільки душі завгодно, але ці quasi-закони не мають нічого спільного з науковими законами і з поняттям закономірності... *законо-*

¹⁰² Там же. С.19-20.

¹⁰³ Бубнов Н.М. Пособие по методологии истории. К.,1911. С.17-18.

¹⁰⁴ Багалей Д. Русская история. С.14-15.

мірність історичного процесу, як і всіх явищ пізнаваного світу, належить дослідженню природничих наук у широкому розумінні і психології: для історії тут не залишається місця”¹⁰⁵. У іншому випадку П.Ардашев докладніше зупинився на понятті закономірності історичного процесу і намагався визначити причину невдалих спроб філософських систем минулого запровадити це поняття в історичну науку. Вона полягала у хибній думці про існування специфічних історичних законів, а по суті ж історична закономірність зводиться до закономірності психологічних, органічних та неорганічних процесів, і на законах, які лежать в основі цих процесів, можна пояснити історичний процес. “Будь-яка спроба сформулювати історичні закони, як особливі, самодостатні закони, неминуче завжди буде вирішуватися формулюванням більш-менш довільних узагальнень, котрі, нічого не пояснюючи, самі будуть потребувати пояснення”. Все ж ідея закономірності історії відіграла позитивну роль в історичному синтезі, а перспектива цього поняття полягає у позбавленні від ірраціонального уявлення¹⁰⁶. Тут очевидне бажання П.Ардашева вийти за межі неокантіанського розуміння історичного процесу.

Аналогічним чином еволюціонували і погляди професора кафедри загальної історії Новоросійського університету Р.Віппера, який у своїй вступній лекції 1894 р. заявляв про необхідність цілісного трактування історичного процесу з позицій позитивізму (теоретичної концепції К.Лампрехта), а у праці “Суспільні вчення й історичні теорії XVIII і XIX століть” (перше видання 1900 р., друге — 1908 р.) ставив питання про можливість примирення двох тенденцій (ідеалістичної і матеріалістичної)¹⁰⁷. Водночас уче-

¹⁰⁵ Ардашев П.Н. О прогрессе в исторической науке. С.16-17.

¹⁰⁶ Там же. С.27.

¹⁰⁷ Виппер Р. Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. в связи с общественным движением на Западе. Изд. второе. М.,1908. С.209; Сафронов Б.Г. Историческое мировоззрение Р.Ю. Виппера и его время.

ний визнавав суб'єктивність історичного дослідження, розуміючи, що об'єктивність у пізнанні історії залишається недосяжною мрією.

Загалом проблема суб'єктивізму в пізнанні історії стала предметом розгляду переважної більшості істориків початку ХХ ст. У цьому проявлявся особливий вплив неокантіанської теорії історії, в якій теорія цінностей була головним елементом. Д.Багалій писав: “Позбутися повністю суб'єктивного елементу в історії неможливо; образ минулого двічі заломлюється: по-1-е, у самих свідченнях, а по-2-е, в особі історика. Але необхідно прагнути до об'єктивності; оцінка історика повинна бути всебічним дослідженням явищ. Оцінку цю ми мусимо робити на основі мірки минулого, а не сучасних поглядів. Але не можна заперечувати впливу на істориків таких факторів, як національність, характер епохи, релігійні та політичні погляди і т.ін.”¹⁰⁸ В.Бузескул вважав, що напрямок руху науки до заповітної кінцевої мети — істини — можна зобразити у вигляді не прямої лінії а зигзагів, оскільки вона дуже часто відхиляється то в один, то в інший бік. “Особливо це стосується історії: дух і запити часу, різні течії у сфері філософської і політичної думки, настрої та ідеали суспільства, особисті погляди і симпатії автора ніде не відображуються так яскраво і не впливають так могутньо, як у галузі вивчень явищ минулого...”¹⁰⁹ П.Ардашев дотримувався думки, що проблема “суб'єктивних умов” історичного пізнання, тобто “тих умов, які лежать у самому суб'єкті пізнання” має серйозні підстави і є нагальною. Однак її розробка “перебуває тепер у зародковому стані; що від неї можна чекати цінних результатів, у цьому навряд чи можна сумніватися, але говорити про які-небудь позитив-

М.,1976. С.36-37.

¹⁰⁸ Багалей Д. Русская история. С.15.

¹⁰⁹ Бузескул В. Введение в историю Греции. Изд. третье, переработанное. Пг-д,1915. С.237.

ні результати поки що передчасно”¹¹⁰. Досить категорично з цього приводу висловився В.Новодворський. Розуміючи, що об’єктивізм — кінцева мета будь-якої науки і він може бути досягнутий лише в ідеалі, учений різко критикував неокантіанців за свідомий суб’єктивізм. “Невже особисті, національні, станові, корпоративні або релігійні упередження і пристрасті дослідника, які є безумовно живим відображенням живого життя, можуть рухати науку вперед? Адже ці упередження і пристрасті спотворюють істину, а наука намагається відшукати і зобразити її у всій її повноті та чистоті. Очевидно такого суб’єктивізму історик повинен уникати...” Проте необхідно зазначити, що Новодворський допускав суб’єктивність, але не свідому, а ту, яка має під собою “наукові підстави”¹¹¹.

Кінець XIX — початок XX ст. ознаменувався поширенням ідей економічного матеріалізму, котрі, коли відкинути пропагандистський характер марксизму, знайшли окремих прихильників і серед істориків. Бузескул навіть вважав, що “соціально-економічний напрям” є пануючим в сучасній історіографії”¹¹². Багалій визнавав важливість економічного фактору в історії — “сама по собі ідея про величезне значення економічного фактору (але не єдиного основного) в житті людства вищою мірою плідна”¹¹³. “Матеріалістичне розуміння історії” підлягало критиці за його метафізичність — визнання економіки, господарського укладу вирішальним фактором історичного процесу, від якого залежить розвиток культури і всього інтелектуального життя. Марксистські поняття “базису” і “надбудови” та безумовної залежності останньої від першого викликали різке неприйняття істориків, у яких здоровий розум дослідника переважав над утопічними ідеями марксистських проповідників. В.Бузескул переконував, що марксизм “є

¹¹⁰ Ардашев П.Н. О прогрессе в исторической науке. С.22.

¹¹¹ Новодворский В. Указ.соч. С.3.

¹¹² Бузескул В. Введение в историю Греции. С.475.

¹¹³ Багалей Д. Русская история. С.13.

грубе спотворення історії, і в останній час помічається у свою чергу реакція проти матеріалістичного розуміння історії, ніби відродження ідеалістичного напрямку”¹¹⁴. Відправною точкою критики економічного матеріалізму для Д.Багалія стало невиправдане визнання марксистами гіпотези про визначальну роль економіки в історії і житті людства ніби-то доведеною і незаперечною теорією. “Зовсім не заперечуючи доцільності засвоєння того чи іншого філософсько-історичного світогляду в якості загальної керівної ідеї при виборі того чи іншого історичного матеріалу, ми повинні бути готовими тільки до того висновку, який випливає із об’єктивного дослідження матеріалу, навіть у тому випадку, якби цей окремий висновок не відповідав загальному положенню, пам’ятаючи, що гіпотезами можна і необхідно користуватися, але тільки доти, доки ми не встановимо їх з допомогою твердого теоретичного положення...”¹¹⁵ Для Д.Багалія теорії економічного матеріалізму не були доведеними і не несли належного зобов’язання, а були лише апріорними. Метафізичний характер економічного матеріалізму з претензіями відшукати першопричину явищ, був його головним недоліком і для В.Новодворського. На його переконання, істинна наука “повинна визнавати лише різномірність явищ, констатувати існування взаємозалежності між ними і з’ясовувати цю залежність, не вдаючись до вирішення питання про те, у чому сутність субстрата явища. Ці питання, як і те, які явища треба вважати визначальними, наука повинна вилучити з галузі своїх досліджень, оскільки їх вирішення не може становити для неї інтересу, такі питання для неї — пусті; вирішення їх можливе лише метафізикою, яка буде свої висновки на трансцендентальних засадах, засадах, які виходять за межі людського досліду і спостереження, між тим, як наука може, та й повинна, залишатися у межах емпірії”¹¹⁶. Отже, метафізичний монізм мар-

¹¹⁴ Бузескул В. Введение в историю Греции. С.475-476.

¹¹⁵ Багалей Д. Русская история. С.13.

¹¹⁶ Новодворский В. Указ.соч. С.8.

ксизму не витримував критики з боку теорії історії і не міг бути домінуючим у вітчизняній історіографії початку ХХ ст.

6.4. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці

Інтеграційні процеси, які відбувалися в європейській науці в середині ХІХ — на початку ХХ ст. необхідно розглядати як результат внутрішнього розвитку окремих наукових дисциплін: накопичення знань, методології досліджень, усвідомлення факту, що наука є комунікативним процесом й неминуче призводить до її інтернаціоналізації. Безумовно, каталізатором цих процесів виступало створення єдиного європейського інтелектуального простору, в якому представники наукової і культурної еліти різних європейських націй відігравали провідну роль.

Науковий космополітизм з часу заснування університетів в середньовічній Європі в епоху Гуманізму і Просвітництва має тривалу традицію. Інтернаціоналізація практично всього громадського, політичного і наукового життя все ж є феноменом ХІХ ст., наслідком технічної революції, розширення шляхів сполучень тощо. Це створило передумови й для інтеграційних процесів в науці, наслідком чого кардинальні зміни в наукових галузях, перехід від індивідуальної до колективної транснаціональної дослідницької практики, становлення нових наукових дисциплін (геофізики, астрономії, метеорології), розширення наукових контактів, стандартизації науки — асиміляції наукової мови, наукових понять. Подальші процеси інституціоналізації науки і потреба у виробленні загальної координації призвели до нової якості інтернаціональних контактів — організації міжнародних конгресів, які стали ареною боротьби різних наукових шкіл, дослідницьких підходів або парадигм. Однак до 1900 р. міжнародна кооперація обмежувалась переважно сферою кореспонденції, науковою періодикою, науковими відрядженнями (поїздки вчених за кордон, запрошення для чи-

тання лекцій в зарубіжних університетах, перебування у зарубіжних інститутах, лабораторіях), участю у міжнародних конференціях, у роботі зарубіжних наукових товариств тощо¹¹⁷.

В умовах розширення контактів вчених різних європейських країн та інтернаціоналізації науки відбувалося взаємопроникнення і запозичення різних елементів національної “наукової культури”, котрі впливали як на внутрішній розвиток окремих наукових дисциплін, суспільні позиції вченого як інтелектуала і його статус в академічному співтоваристві, так і на національне культурне та духовне середовище загалом. Однак вивчення процесів інтернаціоналізації науки і вплив на нього національних культур досі здійснювало, щонайбільше, на рівні окремих наукових дисциплін¹¹⁸. Очевидно неможливо говорити про гомогенний процес інтернаціоналізації науки наприкінці XIX — на початку XX ст. за наявності істотних відмінностей у соціально-економічному розвитку європейських країн і рівні розвитку наукових дисциплін. Водночас спілкування вчених різних європейських держав неминуче породжувало проблему сприйняття “чужої” культури та суспільних відносин, часткове їх запозичення із спробою перене-

¹¹⁷ *Fuchs E.* Wissenschaft, Kongreßbewegung und Weltausstellungen: Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg // *Diesener G. und Middell M.* Historikertage im Vergleich (Comparativ, Jg.6, H.5–6). Leipzig, 1996. S. 159–160.

¹¹⁸ Зазначимо в цьому відношенні декілька праць, які лише частково розкривають проблему: *Erdmann K. D.* Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. Göttingen, 1987; *Gabriele M.* Internationale Wissenschaft und nationale Kultur. Deutsche Physiker in der internationalen Community. 1900—1960. Göttingen, 2000; *Слонимский А.Г.* Участие российских учёных в международных конгрессах историков // *Вопросы истории.* 1970. № 7. С. 95-108 та ін.

сення на “власний” ґрунт. Особливо актуальним це було для представників країн з низьким рівнем демократизації суспільства, зокрема для імперської Росії, де інтелектуали часто очолювали опозиційні групи, партії і рухи демократичного характеру¹¹⁹. Ця проблема тісно пов’язана з питанням про інтеграцію наукової та культурної еліти в “чуже” інтелектуальне середовище, оскільки існувала можливість тривалих багаторічних зарубіжних наукових поїздок, навчання в європейських університетах і політична еміґрація¹²⁰.

Направлення вчених з Росії у закордонні університети на початку ХІХ ст. визначалося насамперед практичними завданнями підготовки вітчизняних професорсько-викладацьких кадрів для російських університетів (Харківський, Казанський, Петербурзький і Київський). На той час більшість їх професорського складу становили іноземні вчені — вихованці переважно німецьких університетів (Гайдельберзького, Геттінгенського, Ієнського й ін.)¹²¹ Для розв’язання цієї проблеми розпорядженням імператора Миколи І в жовтні 1827 р. при Дерптському університеті було створено спеціальний

¹¹⁹ *Heumann S. Kistiakovsky. The Struggle for Nation and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. Cambridge, Massachusetts, 1998.*

¹²⁰ *Dahlmann D. Op.cit. S.141-157; Willams R. C. Russians in Germany: 1900-1914 // The Journal of Contemporary History. (1966). 4. P.121-149.*

¹²¹ Див., наприклад: *Багалеї Д.И. Характеристика просветительной деятельности Харьковского университета в первые десятилетия его существования (1805-1814) // Русская школа. 1892. X. Октябрь, С.9-23; Kravčenko Vladimir V. Die Gründung der Universität Char'kov. Zu einigen historiographischen Mythen // Jahrbuch für Universitätsgeschichte, Bd. 4 (2001). S. 137–145; Стельмах С. Професорська корпорація Київського університету в ХІХ — на початку ХХ століття. С. 5-10; Його ж. Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку ХІХ століття. С. 59–62 та ін.*

Професорський інститут. Однак незабаром його діяльність припинилася і університети отримали право самостійно вирішувати питання про направлення за кордон для фахової підготовки своїх випускників. Наприклад, у 1843 р. Рада юридичного факультету Університету св. Володимира ухвалила рішення відрядити на два роки в німецькі університети (Берлінський, Гайдельберзький, Геттінгенський і Лейпцигський) і на рік до Франції та Англії трьох своїх випускників, які мали згодом посісти вакантні кафедри на факультеті. Рішення Ради передбачало розробку спеціальної докладної “Інструкції” для кандидатів з трьох основних пунктів: а) предмети, які необхідно було прослухати в закордонних університетах; б) методи занять; в) університети і термін перебування за кордоном. Для поглибленого вивчення основного предмета у провідного німецького професора пропонувалося прослухати курс його лекцій кілька разів і звернути особливу увагу на вивчення сучасної літератури та джерел¹²².

Все ж практика відправки за кордон російських вчених у першій половині ХІХ ст. обмежувалася переважно майбутніми юристами і медиками. Це пояснювалося практичними потребами російського суспільства. В умовах ізоляції Росії від європейських країн в епоху Миколи І (1825—1855) поїздки в європейські університети з науковою метою, крім юристів і медиків, дозволялися у виняткових випадках тільки представникам природничих наук¹²³.

¹²² *IP НБУ ім. В.І. Вернадського*. Ф. VIII. Спр. 2842. Арк. 4-4 зв.

¹²³ За даними “Биографического словаря профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира” у першій половині ХІХ ст. в закордонних університетах побували: юристи — С.Богородский (Берлін, 1829—1832), І.Вігура (Берлін, Гайдельберг, 1843—1846), К. Неволін (Берлін, 1829—1832); М.Пілянкевич (Берлін, Лейпциг, Геттінген, Гайдельберг, 1843—1846), П.Тутковский (Берлін, 1843—1846); медики — А.Вальтер (Берлін, Відень, 1841—1843), В.Каравасєв (Берлін, Гайдельберг, 1834—

Систематичні закордонні поїздки російських вчених з метою ознайомлення з системою викладання в європейських університетах, новітніми науковими досягнення, встановленням контактів із зарубіжними колегами почалися з другої половини ХІХ ст. Їх необхідно розглядати у загальному контексті “лібералізації” російського суспільного життя в епоху “Великих реформ” імператора Олександра ІІ (1855—1881) і введення нового ліберального університетського статуту 1863 р., який, крім розширення автономії університетів, передбачав значне збільшення кафедр на факультетах і чисельності професорсько-викладацьких кадрів¹²⁴. Розв’язання кадрової проблеми здійснювалося через інститут “професорських стипендіатів” шляхом підготовки випускниками університетів магістерської дисертації під керівництвом професора, або ж закордонними відрядженнями молодих вчених у провідні університети та наукові центри Європи¹²⁵. Кожний кандидат спільно з професором факультету розробляв “Інструкцію”, в якій за-

1836); математик М.Ващенко-Захарченко (Париж, 1846—1848); природознавці — К.Кеслер (Геттінген, Мюнхен, Франкфурт, 1845), П.Корнух-Троцький (Берлін, 1833—1835), О.Рогович (Берлін, Геттінген, 1843—1847), К.Феофілактів (Берлін, Бонн, Дрезден, Тюбінген, 1843—1845) та ін.

¹²⁴ *Kassow S.D.* Students, Professors and the State in Tsarist Russia. Berkeley, Los Angeles, London 1989; *Maurer T.* Hochschullehrer im Zarenreich; *Stel'mach S.* Die Entstehung der Professorenkorporation an der Universität Kiev. S.146-160; *Стельмах С.* Вчені Київського університету в німецьких університетах (ХІХ — початок ХХ ст.) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. К., 2004. С.148-152.

¹²⁵ *Stel'mach S.* Hochschullehrer und Studenten aus der Ukraine in deutschen Universitäten am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts // Hartmut Rüdiger Peter (Hrsg.) “Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?” Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Universitäten vor dem 1. Weltkrieg. Frankfurt/Main-Berlin-Bern u.a., 2001. S. 145-146.

значалася мета наукових занять за кордоном, університети і прізвища професорів, лекції яких був зобов'язаний прослухати кандидат. Інструкція загалом відповідала правилам, розробленим у першій половині XIX ст. Обов'язковою умовою було подання до Міністерства народної освіти звітів, які потім публікувалися в “Университетских Известиях” або в “Журнале Министерства Народного Просвещения”¹²⁶.

Крім “професорських стипендіатів”, які направлялися в зарубіжні університети для завершення своєї освіти й підготовки дисертації, можливість закордонних наукових відряджень отримали також професори і викладачі університетів. У цьому випадку мета закордонних поїздок полягала в знайомстві з системою університетського викладання, роботою лабораторій, клінік, встановленням контактів із зарубіжними колегами, завершенням наукової роботи тощо. Для таких відряджень була розроблена складна бюрократична схема, якої повинні були дотримуватися Ради університетів. На початку кожного учбового року ректор університету подавав на розгляд попечителя учбового округу списки викладачів, рекомендованих вченою Радою для поїздки за кордон. Вони затверджувалися міністром народної освіти. Важливим аргументом для прийняття позитивного рішення була також можливість заміни відрядженого на тривалий термін іншим викла-

¹²⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 883. Арк. 2 зв.-3. Аналіз “звітів” див.: *Стельмах С.* Інтернаціональна наука і національна культура: Європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX — початок XX ст.) // *Київська старовина*. 2003. № 1. С.65-73; *Stel'mach S.* “Von der Isolation zur Integration”. *Deutsche Universitäten und die Universitätsgemeinschaft in Berichten von Gelehrten der Kiever Universität in der zweiten Hälfte des 19. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts* // Hartmut Rüdiger Peter, Natalia Tikhonov (Hrsg.) *Universitäten als Brücken in Europa*. Frankfurt/Main-Berlin-Bern u.a., 2003. S.299-310.

дачем¹²⁷. З 1903 року попечителі учбових округів могли вже самостійно відряджати за кордон вчених в період літніх канікул.

Загалом за період з 1860 по 1884 роки 57 професорів і доцентів Київського університету побували в тривалих наукових відрядженнях за кордоном¹²⁸. У 1898 р. в літній канікулярний період (з 1 липня по 20 серпня) у закордонні наукові відрядження були направлені професори і викладачі історико-філологічного факультету Київського університету: Т.Флоринский (Австро-Угорщина), Ю.Кулаковський (Греція), М.Бубнов (Німеччина), І. Луцицький (Франція). У середньому щорічно під час літніх відпусток у закордонних відрядженнях перебувало 30–40 професорів і викладачів університету. Хоча програми закордонних відряджень склалися індивідуально, проте маршрути часто співпадали. Зокрема, у Празі, Відні й Мюнхені побували професор слов'янознавства Харківського університету П.Лавровський, доцент Київського університету М.Драгоманов¹²⁹, професор кримінального права О.Кістяківський та ін. Враховуючи, що за кордон відправлялись не лише гуманітарії, а й учені-природознавці, то маршрути здебільшого пересікались, і в Парижі, Берліні, Гейдельберзі, Цюриху та інших значних університетських і культурних центрах створювалися справжні російські колонії з відповідними умовами для взаємного спілкування¹³⁰.

¹²⁷ *ІР НБУ ім. В.І. Вернадського*. Ф. VIII. Спр. 3500. Арк. 1-1 зв.

¹²⁸ Докладніше див.: *Стельмах С.П.* Міжнародні зв'язки істориків України у другій половині XIX століття // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Вип. 38. 1998. С.3-9; *Палієнко М.* Міжнародні зв'язки вчених Університету св. Володимира у XIX — на початку XX століття // *Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури*. Частина I. К., 1999. С.46.

¹²⁹ *Мицук Р.С.* Сторінки великого життя // *Драгоманов М.П.* Вибране. С.612.

¹³⁰ *Эймонтова Р.Г.* Указ.соч. С.135-136; *Кареев Н.И.* Прожитое и пережи-

Час закордонного відрядження вчені-історики прагнули максимально використати для наукової роботи в зарубіжних бібліотеках і архівах. М.Бубнов у листі з Парижа своєму колезі Т.Флоринському у вересні 1894 р. писав: “Для наукових занять я був відправлений до Нюрнбергу і особливо довго [працював] в Мюнхені. Тепер сиджу в Парижі і, на жаль, бачу, що мені не вдається покінчити з усім за одну поїздку, але головне все ж зробив ґрунтовно. Проте, і для цього мені треба ще від 10 до 15 днів... Я і сам би радий повернутися вчасно, не тому, що багато нудьгую за кордоном (абсолютно навпаки, я живу тут приспівуючи і назад мене поки що не тягне), а тому, що гроші закінчуються...”¹³¹ Б.Кістяківський прагнув кожного року використати літній вакаційний час для роботи в Королівській бібліотеці Берліну, зустрічей зі своїми німецькими колегами в Гайдельберзі, Фрайбурзі — “таке життя для мене кращі ліки”¹³². Кількість зарубіжних наукових відряджень зростала за рахунок учасників міжнародних конференцій, конгресів тощо.

Основною метою закордонного відрядження було завершення наукового дослідження, робота в архівах і бібліотеках, знайомство з системою викладання в зарубіжних університетах. Наприклад, професор історії І.Луцицький обґрунтовував необхідність закордонної поїздки пошуком матеріалів в архівах Франції і Німеччини для завершення монографії з історії Європи XIV—XV століть. Гальдерберзький університет привернув

тое. С.145; *Bankowski-Züllig M.* Die erste Russische Bibliothek in Zürich (1870-1873) // *Zürcher Taschenbuch auf das Jahr 1987.* Zürich, 1986. S.116-146; *Bankowski-Züllig M.* “Kleinrussischer separatist” oder “Russischer nihilist”? M.P. Drahomanov und die Anfänge der ukrainischen Emigration in der Schweiz // *Esyl und Aufenthalt. Die Schweiz als Zuflucht und Wirkungsstätte von Slaven im 19. und 20. Jahrhundert.* Basel, Frankfurt am Main, 1994. S.114.

¹³¹ *ІР НБУ ім. В.І. Вернадського.* Ф. III. Спр. 19576. Арк. 2.

¹³² *Депенчук Л.* Вказ.пр. С.103.

увагу О.Брікнера, майбутнього професора історії Новоросійського університету, який слухав лекції Л.Гейзера. У тому ж університеті побували М.Володимирський-Буданов, професор російської історії Київського університету, О.Романович-Славатинський, професор державного права Київського університету, В.Демченко, професор цивільного права Київського університету яких зацікавили лекції Вангерова і Й.Блюнчлі. Професор міжнародного і державного права Харківського університету Д.Каченовський підтримував зв'язки з Р. Модем і Міттермайером. Лекції Е.Целлера слухав професор філософії Харківського університету Ф.Зеленогорський. Відомий харківський славіст М.Сумцов мав нагоду слухати лекції К.Барча і К.Фішера. У Гайдельберзькому університеті побували також М.Драгоманов, О.Кирпичников, професор історії західноєвропейських літератур, О.Кістяківський, професор кримінального права Київського університету. У Гайдельберзі провів зимовий семестр 1872 р. відомий економіст, доцент Київського університету М.Зібер¹³³.

Центром паломництва російських учених став Берлінський університет, де наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. продовжували працювати такі корифеї німецької науки, як К.Ріттер, Л. фон Ранке, Ф.Раумер, І.Дройзен та ін. Лекції цих вчених слухали: О.Брікнер, О.Романович-Славатинський, П.Павлов, В.Демченко. У відомого історика-античника Т.Моммзена слухали лекції і брали участь в роботі його семінару доценти Новоросійського університету В.Пирогов (син відомого хірурга) і Г.Перетяткович¹³⁴. Пізніше в Берлінському університеті побували М.Драгоманов, О.Кістяківський, О.Кирпичников, М.Ковалевський.

¹³³ *Kappeler A.* Н.И.Зібер — Микола Зібер — Niclaus Sieber. Ein Schweizer als Wegbereiter des Marxismus in Rußland // “Прими собранье пестрых глав”. Slavica Helvetica. Bd.33. Bern, Frankfurt am Main, New York, Paris, 1989. S.674.

¹³⁴ *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890. С.180, 204.

Крім Гайдельберзького і Берлінського університетів, вчені з України відвідували університети в Геттінгені, Ляйпцігу, Мюнхені, Ієні та ін. Так, О. Брікнер в Ієнському університеті слухав лекції І.Дройзена і К.Фішера. Професор Київського університету Ф.Фортинський у Геттінгенському університеті брав участь в історичному семінарі учня Л.Ранке Г.Вайтца¹³⁵. М.Зібер в Ляйпцігському університеті слухав лекції з практичної політичної економії професора Рошера, а І.Луцицький там же працював в історичному семінарі професора Г.Вуттке¹³⁶.

Докладний аналіз лекцій і семінарів відомих зарубіжних професорів становить значну частину “Звітів”¹³⁷. Крім опису методики викладання, тут часто зустрічаються особисті оцінки зарубіжних вчених, їхнього стилю викладання, ставлення до студентів, критичні зауваження щодо змісту лекцій і семінарських занять. Дуже цікавими, на наш погляд, виглядають у звітах порівняння викладання наукових дисциплін в різних університетах і країнах¹³⁸. Практично завжди ці сюжети були пов’язані з перспективою використання зарубіжного досвіду у вітчизняних університетах.

Кінець ХІХ — початок ХХ століття ознаменувався загальною тенден-

¹³⁵ Бузескул В.П. Всеобщая история. С.116, 130.

¹³⁶ *Отчет* магистра политической экономии Николая Зиберера о пребывании за границей с января по октябрь 1872 года // УИ. 1873. №8. С.8; *Историческая* семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра Луцицкого // Там же. 1874. №2. С.55-68.

¹³⁷ Див. наприклад: *Отчёт* о занятиях адъюнкта В. Демченко по время заграничного его путешествия с ученою целью // УИ. 1861. №4. С. 4-7; *Отчёт* о занятиях адъюнкта Н. Ренненкампа по время заграничного его путешествия с ученою целью // Там же. 1862. № 4. С. 1-14 та ін.

¹³⁸ *Щепкин Е.Н.* Постановка преподавания всеобщей истории в Венском университете: Из отчета о командировке в летний семестр 1896 г. // ЖМНП. 1898. Февраль. С.128-137.

цією до посиленої міжнародної наукової кооперації, характерною ознакою якої стало скликання міжнародних конгресів. Наприклад, за період 1860—1869 рр. відбувалося щорічно по 10 міжнародних конгресів, у перше десятиліття нового століття — 135, а з 1910 по 1913 рр. — 230¹³⁹. Безперечно, першість вели природознавці, результати досліджень яких порівняно легко піддавалися міжнародному обміну і мали практичне застосування у народному господарстві. Організаційним центром об'єднання природознавців стала заснована у 1899 р. Міжнародна Асоціація Академій. Справи міжнародної кооперації істориків ускладнювались національно-орієнтованими тенденціями історичної науки і сильним впливом політики. Однак тривалі міжнародні контакти представників фаху з неминучістю висували на порядок денний питання їх організаційного оформлення. Особливістю цього процесу було те, що тенденції до наукового космополітизму протікали на фоні піднесення в країнах Європи націоналізму, шовінізму і мілітаризму. Тому на перших міжнародних конгресах істориків виразно проявлялися дві тенденції: по-перше, ідея братерства і співпраці, а по-друге, використання пропаганди трибуни конгресів для національного самовизначення і політичної легітимації власних держав. Водночас важливим мотиваційним імпульсом для проведення конгресів стала міжнародна методологічна дискусія та проблема самовизначення історичної науки в нових соціально-політичних реаліях початку ХХ ст. Йшлося про пошук фундаментального консенсусу між теоретико-методологічними засадами історичної науки та ідеологічною спрямованістю тогочасної світової історичної науки¹⁴⁰.

Ці тенденції яскраво проявились вже на Першому Міжнародному конгресі істориків 23-28 липня 1900 р. в Парижі¹⁴¹. Він відбувся в рамках Все-

¹³⁹ *Fuchs E.* Wissenschaft, Kongreßbewegung und Weltausstellungen. S.160.

¹⁴⁰ *Erdman K.D.* Die Ökumene der Historiker. S.15-16.

¹⁴¹ В радянській історіографії утвердилась думка, що оскільки цей конгрес готувався виключно французькими вченими і був нечисельним (?), то ро-

світньої виставки, на якій одночасно проходили міжнародні конгреси з філософії, психології, соціального виховання, етнографії та ін., що, визначило його спрямованість, де особливе місце посіли проблеми порівняльної історії. Відповідно, поряд із секцією загальної та дипломатичної історії, були створені секції порівняльних історії права, економічної історії, історії релігій, науки, літератури, мистецтва і музики, на яких планували розглянути застосування порівняльних методів. Із 800 заявлених учасників з доповідями та повідомленнями виступили від 100 до 200 вчених, серед яких переважали французькі, англійські та німецькі дослідники. Однак чимало було й представників із країн Східної Європи, а російську науку представляли три вчених (М.Вінавер, М.Ковалевський та М.Голіцин), доповіді котрих мали історико-юридичний характер. Кризовий характер історичної науки визначив теоретичну спрямованість дебатів — подолання недоліків класичного історизму шляхом застосування компаративних методів, міждисциплінарного підходу до вивчення минулого, вихід за межі національних кордонів та вивчення “історії народів у їхній взаємодії”. На секції порівняльної історії права ця ідея набула метафоричності у виступі її головуючого паризького професора права А.Есмайна: “Історія несе в собі суспільну роль, оскільки робить людину толерантною і справедливою, а, отже, має навчати людей майбутній солідарності прикладами минулого, вести боротьбу з незвіданим сучасним і світити як ранкова зоря вночі”¹⁴².

На конгресі розгорнулася запекла суперечка між представниками класичного історизму, які обстоювали науковість історії її особливими методами критики джерел, і прихильниками фактологічного позитивізму. Так, на секції загальної і дипломатичної історії член Французької Академії іс-

сійські вчені відмовились визнавати його першим (*Слонимский А.Г. Участие российских ученых в международных конгрессах историков // Вопросы истории. 1970. №7. С.95*).

¹⁴² *Erdman K.D. Die Ökumene der Historiker. S.28-29 (цит. S.30).*

торик Г.Хойзі проголошував: “Факти, факти, факти. В них приховується і теорія і філософія. Правда, повна правда і нічого крім правди”. Водночас на секції історії природничих наук критиці були піддані основні положення філософії позитивізму, зокрема у доповіді професора історії науки університету Монтпел’є Г.Мільхуда. Трибуна конгресу використовувалась і для проголошення концепцій, які мали на меті обґрунтування національної ідентичності окремих народів Європи. Розголосу набула доповідь відомого румунського історика, ректора університету в Яссах О.Ксенопола, фундатора дако-романської теорії спадковості, яка мала численних прихильників і використовувалась для історико-політичного виховання румунської нації. Він висунув не підтвержені документами гіпотетичні аргументи про спадковість між дако-романцями і румунами, які викликали критику з боку угорського історика М.Дарваї, котрий на угорських документах XII-XIV ст. доводив хибність поглядів О.Ксенопола і пропонував виводити походження румунської нації від переселених з півдня романізованих валахів. Окремим негативним акцентом на конгресі пролунали виступи, в яких був доволі відчутний вплив сучасної політики і проводилась думка про історичне обґрунтування колоніалізму та антисемітизму¹⁴³.

Другий Міжнародний конгрес істориків у Римі 1-9 квітня 1903 р. відрізнявся від попереднього не лише кількістю учасників (2500), але й широтою обговорюваних проблем. Як і в Парижі, головною дискусійною методологічною проблемою мала стати порівняльна історія, що обумовило організаційну структуру конгресу, поділ на 8 секцій, але головна увага, враховуючи місце проведення, приділялась археології та античній історії¹⁴⁴. Російську науку представляли відомі вчені: В.Модестов (обраний одним із віце-президентів конгресу), Ю.Кулаковський, І.Гревс, М.Ростовцев та ін.

¹⁴³ *Ibid.* S.30-37.

¹⁴⁴ Кулаковський Ю.А. Международный конгресс исторических наук в Риме. К., 1903. С.3; Слонимский А.Г. Указ. соч. С.96-97.

Зростаюча суспільна роль історичної науки, інноваційні імпульси для історичного дослідження з боку суміжних суспільних наук, необхідність міжнародної кооперації, була визначена у вступній промові президента конгресу, відомого італійського вченого, президента Інституту італійської історії (*Instituto Storico Italiano*) П.Вілларі. Він розглянув розвиток історичної науки у загальному зв'язку з культурним розвитком в епоху націоналізму (XIX ст.), підкреслив минулу обмеженість дослідницького інтересу на подієвій політичній історії й висунув вимогу переорієнтації історії на вивчення внутрішніх суспільних процесів: “єдиним засобом пізнати нас самих і суспільство, в якому ми живемо, є вивчення всіх елементів минулого. Історія являє собою надійну основу наук про суспільство”¹⁴⁵.

Конгрес проходив в умовах загострення імперіалістичних протиріч між європейськими колоніальними державами, а тому політика залишалась домінуючим зовнішнім фактором, який значною мірою визначав специфіку доповідей та їх тональність. Провідною була ідея інтернаціональної культурної співпраці та культурного взаємовпливу між народами Європи в історичному минулому. Прикладом політично-орієнтованої розвідки стала доповідь відомого французького історика Г.Моно “Мішле та Італія”, котрий на історичних прикладах — культурний вплив італійського відродження на Францію і підтримка нею італійського Рісорджіменто — обґрунтовував солідарність між французьким та італійським народами на тлі загострення франко-італійських стосунків через колоніальні суперечки в Північній Африці¹⁴⁶. Вплив італійського відродження на німецьку культуру простежив німецький філолог У. фон Вільямович-Мелендорф у доповіді “Гете та італійське відродження”¹⁴⁷.

Теоретичні дискусії інтенсивно і продуктивно проходили в секції се-

¹⁴⁵ *Erdmann K.D.* Die Ökumene der Historiker. S.43-46 (цит. S.46).

¹⁴⁶ *Ibid.* S.47-48.

¹⁴⁷ *Кулаковський Ю.А.* Указ.соч. С.8.

редньовічної та нової історії, засвідчивши розрив з історичним ідеалізмом епохи класичного історизму. Альтернативні концепції представили близькі до неаполітанського напрямку економічно-юридичної школи австрійський історик Л.Хартманн і Б.Кроче. Л.Хартманн — вихованець німецької історичної школи і член австрійської соціал-демократичної партії, спільно з Г. фон Беловим редагував “Квартальник соціальної та економічної історії”, критикував поширену серед фахівців “Історію італійців у середні віки” за нехтування економічними та соціальними факторами і посилену увагу до біографічно-персональних елементів¹⁴⁸. Своє наукове кредо він висловив у доповіді “Еволюційна історія” (*L'evoluzione storica*), яке через два роки у розширеному вигляді було представлено у праці “Про історичний розвиток. Шість лекцій до вступу в історичну соціологію”. Загалом його історична концепція являла собою парадоксальну форму ідеалістичного соціалдарвінізму з включенням елементів марксистської теорії. З протилежних позицій розв’язував теоретичні проблеми історії Б.Кроче, котрий виступив на римському конгресі з доповідями про “Об’єктивність та суб’єктивність в історії” і “Поняття причинність”. Вони свідчили про відхід вченого від марксистської матеріалістичної філософії й повернення до гегелівської філософії історії, спробу застосування діалектики до емпіричного пізнання минулого. Доповіді презентували розробку Б.Кроче історіософської концепції, пов’язаної з його поняттям “абсолютного історизму”, за допомогою якого вчений шукав шлях між Сцилою і Харибдою фіналістського і причинно-наслідкового історичного тлумачення, між метафізикою і натуралізмом, між ідеалізмом і натуралізмом¹⁴⁹.

Досить дивним виглядає той факт, що в опублікованих звітах про конгрес російські історики практично оминули основоположну теоретичну

¹⁴⁸ *Hartmann, Ludo Moritz (1865-1924) // R. vom Bruch und R.A. Müller (Hrsg). Historikerlexikon. S.126.*

¹⁴⁹ *Erdman K.D. Die Ökumene der Historiker. S.54-63 (цит. S.60).*

дискусію між Л.Хартманном і Б.Кроче, натомість приділили значно більше уваги обговоренню на секції проблем викладання історії та інституціоналізації історичної науки в європейських країнах¹⁵⁰. Очевидно, це можна пояснити тільки тим, що порівняння з європейськими країнами порушувало болюче для вітчизняної історичної науки питання про її незавершену інституціоналізацію.

Оптимістичні очікування від результатів Третього Міжнародного конгресу істориків, який проходив 6-12 серпня 1908 р. в Берліні, не виправдалися. Хоча сучасники загалом позитивно оцінювали його підсумки, цілком справедливо вважаючи, що “конгрес пробуджував думку учасників і вселяв віру в подальші успіхи історичної науки” (М.Хвостов), все ж очевидними недоліками форуму було нехтування теоретико-методологічними проблемами і надзвичайний вплив на його роботу тогочасної політики. Порівняно із попереднім конгресом значно скоротилася загальна кількість секцій, а запропонована секція “Теорії і методики” практично відмовилась від теоретичних дискусій і зосередилась переважно на практичних методах історичного дослідження, серед яких переважали методичні рефлексії допоміжних історичних дисциплін. Це пояснювалося, насамперед, тим, що генеральна лінія конгресу визначалась тогочасним станом розвитку німецької історичної науки, в якій домінувала прусська національно-консервативна історіографія (практично всі секції очолювалися берлінськими істориками — Е.Мейер, Д.Шафер, О.Гірке, А.фон Харнак та ін.) і відмовою виносити методологічні дебати щодо культурно-історичної концепції К.Лампрехта на інтернаціональний форум. Акцент робився на очевидні успіхи німецької історіографії в практичному використанні методів роботи з джерелами. Як іронічно писав французький соціолог Ф.Сіміанд, на конгресі німецькі історики виступили “компактним, злагоджено кроку-

¹⁵⁰ Див., наприклад: *Кулаковский Ю.А. Указ.соч. С.13-14; Любович Н.Н. Международный исторический конгресс в Риме. Варшава, 1903. С.3-6.*

ючим батальйоном німецької науки”. Політичний контекст конгресу мав чіткі обриси загострення міждержавних протиріч (німецько-французька конфронтація у ході першої марокканської кризи 1905—1906 рр., німецько-англійське протистояння у нарощуванні військово-морського флоту взимку 1907—1908 р. тощо), котрі свідчили про цілеспрямовану силову дипломатію європейських країн у підготовці світової війни. Це позначилося не лише на змісті доповідей, де політична історія набувала рис *historia militans*, але й на чисельності учасників. Із-за політичних мотивів не були представлені делегації Польщі, Чехії та Франції. І хоча говорили про те, що невдало було обрано час для проведення конгресу, все ж головну причину відсутності багатьох провідних істориків ясно визначив французький медієвіст М.Пру: “Ми хочемо мати дружні особисті й наукові контакти з німецькими вченими, але французи й німці залишаються ворогами”¹⁵¹. Російська делегація була однією із найчисельніших на конгресі (46 істориків практично з усіх університетів), представила чотири ґрунтовні доповіді П.Виноградова, Ю.Кулаковського, М.Ростовцева, Е.Штерна, а О.Лаппо-Данилевський у виступі від російських вчених на заключному банкеті висловив побажання, щоб “всі нації ... все більше й більше брали участь у справжній братерській співпраці для величного розквіту європейської культури і ця культура прискорила створення загальнолюдської світової культури”¹⁵².

Тісний взаємозв’язок між політикою та національною наукою можна простежити і у ініційованій деканом історико-філологічного факультету Університету св. Володимира М.Бубновим спробі запровадження російської мови, як однієї із робочих на засіданнях міжнародних конгресів. Пропозицію декана підтримала Рада факультету, а текст його доповіді було

¹⁵¹ Erdman K.D. Die Ökumene der Historiker. S.68-71 (цит. S.71).

¹⁵² Цит. за: Слонимский А.Г. Указ. соч. С.98.

надруковано окремою брошурою¹⁵³ (перекладено також французькою мовою) і розіслано для обговорення в російські університети. Вчені Петербурзького університету висловили думку, що порушувати це питання передчасно, а Рада Московського університету, загалом підтримавши ініціативу, висловила визнати доцільним запровадити російську мову лише на тих міжнародних конгресах, які будуть проводитись в Росії. Досить іронічно висловився з цього приводу П.Виноградов, котрий став членом президії Виконавчого комітету із скликання Лондонського конгресу істориків, у листі до О.Лаппо-Данилевського: “Затія Бубнова і К^о дуже характерна і доволі смішна. Кого думають ці пани залучити читаннями незрозумілою мовою?”¹⁵⁴ Очевидно позитивним моментом пропозиції М.Бубнова можна визнати лише вимогу запровадження на міжнародних конгресах істориків секції історії Східної Європи, як маловідомої європейським історикам частини загальноєвропейської історії¹⁵⁵.

“Війна і терор кинули тінь на зустріч істориків в Лондоні”¹⁵⁶, оскільки останній перед Першою світовою війною Четвертий міжнародний конгрес

¹⁵³ *Бубнов Н.М.* Ученые права русского языка. В защиту равноправия русского языка на международных конгрессах. К., 1913; *Внесення* декана історично-філологічного факультету професора Миколи Бубнова на засідання факультету щодо потреби запровадження російської мови як мови наукових доповідей на Лондонському конгресі істориків. Грудень 1912 року // *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920.* С. 395-399.

¹⁵⁴ *Слонимский А.Г.* Указ. соч. С.99-100.

¹⁵⁵ *Проект* промови професора Миколи Бубнова на Лондонському конгресі істориків про наукові права російської мови. 1912 року // *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920.* С.399-400.

¹⁵⁶ *Erdman K.D.* Die Ökumene der Historiker. S.86.

істориків, який проходив в англійській столиці 3-9 квітня 1913 р., був позначений не лише посиленою увагою до фахових проблем історичної науки, засвідчивши високий рівень самоусвідомлення істориками власного фаху і самостійності історії як наукової дисципліни¹⁵⁷, але й домінуванням політичної історії (історії держав) та міждержавних відносин у контексті зростання мілітаризму й появи вогнищ війни в Європі. Конгрес відбувся у період останньої фази першої Балканської війни, вбивства напередодні грецького короля Георга I, наростання російсько-австрійських протиріч тощо¹⁵⁸. Серед учасників переважали англійські, німецькі (65), російські (30, разом з поляками), австрійські (25), французькі (20) науковці. Присутність невеликої кількості французів пояснювалась не політичними, а організаційними причинами — бюрократичною тяганиною їхнього міністерства освіти, яке не встигло завчасно надіслати запрошення організаційного комітету в університети. Підготовка й загальне керівництво форумом здійснювалось відомим англійським політичним істориком А.Вардом, засновником кембріджської школи модерної історії (*Cambridge Modern History*), прихильником Ранке й основоположником (поряд із У.Стаббсом) сучасної академічної освіти в Англії. Із 9 секцій, що працювали на конгресі, заслухавши близько 200 доповідей, новою була секція військової та морської історії. Спрямованість на сучасну політичну історію визначалась виступами відомих британських істориків Х.Темперлея і Ч.Вебстера, котрі говорили про проблеми колоніальної політики та роль конференцій в сучасній дипломатичній історії. У секції історії права, очолюваній П.Виноградовим,

¹⁵⁷ *Тарле Е. В.* Международный исторический конгресс в Лондоне (3-9 апреля н.с. 1913 г.) // Научный Исторический Журнал. 1913. Т.І. Вып.1. № 1. С.130.

¹⁵⁸ Англійська преса практично не приділила уваги зібранню істориків, за виключенням окремих коротких заміток (*Ардашев П.Н.* Международный конгресс историков в Лондоне. 1913 г. // IP НБУ ім. В.І. Вернадського. Ф.І. Спр. 9075. Додатки).

прозвучали доповіді О.Лаппо-Данилевського “Ідея держави і головні методи її розвитку в Росії з часів смути до епохи перетворень”, румунського історика Н.Іорга з його спробою нової загальноєвропейської універсальної інтерпретації середньовіччя з особливим акцентом на формування самостійних держав тощо.

Організатори відмовились від спеціальної секції методики історії, однак методичні проблеми науки порушувались практично на всіх секціях конгресу. К.Лампрехт отримав слово двічі — на пленарному засіданні він говорив про “Новітні духовні течії в Німеччині”, а на секції виступив з доповіддю про “Організацію історичної освіти у вищій школі”, де вкотре закликав до її реформування. Е.Бернгейм, вже випробуваним шляхом релятивістичного історизму, розглядав вплив на інтерпретації історії сучасного світогляду вченого, а американець Ф.Вудс подав на розгляд колег свою “Історіометрію”, як новий метод історичної науки. Усе ж, як і на попередньому конгресі, переважали не теоретичні дискусії, а обговорювалися проблеми допоміжних історичних дисциплін та техніка проведення історичних досліджень¹⁵⁹.

Важливим підсумком конгресу в Лондоні стало рішення провести наступний міжнародний конгрес істориків 1918 р. у Петербурзі, що вочевидь засвідчило високе визнання світовим фаховим товариством успіхів вітчизняної історичної науки та рівень її міжнародної інтеграції. До ініціативної групи увійшли представники Імператорської Академії Наук, Імператорської Археографічної комісії та низки університетів. 18 грудня 1913 р. у Петербурзі відбулася “Попередня нарада із питання влаштування Міжнародного Історичного з’їзду у С-Петербурзі в 1918 р.”, на якій було представлено 67 делегатів від 37 наукових закладів, університетів та історичних товариств Росії. Нарада ухвалила запропонований О.Лаппо-Данилевським перелік семи секцій майбутнього конгресу, серед яких передбачалися й такі

¹⁵⁹ Erdman K.D. Die Ökumene der Historiker. S.88-96.

секції: “Теорія та техніка історичної науки”, “Історія Східної Європи з прилеглими до неї країнами”. Організаційна робота з підготовки конгресу проводилась до середини 1914 р. й була припинена з початком Першої світової війни¹⁶⁰.

* * *

Теоретичні дебати і міжнародна методологічна дискусія кінця ХІХ — початку ХХ століття, які початково спрямовувались на пошук нових теоретико-пізнавальних підходів у дослідженні історії та захист її специфічного методологічного інструментарію від “номологічних” природничих наук, під впливом нових соціальних умов європейського суспільства призвели до усвідомлення необхідності синтезу методів (методологічного плюралізму), міждисциплінарності при збереженні своєрідності історичного пізнання. Неокантіанська методологія історії на ґрунті розмежування в стратегії утворення понять у природознавстві та в історії визначила чіткі формально-логічні критерії її пізнання, запропонувала теорією цінностей розв’язання дилеми між “емпіричним” та “номологічним” знанням. Обмеженість “індивідуалізуючої” пізнавальної стратегії історії була подолана М.Вебером, котрий на основі співвідношення і взаємодоповнення методів чітко встановив “емпіричний” (каузальний аналіз) та “абстрактний” (поняття “ідеального типу”) рівні історичного та соціального пізнання при збереженні його специфічної герменевтичної стратегії. Яскравим представником цього напрямку історичної думки, котрий визначив хід розвитку світової історичної науки у ХХ столітті, був український вчений Б.Кістяківський.

Характерною ознакою розвитку історичної науки в більшості європейських країн стало завершення процесів професіоналізації та інституціо-

¹⁶⁰ *Приймак Н.И.* О несостоявшемся международном конгрессе историков в России в 1918 г. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. Вып. 4 (№ 23). 1998. С.3-7.

налізації дисципліни, що обумовило розширення “фахового поля” істориків у напрямку подальшої спеціалізації при збереженні політичної національно-орієнтованої історіографії в умовах піднесення в європейських країнах кінця ХІХ — початку ХХ століття націоналізму, шовінізму та мілітаризму¹⁶¹. Теоретичні пошуки у сфері історичної гносеології та вплив суміжних дисциплін, що пропонували нові тлумачні моделі минулого на основі генералізуючої стратегії, спричинили міжнародну методологічну дискусію, характерною ознакою якої стало усвідомлення новою генерацією істориків міждисциплінарного характеру історичної науки. Вектор дискусій обумовлювався особливостями внутрішньодисциплінарного розвитку національних історичних наук та суспільно значущими завданнями, серед яких чільне місце посідали проблеми демократизації та модернізації суспільства¹⁶².

Поширення в Росії та в Україні неокантіанської течії історичної думки визначило усвідомлення істориками важливості методологічної проблематики, її спрямованості на осмислення специфіки історії як науки, специфіки її понять і методів. Утвердилось розуміння того, що історія виступає в якості верифікованого і систематизованого знання минулого досвіду, об'єднаного системою понять, котрі його охоплюють, а основним завданням історії є не виведення загальних законів історичного розвитку, а дослідження індивідуальних неповторних подій. Водночас особливістю розвитку історичної науки в Росії та в Україні було те, що, поряд з поширенням неокантіанської методології історії, важливе значення набував соціально-економічний напрям в історіографії, як наслідок міцних традицій позитивістської філософії історії, що призводило до спроб поєднати генералізуючу стратегію соціології й індивідуалізуючий метод неокантіанства. Інтерес до

¹⁶¹ *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. S.66-75;

¹⁶² *Iggers G.G.* Geschichtsschreibung und Politik im 20.Jahrhundert // Corni G., Sabrov M. (Hrsg.) Die Mauer der Geschichte: Historiographie in Europa zwischen Diktatur und Demokratie. Leipzig, 1996. S.21-24 ff.

соціально-економічних аспектів історії, започаткований вітчизняними науковцями наприкінці XIX — на початку XX ст., зріс в українській національній історіографії у 20-х роках XX ст. і породив дві “соціальні історичні науки” — національну, яка успадкувала традиції української історіографії минулого століття і марксистську. При цьому важливою ознакою, яка свідчила про тяглість традиції та засвоєння доробку європейської науки, була спроба розглядати соціально-економічні процеси на широкому тлі культурного розвитку. Зрештою, як і в більшості європейських країн, спостерігалася сильна залежність історичної науки від соціально-політичних реалій російського суспільства початку XX ст.

Інтеграційні процеси, що відбувалися в європейській історичній науці напередодні Першої світової війни, необхідно розглядати, насамперед, як результат її внутрішніх перетворень: завершення інституціоналізації, накопичення знань, розвитку методології досліджень, усвідомлення представниками професійного “цеху” факту комунікативності наукового процесу, котрий неминуче призводить до її інтернаціоналізації. Водночас катализатором цих процесів виступало створення єдиного європейського інтелектуального простору, в якому представники наукової і культурної еліти різних європейських націй відігравали провідну роль. Перші міжнародні конгреси істориків, котрі відбувалися на фоні посилення шовіністичних і націоналістичних настроїв у європейському суспільстві та зростанні мілітаризму виразно засвідчили цю тенденцію. Внутрішнім дисциплінарним стимулом до міжнародної кооперації став кризовий стан історичної науки і необхідність пошуку фундаментального консенсусу між її теоретико-методологічними засадами та ідеологічною спрямованістю тогочасної світової історіографії. В умовах розширення контактів вчених європейських країн та інтернаціоналізації науки відбувалося взаємопроникнення і запозичення різних елементів національної “наукової культури”, які впливали як на внутрішній розвиток окремих наукових дисциплін, суспільне стано-

вище вченого як інтелектуала та його статус в академічному співтоваристві, так і на національне культурне й духовне середовище загалом. Очевидно неможливо говорити про гомогенний процес інтернаціоналізації науки наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. за наявності істотних відмінностей в соціально-економічному розвитку європейських країн та рівня розвитку наукових дисциплін. Разом з тим спілкування вчених різних європейських держав неминуче породжувало проблему сприйняття “чужої” культури і суспільних відносин, часткове їх запозичення із спробою перенесення на власний ґрунт.

ВИСНОВКИ

Протягом XIX — початку XX століття історична наука в Україні пройшла складний і тривалий процес свого становлення в її інституційних елементах, зміни тлумачних і теоретико-пізнавальних парадигм, напрямів досліджень, формування окремих піддисциплін, шкіл тощо. Тривалість і вектори цих процесів загалом співпадали із загальноєвропейськими, хоча і мали своєрідну особливість, де визначальними чинниками були соціо-політичні умови, рівень інституціоналізації складових елементів науки, завдання політичної легітимації, які виконували російські та українські історики в “довге” XIX століття — “епоху націоналізму”. В Україні, територія якої була розподілена між двома континентальними імперіями — Габсбургів та Романових, а етнічне населення не мало власної державності, історична наука виконувала дві суспільно-значимі функції. 1. Легітимації імперської політичної ідеології, в основі якої лежала концепція єдності історичного минулого народів Росії. 2. Відтворення історії та культури українського народу задля утвердження його національної самобутності та спадковості державницької традиції. У царині історіографії вітчизняної історії ці два “образи” історії України були альтернативними, але остаточне формування національно-центричного “гранд-нарративу” відбувається лише наприкінці XIX — на початку XX ст.

Власне у XIX ст. національні історіографії сприяли становленню та стабілізації державних націй в Європі лише у Великобританії, Франції та Голландії. Більшість національних історіографій розвивалися на територіях, де національні рухи спрямовували свої зусилля на формування національних держав в межах існуючих імперій (Німецький Союз, імперія Габсбургів, Російська та Османська імперії). Схематично їхні суттєві відмінності можна визначити за класифікацією чеського історика М.Хроха:

а) національні історіографії, які використовували ранні форми державності й підтримували інституційні елементи державності (Польща, Норвегія, Хорватія); б) національні історіографії, які могли лише посилалися на давні міфи та історичну пам'ять, де йшлося про ранню державність (Греція, Сербія, Україна, Уельс); в) національні історіографії, в яких не було навіть конструкції крихкої традиції незалежної держави (наприклад, Словаччина, Латвія або Македонія). Таким чином, відбувався поділ на “історичні” та “неісторичні” держави, що для XIX ст. мало важливе значення, оскільки саме звідси декларувалася легітимізація рівного членства в сім’ї європейських держав — найважливіше завдання національних історіографій.

Однак суспільна значимість історичної науки не обмежувалася лише функцією політичної легітимації існуючої держави та її інституцій. Суспільний контекст Російської імперії XIX — початку XX ст. визначався завданнями її модернізації, де найважливішими складовими були проблеми демократизації, обмеження авторитарного свавілля й всеохоплюючого державного контролю. Історики, як представники “освіченого суспільства” — інтелігенції, склали його невелику частку, але, як і у більшості європейських країн, своєю науковою творчістю та громадською діяльністю формували елементи публічності й закладали основи громадянського суспільства. Альтернативні “державницьким” ідеям тлумачні моделі базувалися на європейських теоретичних концептах, які широко використовувалися у сфері “загальної історії”, характерною ознакою якої був “універсалізм”. Інтерес до соціальних та економічних проблем історії європейських країн (насамперед, Франції та Англії) зумовлювався не лише суто науковими завданнями, але й диктувався практичними суспільними потребами власної нації. Загалом, ми схильні говорити не про “впливи” західноєвропейських ідей на вітчизняних вчених, а на органічний, гомогенний процес їх поширення та сприйняття в європейському інтелектуальному просторі, невід’ємною частиною якого

була Україна ХІХ — початку ХХ століття. Цю тезу ми намагалися довести й обґрунтувати нашим дослідженням шляхом широкого використання порівняльного історичного методу.

Теоретико-пізнавальною основою розвитку історичної науки в Україні ХІХ — початку ХХ ст., як і в цілому в Європі, був “історизм”, який необхідно розглядати як світоглядну концепцію та теоретичну основу історичної науки. В якості світоглядної концепції історизм був наслідком ґрунтовної історизації повсякденного життя й суспільних відносин людини ХІХ ст., яка не мислила своє життя межами минулого досвіду, котрий створював сучасне буття й визначав орієнтири майбутнього. В узагальненому вигляді цей світогляд визначався ідеєю індивідуалізації, котра замінювала партикуляризм і зв’язаність буття попередніх епох, та базовою для розвитку націоналізму ідеєю “народного духу”, пошук елементів якого в минулому створював підґрунтя для осмислення власної національної ідентичності. Як теоретична основа історичної науки історизм мав міцні підвалини в двох альтернативних філософсько-історичних системах — німецькому ідеалізмі та французькому позитивізмі й (частково) марксизмі. Його визначальними складовими ознаками були: ідея розвитку, історична герменевтика, примат політичної історії, художньо-образний характер історичного викладу тощо. Концептуально протилежними складовими цих теоретико-пізнавальних систем можна визнати: принцип “індивідуальності” і концепція “загального” (суспільство); подієва і структурна історія; унікальність та неповторюваність історичних подій і їх закономірність для виведення прогнозів майбутнього суспільного розвитку. Безперечно, німецька модель фахової історіографії в ХІХ ст. впливала на європейські й північно-американську історичні науки, як і принципи науковості історичного дослідження (критика джерел, методологічні канони і історичний наратив). Однак кожна національна історіографія рухалась власним шляхом і

суспільно-політичні умови та легітимаційні цілі накладали відбиток на вироблення концепцій, напрями розвитку й історичні інтерпретації.

Професіоналізація та інституціоналізація історичної науки в Україні в XIX — на початку XX ст. хронологічно співпадала з аналогічними процесами в Європі й структурно відповідала з інституціями історичної науки. Цей процес протікав на фоні загальних модернізаційних процесів європейського суспільного життя, які супроводжувалися прискоренням професійної диференціації, змінюючи поняття “науки” та “культури”, які для освічених верств ставали важливим компонентом професійної соціологізації, а культура — невід’ємним і необхідним елементом їхнього повсякденного буття, засобом власної ідентифікації та інтеграції у певні соціальні групи. В університетах України (Харківський, Київський, Одеський) відбувалася фахова підготовка істориків-професіоналів і розроблялися критерії науковості тощо. Академічна інституціоналізація тісно перепліталася із науковими товариствами, які відігравали роль комунікаційних центрів, поєднували фаховий та аматорський дискурс, часто сприяли формуванню національного “образу” історичної науки та створення пануючого історичного нарративу. Від більшості європейських країн розглянуті процеси відрізнялися їх широким “одержавленням”, яке охоплювало не тільки офіційні академічні інститути, але й напівпрофесійні наукові товариства та засоби комунікації.

У першій половині XIX ст. формування теоретичних поглядів вітчизняних істориків формувалося під безпосереднім впливом ідеалістичної філософії історії та німецької історичної школи, котра розробляла канони критики джерел, герменевтичної пізнавальної стратегії та політично-орієнтованої історіографії національної історії. Їхні ідеї поширювалися в Україні шляхом особистого знайомства істориків миколаївської доби (В.Цих, М.Лунін, М.Петров, О.Рославський-Петровський та ін.) під час навчання і наукових відряджень до Німеччини і зарубіжними вченими — викладачами Харківського університету.

Характерною ознакою творчості вітчизняних істориків був універсалізм, на якого впливали шеллінго-гегелівські універсально-історичні конструкції, спадщина історичної думки епохи Просвітництва, “національно-орієнтована” російська філософія історії, політичні інтенції російської дійсності середини століття з чітко окресленими месіанськими ідеями щодо слов’янського світу. Соціальні зміни в Російській імперії з 60-х років XIX ст. призвели до появи нової генерації істориків, яка на основі здобутого досвіду політичної соціологізації епохи “великих реформ” Олександра II сприймала позитивістську філософію не лише в якості наукової але й світоглядної концепції. Політична генерація істориків-“шестидесятників” відрізнялася від своїх попередників критичним ставленням до ідеалістичної філософії історії, відмовою від індивідуалізуючої політично-орієнтованої історіографії й утвердженням “соціологізації” історії, натуралізацією її методології, відмовою від універсалізму тощо. Соціальний контекст визначив спрямованість легітимізаційної функції історіографії: сприяння становленню “інтелектуального” російського лібералізму; обґрунтування альтернативного державницькому “гранд-нарративу” шляхом створення схеми самодостатньої української історії на основі “народницької” концепції. В європейському порівнянні поширення позитивізму з оптимістичною теорією прогресу і таке суспільне значення історичної науки було характерно для тих країн, які розв’язували аналогічні політичні завдання: наприклад, для Франції періоду Третьої республіки; Норвегії, Польщі та ін., де проблеми утвердження національної ідентичності набували особливої гостроти.

Наприкінці XIX ст. в умовах кризи позитивістського світогляду і натуралістичної гносеології історії науковий пошук спрямовувався на обґрунтування науково-теоретичних основ історичної науки шляхом подолання метафізичних засад класичного історизму розробкою “індивідуалізуючого” методу історичної науки на ґрунті теорії цінностей

(В.Віндельбанд і Г.Ріккерт) та формуванням принципів методологічного плюралізму й синтезу методів (М.Вебер, Б.Кістяківський). Якщо неокантіанська методологія визначила чіткі формально-логічні критерії пізнання історії розмежувавши стратегію утворення понять в природознавстві та в гуманітарних науках, то М.Вебер, а за ним і Б.Кістяківський, подолали її “індивідуалізуючу” гносеологію, зламавши бар’єри між гуманітарним “розумінням” та природничим “поясненням” на основі “ціннісного аналізу”, розчистивши тим самим ґрунт для утвердження широкого методологічного плюралізму. Особливістю розвитку історичної науки в Росії та в Україні було те, що, поряд з поширенням неокантіанської методології історії, важливе значення набував соціально-економічний напрям в історіографії, як наслідок міцних традицій позитивістської філософії історії, що призводило до спроб поєднати генералізуючу стратегію соціології та індивідуалізуючий метод неокантіанства. Водночас вітчизняні історики намагались позбутися впливу однієї концепції і на основі синтезу протилежних теорій створити власне бачення історичного процесу. Спостерігалася сильна залежність історичної науки від соціально-політичних реалій російського суспільства початку ХХ ст. Наукова історіографія активно відгукувалась на нагальні питання розвитку російського суспільства початку нового століття, серед яких проблеми лібералізації суспільно-політичного життя були вирішальними. Рух ліберальної опозиції чітко окреслював завдання демократизації країни, участі громадськості у вирішенні найважливіших питань її сьогодення і майбутнього розвитку. Ці фактори мали важливе значення як для формування світоглядних орієнтирів професійних істориків, так і для розробки ними теоретичних проблем історії. Пануючою тенденцією вітчизняної історіографії стало визнання широкого теоретичного і методологічного плюралізму, на основі якого можливий справжній науковий синтез.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в європейській історичній науці відбувалися інтенсивні інтеграційні процеси, які необхідно розглядати як результат внутрішнього розвитку окремих наукових дисциплін: накопичення знань, методології досліджень, усвідомлення факту, що наука є комунікативним процесом який неминуче призводить до її інтернаціоналізації. Безумовно, каталізатором цих процесів виступало створення єдиного європейського інтелектуального простору, в якому представники наукової і культурної еліти різних європейських націй відігравали провідну роль. Інтернаціоналізації науки призводила взаємопроникнення і запозичення різних елементів національної “наукової культури”, котрі впливали як на внутрішній розвиток окремих наукових дисциплін, суспільні позиції вченого як інтелектуала і його статус в академічному співтоваристві, так і на національне культурне та духовне середовище загалом. Очевидно неможливо говорити про гомогенний процес інтернаціоналізації науки наприкінці XIX — на початку XX ст. за наявності істотних відмінностей у соціально-економічному розвитку європейських країн і рівні розвитку наукових дисциплін. Однак, міжнародна кооперація та розширення наукових контактів неминуче призводили до універсалізації науки, її інституцій, критеріїв науковості, мови, запозичення і впровадження в наукову практику методологічного інструментарію тощо. Міжнародна методологічна дискусія визначила новий напрямок розвитку історичної науки в XX ст. — соціально-орієнтовану, аналітичну історіографію. Навіть попри політичні катаклізми початку нового століття (Перша світова війна, революції, встановлення авторитарного політичного режиму) інтерес до соціальних і економічних аспектів історії у вітчизняній історіографії відродився в 20-х роках, який відкрив новий етап розвитку української історичної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні зібрання

Державний архів м. Києва (ДАК):

Ф. 16. Київський університет. Оп. 465:

1. Спр. 99 — Именной список всех чиновников и преподавателей университета св. Владимира за 1853 г. (75 арк.)
2. Спр. 152 — Список профессоров и приват-доцентов университета св. Владимира за 1867/1872 гг. (123 арк.)
3. Спр. 153 — Список лиц, командированных за границу для приготовления к профессорскому званию. (3 арк.)
4. Спр. 156 — Штатное расписание Университета св. Владимира за 1868 г. (54 арк.)
5. Спр. 157 — Списки лиц, утвержденных в степенях и званиях (1869-1899) (13 арк.).
6. Спр. 160 — Сведения о преподавательском составе. 1870 г. (65 арк.)
7. Спр. 168 — Алфавитный список личного состава Университета св. Владимира (35 арк.).
8. Спр. 170 — Копия предложения попечителю о командировке за границу. 1875 г. (3 арк.)
9. Спр. 177 — Списки профессорско-преподавательского состава Университета св. Владимира за 1877 г. (45 арк.)
10. Спр. 178 — Списки профессорско-преподавательского состава Университета св. Владимира за 1878 г. (56 арк.)
11. Спр. 180 — Списки профессорско-преподавательского состава Университета св. Владимира за 1879 г. (62 арк.)
12. Спр. 182 — Статистические сведения о личном составе Университета св. Владимира за 1880 г. (55 арк.)

13. Спр. 183 — Списки профессорско-преподавательского состава Университета св. Владимира за 1880 г. (63 арк.)
14. Спр. 883 — Копия предложения министра народного просвещения попечителю Киевского учебного округа от 1 апреля 1867 г. о правилах приготовления к профессорскому званию (5 арк.).
15. Спр. 4767 — Послужные списки преподавателей и служащих Университета св. Владимира (47 арк.).
16. Спр. 4768 — Послужные списки преподавателей и служащих Университета св. Владимира (54 арк.).
17. Спр. 4769 — Послужные списки преподавателей и служащих Университета св. Владимира (64 арк.).
18. Спр. 4772 — Послужные списки преподавателей и служащих Университета св. Владимира (49 арк.).
19. Спр. 4773 — Послужные списки преподавателей и служащих Университета св. Владимира (55 арк.).
20. Спр. 4774 — Послужные списки преподавателей и служащих Университета св. Владимира (39 арк.).
21. Спр. 4775 — Послужные списки преподавателей и служащих Университета св. Владимира (43 арк.).
22. Спр. 4779 — Послужные списки преподавателей и служащих Университета св. Владимира (39 арк.).

Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського.

Інститут Рукопису (ІР НБУ ім. В.І.Вернадського):

Ф. І. Літературні матеріали. (Особистий фонд П.М.Ардашева):

23. Спр. 8971 — Философия истории в отношении к общей философии. (Начало XX в.) (17 арк.).
24. Спр. 8972 — Стаття з філософії історії. (Кінець XIX ст.). Чернетка (83 арк.).
25. Спр. 9024 — Рецензия на Анри-де-Трувиль. Социальная наука представляет ли науку? (2 арк.)

26. Спр. 9075 — Международный конгресс историков в Лондоне. 1913 г. (129 арк.)

Ф. III. Листування:

27. Спр. 19576 — Н.Бубнов — Т.Флоринскому. Письмо из Парижа, 9 сентября 1894 г. (2 арк.)

Ф. VIII. Київський університет:

28. Спр. 2842 — Выписка из протокола заседания юридического факультета Киевского университета св. Владимира от 12 февраля 1843 г. о направлении преподавателей кафедр за границу для усовершенствования (3 арк.).

29. Спр. 3104 — Сообщение Фортинского Федора Яковлевича на заседании Исторического Общества Нестора Летописца от 25 февраля 1879 г. “О научно-исторической деятельности Георга Вайтца”. (3 арк.)

30. Спр. 3414 — Выписка из журнала заседаний юридического факультета от 24 ноября 1843 г. (2 арк.)

31. Спр. 3500 — Декан юридического факультета Ректору Киевского университета. Ходатайство о командировании за границу Цытовича Н.М. для усовершенствования в науках. 4 апреля 1888 г. (11 арк.)

Опубліковані джерела

А) Документальні матеріали, спогади, щоденники, епістолярія, звіти

32. *Автобиография* М.П. Драгоманова // Былое. 1906. № 6. Июнь. С.73-126.

33. *Антонович В.* Автобіографічні записки // Київська старовина. 1993. № 4. С.100-106.

34. *Барский Г.* Рославский-Петровский, Александр Петрович // Русский биографический словарь. Пг.,1918. С.151-154.

35. *Библиографический указатель* трудов И.В. Лучицкого и литературы о нем. Составители и авторы вступительной статьи Ю.Ф. Иванов и С.И.

- Лучицкая // История и историки. Историографический ежегодник. 1981. М.:Наука, 1985. С.284-295.
36. *Бузескул В.П.* М.Н. Петров. (Некролог) // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі — ЖМНП). 1887. Март. С.35-47.
37. *Бузескул В.* Из истории Харьковского университета второй половины 60-х годов прошлого века. (Личные воспоминания) // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. Х.,1927. № 6. С.1-14.
38. *Внесення* декана історично-філологічного факультету професора Миколи Бубнова на засідання факультету щодо потреби запровадження російської мови як мови наукових доповідей на Лондонському конгресі істориків. Грудень 1912 року // *Alma Mater.* Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. Матеріали, документи, спогади. К., 1994. С. 395-399.
39. *Воспоминания* Н.В. Шелгунова // Шелгунов Н.В., Шелгунова Л.П., Михайлов М.Л. Воспоминания. Том первый. М.,1967.
40. *Гревс И.М.* Воспоминания о Драгоманове. Научные интересы и умственный облик // *Общественная мысль России XIX в.* М.:Наука,1986. С.235-243.
41. *Дело* Е.Д. Сташевского в документах // *Alma Mater.* Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. Матеріали, документи, спогади. К., 1994. С.140-156.
42. *Деревицкий А.* Михаил Назарович Петров. (Страница из истории Харьковского университета). Харьков,1887. –36 с.

43. *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д.И.Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. 1874. Январь. С.75-115.
44. *Драгоманов М.П.* Два учителя // *Драгоманов М.П.* Выбранные. (...мій задум зложити нарис історії цивілізації на Україні). К.:Либидь,1991.
45. *Извлечение* из всеподданнейшего отчета Министра Народного Просвещения за 1899 год. СПб.,1899.
46. *Иконников В.С.* Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884). К.,1884. –787 с.
47. *Историческая* семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра Лучицкого // Университетские Известия (далі — УИ). 1874. № 2. С.55-68.
48. *Исторические* курсы в русских университетах в 1913—1914 г. // Научный Исторический Журнал. 1913. Т. I. Вып.1. № 1. С.154-157.
49. *Историко-филологический* факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1803-1905). Харьков, 1908. – 390 с.
50. *Кареев Н.И.* Задачи “Научного Исторического Журнала” // Научный Исторический Журнал. 1913. Т.1. Вып. 1. № 1. С. 1-9.
51. *Кареев Н. И.* Памяти двух историков // Анналы. 1922. № 1. С.165-186.
52. *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. Ленинград:Наука,1990. – 382 с.
53. *Костомаров М.И.* Автобиография. К.:Либидь, 1990.
54. *Неверов Я.М.* Тимофей Николаевич Грановский // Русское общество 30-х годов XIX в. Люди и идеи: Мемуары современников. М.: Изд-во Моск. ун-та,1989.
55. *Обозрение* преподавания в университете Св. Владимира во втором полугодии 1881-82 учебного года // УИ. 1881. № 12. С.168-173.
56. *Отчёт* о занятиях адъюнкта Императорского Харьковского Университета М.Н.Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии с июля 1858 г. до июля 1860 г. Харьков,1861. – 125 с.

57. *Отчёт* магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границей с января по октябрь 1872 года // УИ. 1873. №8. С.8-25.
58. *Отчёт* о занятиях адъюнкта В. Демченка по время заграничного его путешествия с ученою целью // УИ. 1861. №4. С. 1-10.
59. *Отчёт* о занятиях адъюнкта Н. Ренненкампа по время заграничного его путешествия с ученою целью // УИ.1862. № 4. С. 1-14.
60. *Пискорский В.К.* История моего профессорства в Нежине (1899-1905) // История и историки. Историографический ежегодник. 1979. М., 1982. С.369-386.
61. *Проект* промови професора Миколи Бубнова на Лондонському конгресі істориків про наукові права російської мови. 1912 року // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. С.399-400.
62. *Протоколы* заседаний Совета. 20 декабря 1863 г. // УИ. 1864. № 2. С.6-12.
63. *Ренненкампа М.К.* Киевская университетская старина // Русская старина. 1899. Ч.7. С.34-49.
64. *Роммель Х.* Пять лет из истории Харьковского университета. Харьков,1868. –111 с.
65. *Роммель К.-Д.* Спогади про моє життя та мій час. Харків, 2001.
66. *Русское общество 40-50-х годов XIX в.* Ч.II: Воспоминания Б.Н. Чичерина. М.: Изд-во Моск. ун-та,1991.
67. *Сборник* постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.IV.1865-1870. СПб.,1871.
68. *Систематический* указатель содержания “Исторического Вестника” за 25 лет (1880-1904). С-Пб., 1908. – 725 с.
69. *Систематический* указатель к периодическим изданиям Историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886-1914 гг. Харьков, 1955. – 125 с.

70. *Современные* иностранные исторические журналы // Научный Исторический Журнал. 1913. Т. I. Вып. 1. № 1. С.137-140.
71. *Степун Ф.* Бывшее и несбывшееся. Изд. второе, доп. Санкт-Петербург, 2000. –651 с.
72. *Тарле Е. В.* И.В.Лучицкий как университетский преподаватель // *З іменем Святого Володимира.* К.:Заповіт, 1994. Т.I. С.306-310.
73. *Фортинский Ф.Я.* Из Геттингена // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі — ЖМНП). 1875. Ноябрь. С.80-95.
74. *Blasius J. H.* Reise im europäisschen Russland in den Jahren 1840 und 1841. Bd.2: Reise im Süden. Braunschweig, 1844. – 355 s.
75. *Haxthausen F. A. von.* Studien über die innere Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländische Einrichtungen Russlands Hannover, 1847. Bd.2. – 250 s.
76. *Meinecke F.* Erlebtes. 1862-1901. Leipzig, 1941. –225 s.
77. *Petzholdt A.* Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855. Gera, 1860. – 455 s.
78. *Weber Max.* Gesamtausgabe. Abt.2. Briefe. Bd.5. Briefe 1906-1908 / hrsg. M.Rainer Lepsius u. Wolfgang J. Mommsen. Tübingen, 1990. –820 s.
79. *Weber Max.* Gesamtausgabe. Abt.2. Bd.6. Briefe 1909-1910 / hrsg. M.Rainer Lepsius u. Wolfgang J. Mommsen. Tübingen, 1994. –870 s.

Б) Праці вчених XIX — початку XX століття

80. *Авсеенко В.* Идеализм и материализм в истории // Отечественные записки. 1863. № 5. С.1-30.
81. *Ардашев П.Н.* Психология в истории // Вопросы философии и психологии. 1895. Кн.3 (Май). С.294-315.
82. *Ардашев П.Н.* О прогрессе в исторической науке // Университетские Известия. Киев. (Далі — УИ) 1904. № 1. С.1-33.
83. *Багалея Д.И.* Русская история. Том 1-й. М.,1914. –355 с.

84. *Багалей Д.И.* Опыт истории Харьковского университета // Записки Императорского Харьковского университета. 1896. Кн.2. С.1-56.
85. *Багалей Д.И.* Удаление профессора Шада из Харьковского университета. // Там же. 1899. Кн.2. С.1-135.
86. *Багалей Д.И.* Просветительная деятельность В.Н.Каразина (1773—1842) // Там же. 1893. Кн.1. С.5-36.
87. *Багалей Д.И.* Характеристика просветительной деятельности Харьковского университета в первые десятилетия его существования (1805—1814) // Русская школа. 1892. X. Октябрь. С.9-23.
88. *Багалій Дмитров Іванович* // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія “Українські історики”. Випуск 2, частина 1. Київ; Львів, 2003. С.11.
89. *Бернгейм Э.* Философия истории, ее история и задачи. М.,1910. – 125 с.
90. *Бернгейм Э.* Введение в историческую науку. М.,1908. – 87 с.
91. *Брикнер А.Г.* О так называемых исторических семинариях при университетах Германии // ЖМНП. 1870. Декабрь. С.147-180.
92. *Бубнов Н.М.* О значении Римской истории во всемирной // УИ. 1891. № 11. С.1-25.
93. *Бубнов Н.М.* Пособие по методологии истории. К.,1911. – 157 с.
94. *Бубнов Н.М.* Ученые права русского языка. В защиту равноправия русского языка на международных конгрессах. К., 1913.
95. *Бузескул В.* Леопольд Ранке // Исторические этюды. СПб.,1915. С.172-186.
96. *Бузескул В.* Введение в историю Греции. Изд. третье, переработанное. Пг-д,1915. –285 с.
97. *Бузескул В.* Из истории критического метода. Ранке и Штенцель // Известия Академии Наук СССР. 1926. Т. XX. С. 1121-1138.
98. *Бузескул В.* Из истории критического метода. Геерен // Там же. 1927. № 3-4. С.307-314.

99. Вебер М. “Объективность” познания в области социальных наук и социальной политики // Культурология: XX век. М.:Юрист,1995.
100. Вебер М. Критические исследования в области логики наук о культуре // Культурология: XX век. М.:Юрист,1995.
101. Виндельбанд В. История и естествоведение. (Речь при вступлении в ректорскую должность в 1894 г.). М.,1901. – 25 с.
102. Виндельбанд В. О свободе воли // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. М.:Юрист,1995.
103. Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. М.: Юрист,1995.
104. Виндельбанд В. Критический или генетический метод? // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. М.: Юрист,1995.
105. Виндельбанд В. Философия культуры и трансцендентальный идеализм // Культурология. XX век. М.:Юрист,1995.
106. Виннер Р. Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. в связи с общественным движением на Западе. Изд. второе. М.,1908. – 175 с.
107. Вундт В. Введение в психологию. М.,1912. – 225 с.
108. Вундт В. Социальные законы // Философия истории: Антология. М.,1995.
109. Гартман Н. Проблема духовного бытия. Исследования к обоснованию философии // Культурология. XX век: Антология. М.:Юрист,1995. С.620-647.
110. Гегель Г.В.Ф. Философия истории //Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Т.8. М.-Л.,1935.
111. Гердер И.Г. Идеи к истории человечества. М.,1977.
112. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.,1991.
113. Дашкевич Н.П. Общий очерк основания и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его

- существования // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. 1899. Кн. Тринадцатая. С.1-16.
114. *Дашкевич Н.П.* Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // Там же. С.17-98.
115. *Дильтей В.* Введение в науки о духе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX — XX вв. М., 1987. С.108-135.
116. *Дорошенко В.* Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873-1892-1912 рр.). К.;Львів, 1914. –88 с.
117. *Драгоманов М.П.* Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого // УИ. 1865. № 2. С.1-21.
118. *Драгоманов М.П.* Программа по истории Древнего Востока // УИ. 1865. №10. С.1-17.
119. *Драгоманов М.П.* Положение и задачи науки Древней истории // Драгоманов М.П. Вибране. (...мій задум зложити нарис історії цивілізації на Україні). К.,1991.
120. *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. (...мій задум зложити нарис історії цивілізації на Україні). К.,1991.
121. *Драгоманов М.П.* Шевченко, українофіли й соціалізм. К.,1914. –183 с.
122. *Драгоманов М.П.* Листи на Наддніпрянську Україну. Вид.2-е. К.,1915. –114 с.
123. *Дройзен И.Г.* О научно-практических занятиях студентов в германских университетах, преимущественно по истории // ЖМНП. 1869. Октябрь. С.79-82.
124. *Зеленогорский Ф.А.* Ив.Гр. Шад // Записки Императорского Харьковского университета. 1896. Кн.2. С.35-175.
125. *Зеленогорский Ф.А.* Материалы для истории Харьковского университета. Влияние натурфилософии Шеллинга // Там же. 1893. Кн.4. С.25-36.

126. *Зибель Г.* О законах исторического знания. СПб., 1866. – 336 с.
127. *Иконников Б.С.* Общий взгляд на развитие науки русской истории // УИ. 1868 № 10. С.1-45.
128. *Кареев Н.* Идея прогресса в ее историческом развитии // *Кареев Н.* Историко-философские и социологические этюды. Изд. 2-е, с переменами. СПб., 1899. С.305-354.
129. *Кареев Н.* Основы русской социологии. СПб., 1996.
130. *Кассирер Э.* Лекции по философии и культуре // *Культурология. XX век.* М.:Юрист,1995.
131. *Катехизис* промышленников // *Родоначальники позитивизма.* Вып. II. СПб., 1910. С.130-155.
132. *Кистяковский Б.А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М., 1916.
133. *Ковалевский М.* Шеллингианство и гегельянство в России. (К истории немецких культурных влияний) // *Вестник Европы.* 1915. Кн.1. С.115-136.
134. *Конт О.* Общий обзор позитивизма // *Родоначальники позитивизма.* Вып. IV. СПб., 1912. С. 15-115.
135. *Конт О.* Курс положительной философии. СПб., 1900. – 345 с.
136. *Конт О.* Основные законы социальной динамики или общая теория прогресса человечества // *Философия истории: Антология.* М., 1995. С.109-135.
137. *Кулаковский Ю.А.* Международный конгресс исторических наук в Риме. К., 1903. – 21 с.
138. *Лашнюков И.В.* Пособие по изучению русской истории критическим методом. Вып.2. К., 1874. – 186 с.
139. *Лунин М.М.* Взгляд на историографию древнейших народов Востока // *Москвитянин.* 1842. Ч.IV. № 8. С.280-323; Ч.V. № 9. С.104-147.
140. *Лунин М.М.* Переход средней истории к новой и значение сей последней // *ЖМНП.* 1835. Сентябрь. С.161-469.

141. *Лунин М.М.* О влиянии Вальтер Скотта на новейшие изыскания по части средней истории // Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского Университета, 30 августа 1836 года. Харьков. 1836. С.3-26.
142. *Лунин М.М.* Индия. Взгляд на жизнь индостанского народа // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1837. Июль. С.1-86.
143. *Лунин М.М.* Несколько слов о Римской истории // Москвитянин. 1841. Ч.V. С.405-422.
144. *Луцицкий И.В.* Обзор литературы по философии истории за 1872 год // Знание. 1873. № IX. С. 56-76.
145. *Луцицкий И.В.* Предисловие // Спенсер Г. Описательная социология. К.,1878.
146. *Луцицкий И.В.* О задачах экономической истории // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн.10. К.,1896. Отд.I. С.40-47.
147. *Любович Н.Н.* Международный исторический конгресс в Риме. Варшава, 1903. – 10 с.
148. *Мейер Э.* Теоретические и методологические вопросы истории. Философско-исторические исследования. М.,1911. – 212 с.
149. *Милль Дж. С.* Система логики. М.,1899.
150. *Новодворский В.* Несколько слов о направлениях в современной историографии // УИ. 1909. № 5. С.1-19.
151. *Павлов П.* Опыт введения в историю // Отечественные записки. 1874. № 5. С.270-294.
152. *Петров М.Н.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Х.,1861. –309 с.
153. *Петров М.Н.* Пропедевтика // Петров М.Н. Лекции из всемирной истории. Т.I. Х.,1888. С.1-24.
154. *Петров М.Н.* Об отношении исторических наук к естествознанию // Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т.1. Х.,1888. С.I-VIII.

155. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории. Изд.2-е. Т.III. СПб.,1904.
156. *Петров М.Н.* Из всемирной истории очерки. Изд.четвертое. СПб.,1904-1908. – 345 с.
157. *Петрушевский Д.М.* Тенденции современной исторической науки // Образование. 1899. № 5/6. С.12-45.
158. *Ранке Л.* Об эпохах новой истории. М.,1898. – 65 с.
159. *Риккерт Г.* Одно, единство и единица //Логос. 1912. Кн. II-III. С.11-23.
160. *Риккерт Г.* Ценности жизни и культурные ценности //Там же. 1912. Кн. I-II. С.107-129.
161. *Риккерт Г.* Суждение и процесс суждения //Там же. 1913. Кн. III-IV. С.27-39.
162. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре // Культурология. XX век. М.,1995.
163. *Риккерт Г.* Границы естественнонаучного образования понятий. Логическое введение в исторические науки. СПб.,1903.
164. *Рославский А.* Обзорение истории Древнего Мира. X.,1851.
165. *Рославский-Петровский А.* Введение в курс главных народов древнего мира и их цивилизаций. X.,1870. – 179 с.
166. *Спенсер Г.* Научные, политические и философские опыты. Т. I. СПб.,1866. – 456 с.
167. *Спенсер Г.* Основные начала. СПб.,1886. – 350 с.
168. *Срезневский И.И.* О научных упражнениях студентов. (По поводу записки профессора Дройзена) // ЖМНП. 1869. Декабрь. С.247-265.
169. *Стронин А.* История и метод. СПб.,1869. –446 с.
170. *Тарле Е. В.* Международный исторический конгресс в Лондоне (3-9 апреля н.с. 1913 г.) // Научный Исторический Журнал. 1913. Т. I. Вып.1. № 1. С.130-133.
171. *Трельч Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. М.,1994. – 575 с.

172. *Философия* в систематическом изложении В. Дильтея, А. Рилья, В. Оствальда, В. Вундта, Г. Эббингауза, Р. Эйкена, Ф. Паульсена, В. Мюнха, Т.Липпса. СПб.,1909. –322 с.
173. *Цых В.* Несколько слов о величии духа // Украинский журнал. 1825. № 16. Ч.7. С.221-243.
174. *Цых В.* О цели и пользе высших учебных заведений // Записки и речи, читанные при открытии Императорского Университета св.Владимира, 15 июля 1834 года. К.,1840. С.85-115.
175. *Цых В.* Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского // ЖМНП. 1835. Май. С. 148-172.
176. *Чижевський Д.* Культурно-історичні епохи. Авгсбург, 1948. –16 с.
177. *Шульгин В.* История Университета св. Владимира. СПб.,1860. –230 с.
178. *Шульгин В.* Практические занятия студентов по всеобщей истории // Университетские Известия. 1861. № 9. С.45-69.
179. *Щепкин Е.Н.* Постановка преподавания всеобщей истории в Венском университете: Из отчета о командировке в летний семестр 1896 г. // ЖМНП. 1898. Февраль. С.128-137.
180. *Щепкин Е.Н.* Вопросы методологии истории. Одесса,1905. –44 с.
181. *Droysen J.G.* Texte zur Geschichtstheorie (Hrsg. G. Birtsch und J. Rüsen). Göttingen,1972.
182. *Droysen J.G.* Historik. Bd. 1: Rekonstruktion der ersten vollständigen Fassung der Vorlesungen (1857). Grundriß der Historik in der ersten handschriftlichen (1857/1858) und in der Letzten gedruckten Fassung (1882). Stuttgart, 1977. – 230 s.
183. *Wundt W.* Logik. Eine Untersuchung der Prinzipien der Erkenntnis und der Methoden wissenschaftlicher Forschung. Bd.II. Stuttgart,1895.

Література:

184. *Абрамов А.И.* О русском кантианстве и неокантианстве в журнале “Логос” // Кант и философия в России. М.: Наука, 1994. С.227-247.
185. *Арендт Х.* Між минулим і майбутнім / Пер. з англ. К.:Дух і літера, 2002. – 321 с.
186. *Алпатов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.). М.,1985. – 272 с.
187. *Ахундов М.Д., Баженов Л.Б.* Физика на пути к единству. М., 1985. – 64 с.
188. *Барг М.А.* Эпохи и идеи: Становление историзма. М.:Наука, 1987. – 348 с.
189. *Бердяев М.А.* Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века // О России и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья. М., 1990.
190. *Бон Т.* Историзм в России? О состоянии русской исторической науки в XIX веке // Отечественная история. 2000. № 4. С.121-128.
191. *Брачев В.С.* “Наша русская школа историков” и ее судьба // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер.2. Вып. 1. (№ 2). 2001. С.3-14.
192. *Бубнов Микола Михайлович (1858—1943)* // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917—1920: Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. С.157.
193. *Бузескул В.П.* Профессор М.М. Лунин, “Харьковский Грановский” // ЖМНП. 1905. Февраль. С.321-374.
194. *Бузескул В.П.* О лекциях В.Ф. Цыха, профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого века // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1913. Т. XIX. С.188-194.
195. *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Часть первая. Л.,1929. –218 с.
196. *Буржуазная философия кануна и начала империализма.* М.,1977.

197. *Бутенко В.* Наука новой истории в России. (Историографический обзор) // *Анналы.* 1922. № 2. С.110-133.
198. *Вебер Б.Г.* *Историографические проблемы.* М.: Наука,1974. – 275 с.
199. *Верещагина А.Г.* *Историческая картина в русском искусстве. Шестидесятые годы XIX века.* М.: Искусство, 1990.
200. *Вернадский Г.В.* *Русская историография.* М.,1998. – 448 с.
201. *Вригт Г.Х.фон.* *Объяснение и понимание // Вригт Г.Х.фон. Логико-философские исследования: Избр.тр.* М.: Прогресс,1986. С.35-242.
202. *Водзинский Е.И.* *Русское неокантианство конца XIX—начала XX века.* Л.,1966. – 80 с.
203. *Водотика С.Г.* *Взаємодія наукових шкіл української історіографії 1920-х років // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* Харків, 1995. С. 116-120.
204. *Войцехівська І.* *Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія.* К.,1998.
205. *Гадамер Х.-Г.* *Истина и метод: Основы филос. герменевтики.* М.:Прогресс,1988. – 700 с.
206. *Гаєвська Л.* *Літературно-естетична концепція Драгоманова в контексті культурософії XIX ст. // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова.* К.:Наукова думка,1991.
207. *Гайм Р.* *Гегель и его время.* СПб.,1861. – 388.
208. *Гарэн Э.* *История в мировоззрении Возрождения // Гарэн Э. Проблемы итальянского Возрождения. Избранные работы. Пер. с итальянского.* М.:Прогресс, 1986. С.350-367.
209. *Головко В.* *Історіографія кризи історичної науки. Український контекст.* К.: Інститут історії України НАН України, 2003. –228 с.
210. *Горський В.С.* *Історія української філософії.* К.:Либідь,1996. –286 с.

211. *Грицак Я.* Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. Нью-Йорк, Львів, 1995. С.138-152.
212. *Гирич І.Б.* Організація М.С.Грушевським археографічної роботи у львівський період його життя і діяльності (1894-1914 рр.) // Укр. іст. журнал. 1997. №1. С.72-86.
213. *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.). Ужгород, 1999. – 352 с.
214. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісник АН УРСР. 1991. № 9. С.50-64.
215. *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації. / Пер. з англ. К.:Дух і літера, 2000.
216. *Депенчук Л.* Богдан Кістяківський. К.:Основи,1995. – 175 с.
217. *Длугач Т.Б.* И.Кант: от ранних произведений к “Критике чистого разума”. М.,1990. – 133 с.
218. *Дрей У.* Еще раз к вопросу об объяснении действий людей в исторической науке // Философия и методология истории. М.: Прогресс,1977.
219. *Евгений Николаевич Щепкин (1860—1920).* Библиографический указатель. Одесса, 1998.
220. *Скельчик С.О.* Національний міф чи історія: М.П. Драгоманов як критик сучасної йому історіографії // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 1995. С.302-307.
221. *Сфремов С.О.* Історія українського письменства. К.: Академія,1995.
222. *Жук С.І.* Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Укр.іст.журнал. 1994. № 1. С.45-46.
223. *Жуков Е.М.* Очерки методологии истории. Изд. Второе, исправленное. М., 1987. – 256 с.

224. *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843—1921. К.:Наукова думка, 1993. – 186 с.
225. *Загороднюк В.* Класична раціональність і постнекласична наука // *Генеза*. 1995. № 3. С.14-28.
226. *Зайцева З.І.* Наукові товариства як інституції української науки другої половини ХІХ — початку ХХ століття // *Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи*. Зб. наук. праць. К.; Чернівці, 1997. С.66-78.
227. *Зайцева З.І.* Українське наукове товариство у контексті інституційних процесів в українській науці початку ХХ століття // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей. К.,2001. Вип.4. С.124-137.
228. *Замлинський В.О.* З високою місією // *Київський університет імені Тараса Шевченка: сторінки історії і сьогодення*. Київ, 1994.
229. *Заремба С.* Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899) // *Київська старовина*. 1993. № 3. С.65-72.
230. *Запшкільняк Л.* Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст. // *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлу Грушевському. Львів, 1999. С.31-47.
231. *Запшкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002.
232. *Запшкільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми*. Львів, 2004. С.24-43.
233. *Зевелев А.И.* Методология и метод в историографическом исследовании // *Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки*. М., 1981. С.163-169.

234. *Зевелев А.И.* Историографическое исследование: методологические аспекты. М.:Высшая школа,1987. – 159 с.
235. *Иванов А.Е.* Профессорско-преподавательский корпус высшей школы России конца XIX — начала XX века: общественно-политический облик // История СССР. 1990. № 5. С.60-76.
236. *Иванов А.Е.* Высшая школа в России в конце XIX — начала XX века. М.: Наука, 1991. – 392 с.
237. *Иванов А.Е.* Ученые степени в Российской империи. XVIII в. — 1917 г. М.:Наука, 1994. – 195 с.
238. *Историография* истории нового времени стран Европы и Америки. М.:Высшая школа,1990. –512 с.
239. *Казаков А.П.* Теория прогресса в русской социологии конца XIX века. Л.,1969. – 132 с.
240. *Каменский З.А.* Тимофей Николаевич Грановский. М.,1988. – 189 с.
241. *К новому пониманию человека в истории: Очерки развития современной западной исторической мысли.* Под ред. Б.Г. Могильницкого. Томск, 1994. – 226 с.
242. *Каппелер А.* Мазепицы, малоросы, хохлы: украинцы в этничной иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений. М., 1997. С. 125-144.
243. *Катренко А.М., Катренко Я.А.* Наукові зв'язки Київського університету. 1834-1917 роки. К.,1994. –34 с.
244. *Киняпина Н.С.* Внешняя политика России второй половины XIX в. М., 1974. – 280 с.
245. *Киняпина Н.С.* Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века. (1878—1898). М.,1994. – 207 с.
246. *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. М.:Наука, 1983.

247. *Киян О.І.* М.Д.Іванішев як історик й організатор історичної науки // Укр.іст.журнал. 2002. № 2. С.84-99.
248. *Ковальченко И.Д., Шикло А.Е.* Кризис русской буржуазной исторической науки в конце XIX — начале XX века: итоги и задачи изучения // Вопросы истории. 1982. № 1. С.20-33.
249. *Коган Л.А.* Из предыстории гегельянства в России // Гегель и философия в России. 30-е годы XIX в. — 20-е годы XX в. М.,1974.
250. *Когут З.* Истоки парадигмы единства: Украина и создание русской национальной истории (1620-е — 1860-е гг.) // Ab Imperio. 1-2. 2001. С. 73-85.
251. *Козеллек Р.* Зміни досвіду та методів. Історико-антропологічний начерк. Фрагменти // Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквиум. К.:Дух и літера, 2004. С.5-15.
252. *Колесник И.И.* Полемика вокруг “Истории России с древнейших времен” С.М. Соловьева в русской дореволюционной историографии: Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. М., 1979.
253. *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). К., 2000. – 256 с.
254. *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872-1931 рр.) // Укр. іст. журнал. 1989. №9. С.50-56.
255. *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Укр. іст. журнал. 1995. №5. С.28-37.
256. *Колесников К.М.* Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX — XX століть. Автореф.дис....канд.іст.наук. Дніпропетровськ, 1999.
257. *Коломієць Т.В.* Наукові товариства Харкова початку XX століття // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2003. № 603. С.61-69.

258. *Кон И.С.* Историзм // Советская историческая энциклопедия. Т.6. М., 1965. С.453-455.
259. *Корзун В.П.* Русская либерально-буржуазная историография о сущности прогресса в исторической науке // История и историография. Археология, история. Омск, 1988. С.75-97.
260. *Корзун В.П.* Образы исторической науки на рубеже XIX — XX веков. Анализ историографических концепций. Екатеринбург; Омск, 2000. — 226 с.
261. *Корзун В.П.* Образы исторической науки в отечественной историографии рубежа XIX-XX веков. Автореф. дис. ... докт.ист.наук. Екатеринбург, 2002. —34 с.
262. *Корнеліссен К.* Національно-консервативна легітимаційна історіографія в Німеччині з 1870 року // Історія та історіографія в Європі. Вип.3. 2004. С.14-24.
263. *Коцур А.П.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України XVIII — початку XX ст. Чернівці, 2000. — 423 с.
264. *Кравченко В.В.* Д.И. Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990. — 175 с.
265. *Кравченко В.В.* Дмитро Іванович Багалій та його доба // Дмитро Іванович Багалій — професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик. Харків, 1992. С.4-7.
266. *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Харків, 1996. — 295 с.
267. *Кравченко В.* Спогади німецького професора про своє життя й мандрівки по Центральній та Східній Європі на початку XIX ст. // Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час. Харків, 2001. С.6-26.
268. *Кун Т.* Объективность, ценностные суждения и выбор теории // Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в

- трудах мыслителей Запада. Изд. второе, переработанное и дополненное. М., 1996. С.61-82.
269. *Лебедев А.С.* Об участии харьковского общества в открытии Харьковского университета. // Записки Императорского Харьковского университета. 1893. Кн.1. С.1-14.
270. *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ — початок ХХ століття). К., 2001. – 585 с.
271. *Лейкина-Свирская В.Р.* А.И. Стронин // Революционная ситуация в России в середине ХІХ века: Деятели и историки. М.:Наука,1986. С.159-169.
272. *Лёзов С.В.* История и герменевтика в протестантской теологии (Либералы и Школа истории религий) // Вопросы философии. 1994. № 12. С.135-152.
273. *Максименко И.В.* Е.Н. Щепкин: к портрету историка и общественного деятеля // Российские университеты ХVІІІ ХХ веков в системе исторической науки и исторического образования: Материалы межвуз. науч. конф. Воронеж,1994. С.62-65.
274. *Максименко И.В.* Выборы Е.Н.Щепкина в Первую государственную думу (по материалам периодической печати) // Записки історичного факультету Одеського університету ім. І.І.Мечнікова. Вип.7. 1998. С.138-146.
275. *Максименко И.В., Попова Т.Н.* Евгений Николаевич Щепкин: известные и неизвестные грани личности // Евгений Николаевич Щепкин (1860—1920). Библиографический указатель. Одесса, 1998.
276. *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Одесса.1890.

277. *Масненко В.* Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. К.; Черкаси, 2000. –284 с.
278. *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ — перша третина ХХ ст.). Київ-Черкаси, 2001. – 440 с.
279. *Масненко В.* Українська історіографія кінця ХІХ — першої третини ХХ століття: межі національної ідентичності та політичної легітимації // Історія та історіографія в Європі. Вип.3. 2004. С.25-34.
280. *Матях В.М.* Біля витоків “Киевской старины” (до 110-річчя виходу першого номеру журналу) // Укр.іст.журнал. 1992. №1. С.142-150.
281. *Медушевский А.Н.* Гегель и государственная школа русской историографии // Вопросы философии. 1988 № 3.
282. *Медушевский А.Н.* Французская революция и политическая философия русского конституционализма // Вопросы философии. 1989. № 10. С. 93-94.
283. *Медушевский А.Н.* Макс Вебер и российский конституционализм // Отечественная история. 1993. № 2. С.79-94.
284. *Мишук Р.С.* Сторінки великого життя. // *Драгоманов М.П.* Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). К.: Либідь,1991.
285. *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). М., Брянск, 1996.
286. *Могильницкий Б.Г.* Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов ХІХ — начала 900-х годов. Томск,1969. – 409 с.
287. *Могильницкий Б.Г.* Исторический метод в произведениях В.И. Ленина (дооктябрьский период) // Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. М., 1981.

288. *Мозер Й.* Оновлення та трансформація соціальної історії в Німеччині після Другої світової війни // Історія та історіографія. Вип. 1-2. 2003. С.114-124.
289. *Моисеев Л.С.* Об исследовательских принципах русского медиевиста П.Г. Виноградова // История и историки. Историографический ежегодник. 1981. М.:Наука, 1985. С.204-218.
290. *Моммзен В.* Макс Вебер и историческая наука // Новая и новейшая история. 1990. № 4. С.56-64.
291. *Мордвінцев В.* “Київський університетський розбрат” // Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури. Ч. I. К., 1999.
292. *Мохначева М.П.* Журналистика и историческая наука. Кн.2. Журналистика и историографическая традиция в России 30-70-х гг. XIX века. М., 1999.
293. *Мягков Г.П.* “Русская историческая школа”: Методологические и идейно-политические позиции. Казань, 1988. – 198 с.
294. *Мягков Г.П.* Научное сообщество в исторической науке: опыт русской исторической школы. Казань, 2000. – 295 с.
295. *Наріжний С.* Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві // Український історик. 1975. № 1-2. С.29-44.
296. *Нечухрин А.Н.* Проблема кризиса исторической науки кануна XIX — начала XX века в творчестве русских либеральных историков // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. Томск, 1984.
297. *Новикова Л.И., Сиземская И.Н.* Русская философия истории. М., 1997. – 271 с.
298. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX в.* М., 1976. – 600 с.

299. *Палієнко М.* Журнал “Киевская старина” в громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.) Автореф.дис... канд.іст.наук. К., 1994.
300. *Палієнко М.* Міжнародні зв'язки вчених Університету св. Володимира у XIX — на початку XX століття // Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури. Частина I. К., 1999. С.45-47.
301. *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров, 1817-1885. К.:Наукова думка,1992. – 231 с.
302. *Петухов Е.В.* Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, Университет за сто лет его существования (1802-1902). Т.1. Юрьев,1902. –525 с.
303. *Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С.* История русской архитектуры. Л.:Архитектура, 1984.
304. *Приймак Н.И.* О несостоявшемся международном конгрессе историков в России в 1918 г. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. Вып. 4 (№ 23). 1998. С.3-7.
305. *Погодин С.Н.* “Русская школа” историков: Н.И. Кареев, И.В. Лучицкий, М.М. Ковалевский. СПб., 1997. – 377 с.
306. *Погодин С.Н.* Иван Васильевич Лучицкий (1845—1918) // Новая и новейшая история. 2000. № 6. С. 174-193.
307. *Подкорытов Г.А.* Историзм как метод научного познания. Ленинград, 1967. – 191 с.
308. *Подкорытов Г.А.* О природе научного метода. Ленинград,1988.
309. *Поляков М.В., Савчук В.С.* Класичний університет. Еволюція, сучасний стан, перспективи. К., 2004.
310. *Поппер Карл.* Злиденність історизму. К.,1994.
311. *Попова Т.Н., Максименко И.В.* Научно-педагогическая деятельность проф. Е.Н. Щепкина // Одесі 200: Тези доп. міжн. наук.-теорет. конф. 6-8 вересня 1994 р. Одеса,1994. Ч.2. С.27-29.

312. *Попова Т.Н. Станко В.Н.* Исторические исследования в Одесском университете: Традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета им. И.И. Мечникова. 1995. Вып.1. С.37-52.
313. *Попова Т.Н.* Теоретические проблемы периодизации развития исторической науки и ее истории // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. Харківський історіографічний збірник. Вип. 5. 2002. С.5-18.
314. *Потульницький В.А.* Історія української політології. К.,1992.
315. *Потульницький В.А.* Теорія української політології. К.,1993.
316. *Потульницький В.А.* Ідея прогресу в політичній спадщині М.Драгоманова // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези Доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження Михайла Петровича Драгоманова. Київ, 22-23 травня 1991 р. К.,1991. С.120-122.
317. *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX століть. К.:Либідь, 2002. – 480 с.
318. *Пріцак О.* Що таке історія України? // Вісник міжнародної асоціації українців. Вип. 1. К.,1991. С.44-54.
319. *Радько П.Г.* Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX — XX ст.: концепції, ідеї, реалії. К., 1999. – 303 с.
320. *Ракитов А.И.* Историческое познание. Системно-гносеологический подход. М.:Наука, 1982. С.235-242.
321. *Рамазанов С.П.* К вопросу о начале кризиса русской буржуазной исторической науки // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. Томск,1984. С.125-143.

322. *Рамазанов С.П.* Методологический кризис в российской историографии начала XX века: Сущность и основные этапы. Автореф. дис. ...докт. ист.наук. Томск, 1995. – 40 с.
323. *Реизов Б.Г.* Французская романтическая историография. Л.,1956. –256 с.
324. *Репина Л.П.* Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. 1997. С. 24-38.
325. *Репина Л.Н.* Что такое интеллектуальная история? // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 1999. № 1. С.5-17.
326. *Рикёр П.* Герменевтика и метод социальных наук // Рикёр Поль. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. М., 1995. С.3-18.
327. *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802—1902. СПб.1902. –725 с.
328. *Руда О.* Українська тема на сторінках львівського часопису “Kwartalnik Historyczny” (“Історичний кварталник”) в 1887-1914 рр. // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 13. К., 2004. С.308-321.
329. *Савельева И., Полетаев А.* Значение и смысл “истории” // Номо Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2 кн. М., 2003. Кн. I. С.312-360.
330. *Салов В.И.* Историзм и современная буржуазная историография. М., 1977.
331. *Сарбей В.Г.* Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) // Укр. іст. журнал. 1977. № 12. С.93-103.
332. *Сафронов Б.Г.* Историческое мировоззрение Р.Ю. Виппера и его время. М.:Наука,1976. – 222 с.

333. *Синицин О.В.* Неокантианская методология истории и русская буржуазная историография конца XIX — начала XX в. // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. Томск, 1984.
334. *Синицин О.В.* Неокантианская методология истории и развитие исторической мысли в России в конце XIX — начале XX вв. Автореф. дис. ... докт.ист.наук. М., 2000. —36 с.
335. *Слонимский А.Г.* Участие российских учёных в международных конгрессах историков // Вопросы истории. 1970. № 7. С. 95-108.
336. *Современная философия науки: Знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада.* Хрестоматия. Изд. второе, переработанное и дополненное. М., 1996. — 396 с.
337. *Сохань П.* Правдивість — основна риса справжнього історизму // Укр. іст. журнал. 1988. № 8. С.28-33.
338. *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К.:Академія, 1997. — 175 с.
339. *Стельмах С.* Парадигми історичної думки у XX столітті // Політична думка. 1997. № 4. С.153-169.
340. *Стельмах С.* Універсально-історична концепція М.М. Луніна // Вісник Київського університету. Історія. Вип. 36. 1997. С.12-22.
341. *Стельмах С.* Богдан Кістяківський і історична наука // Київська старовина. 1997. № 1/2. С. 28-39.
342. *Стельмах С.* Давня історія слов'ян в історичній концепції М. Петрова // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 37. 1998. С. 68-73.
343. *Стельмах С.* Міжнародні зв'язки істориків України у другій половині XIX століття // Вісник Київського національного університету. Історія. 1998. Вип. 38. С.3-9.
344. *Стельмах С.* Професорська корпорація Київського університету в XIX — на початку XX століття: спроба створення колективного портрету //

Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 46. 2000. С. 5-10.

345. *Стельмах С.* Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 47. 2000. С. 59–62.
346. *Стельмах С.* Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини XIX століття // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. Т.18. Історичні науки. 2000. С.63-69.
347. *Стельмах С.* Становлення історичної науки в Україні у першій половині XIX століття // Наукові записки Києво-Могилянської Академії. Історичні науки. Т. 19. 2001. С.53-58.
348. *Стельмах С.* Михайло Драгоманов — історик і громадський діяч // Історичний календар. 2001. К.,2001. С.349-351.
349. *Стельмах С.П.* У пошуках утраченої правди: теоретичні дискусії в сучасній українській історіографії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2002. Вип. 63-64. С.12-14.
350. *Стельмах С.* Соціальна історія в Україні: витоки і традиції світоглядно-інтерпретаційної парадигми (XIX — початок XX ст.) // Історія та історіографія в Європі. Вип. 1-2. 2003. С.81-93.
351. *Стельмах С.* Інтернаціональні впливи — національні традиції: національні історичні культури та історіографії в Європі // Історія та історіографія в Європі. Вип. 1-2. 3003. С.7-18.
352. *Стельмах С.* Інтернаціональна наука і національна культура: Європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX — початок XX ст.) // Київська старовина. 2003. № 1. С. 65-73.
353. *Стельмах С.* Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIX — початок XX ст.) // Етнічна історія народів

- Європи. Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. К., 2004. С.148-152.
354. *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К.:ВПЦ “Київський університет”, 2005. – 378 с.
355. *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. М., 1975. С.38-55.
356. *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. К.,1994. – 200 с.
357. *Тарасенко О.* Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834—1884. К., 1995.
358. *Тельвак В.* Інституційні та теоретичні засади української історичної науки на зламі XIX — початку XX ст. в науковій діяльності Михайла Грушевського // Історія та історіографія в Європі. Вип. 3. 2004. С.107-115.
359. *Тодийчук О.В.* Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К.:Наукова думка, 1989. – 159 с.
360. *Фесько Ю., Савчук В.* Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” — динаміка наукової та викладацької діяльності // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. К., 2004. С.164-172.
361. *Философия истории.* Под ред. А.С. Панарина. М., 1999. – 431 с.
362. *Философия и проблемы демократии (Беседа с Полем Рикёром)* // Рикёр Поль. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. М., 1995. С.113-127.
363. *Ульяновський В.* Син України. (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.,1995. С.5-76.

364. *Ульяновський В., Короткий В.* Макроісторія України в мікрівимірах Університету св. Володимира (Слово від упорядників) // *Alma Mater.* Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. К., 1994. С.7-18.
365. *Умбрашко К.Б.* “Скептическая школа” в исторической науке России первой половины XIX века. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. М., 2002. –46 с.
366. *Фрадкин В.З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919) // *История и историки. Историографический ежегодник.* 1979. М., 1982. С.223-248.
367. *Хаусманн Г.* Історіографія як засіб політичної легітимації? Історична наука в Німеччині та в Україні у ХХ столітті // *Історія та історіографія в Європі.* Вип. 3. 2004. С.7-13.
368. *Хмылев Л.Н.* Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца XIX — начала XX вв. Томск, 1978.
369. *Хмылев Л.Н.* К вопросу о соотношении методологии истории и практики исторического исследования // *Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения.* Томск, 1987.
370. *Хобсбоум Э. Дж.* От социальной истории к истории общества // *Философия и методология науки.* М., 1977. С.289-321.
371. *Чернов С.Л.* Россия на завершающем этапе восточного кризиса. 1875-1878. М., 1984. – 144 с.
372. *Чесноков В.И.* Правительственная политика и историческая наука в России 60-70-х годов XIX века. Воронеж, 1989. –210 с.
373. *Чичерин Б.Н.* Несколько слов о философско-исторических воззрениях Грановского // *Вопросы философии и психологии.* 1897. Кн.36. С.1-13.
374. *Шандра В.С.* К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества // *Археографический ежегодник за 1985 год.* М., 1985. С.221-229.

375. *Шидер Т.* Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках // *Философия и методология истории.* М.:Прогресс,1977. С.143-167.
376. *Шкуринов П.С.* Позитивизм в России XIX века. М.:Наука,1980. – 416 с.
377. *Шмидт С.О.* В.О. Ключевский и культура России // *Ключевский.* Сборник материалов. Пенза, 1995. С.323-335.
378. *Шульгин В.* История Университета св.Владимира. СПб.,1860. –320 с.
379. *Щербань Т.О.* До історії діяльності Українського наукового товариства (1907-1921) // *Архіви України.* 1991. № 5-6. С.34-38.
380. *Щетинина Г.И.* Послужные списки как исторический источник. О составе профессоров в пореформенной России // *История СССР.* 1977. №1. С.84-96.
381. *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох. М.: Наука,1985. – 350 с.
382. *Abašnik V.O.* Johann Baptist Schad (1758-1834), Professor der Philosophie an den Universität Jena und Charkov // *Donnert E. (Hrsg.) Europa in der Frühen Neuzeit. Bd.6: Mittel-, Nord- und Osteuropa. Köln u.a., 2002. S. 349-380.*
383. *Amburger E.* Die Geschichtsschreibung an der Universität Dorpat in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts // *Georg von Rauch (Hrsg.) Geschichte der Deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Köln, Wien,1986. S.89-102.*
384. *Ankersmit F.R.* Historismus: Versuch einer Synthese // *Oexle O. G., Rüsen J. (Hrsg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme. Köln, Weimar, Wien, 1996. S.389-410.*
385. *Ankersmit F.R.* Representations: History and Politics // *Horst Walter Blanke u.a. (Hrsg.) Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute. Köln, Weimar u.a., 1998. S.28-40.*

386. *Bankowski-Züllig M.* Die erste Russische Bibliothek in Zürich (1870-1873) // Zürcher Taschenbuch auf das Jahr 1987. Zürich, 1986. S.116-146.
387. *Bassler M. (Hrsg.)* New Historicism. Literaturgeschichte als Poetik der Kultur. Frankfurt a. M., 1995. – 279 s.
388. *Baumgartner H.M.* Philosophie der Geschichte nach dem Ende der Geschichtsphilosophie. Bemerkungen zum gegenwärtigen Stand des geschichtsphilosophischen Denkens // Nagl-Docekal H. (Hrsg.) Der Sinn des Historischen. Geschichtsphilosophische Debatten. Frankfurt am Main, 1996. S.151-172.
389. *Ben-David J.* Academy, University and Research Institute in the 19th and 20th Centuries: A Study of Changing Functions and Structures // E.K. Scheuch, H. v. Alemann (Hrsg.) Das Forschungsinstitut. Formen der Institutionalisierung von Wissenschaft. Erlangen, 1978. S. 27-46.
390. *Bernheim, Ernst (1850—1942)* // R. vom Bruch und R.A. Müller (Hrsg.). Historikerlexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhunderts. München, 1991. S.27-28.
391. *Berthold W.* Die Konzeption der Weltgeschichte bei Hegel und Ranke // Mommsen W.J. (Hrsg.) Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft. Stuttgart, 1988. S.72-90.
392. *Bialas W., Raulet G. (Hrsg.)* Die Historismusdebatte in der Weimarer Republik. Frankfurt a. M., 1996. – 276 s.
393. *Blanke H.W.* Historiographiegeschichte als Historik. Stuttgart, 1991. – 809 s.
394. *Blanke H.W.* Historiker als Beruf. Die Herausbildung des Karrieremusters 'Geschichtswissenschaftler' an der deutschen Universitäten von der Aufklärung bis zum klassischen Historismus // Horst Walter Blanke / Dirk Fleischer (Hrsg.) Aufklärung und Historik. Aufsätze zur Entwicklung der Geschichtswissenschaft, Kirchengeschichte und Geschichtstheorie in der deutschen Aufklärung. Waltrop, 1991. S.248-267.

395. *Blanke H.W.* Typen und Funktionen der Historiographiegeschichtsschreibung. Eine Bilanz und ein Forschungsprogramm // Kütler W., Rüsen J., Schulin E. (Hrsg.) Geschichtsdiskurs. Bd 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte. Frankfurt am Main, 1993. S.191-211.
396. *Bohn Th .M.* Das "Prinzip des Historismus" in sowjetischer Lesart // *Storia della Storiographia*. 34. 1998. P.39-49.
397. *Bluntschli, Johann, Gaspar* // *Neue Deutsche Biographie*. Zweiter Band. Berlin, 1955. S.337-338.
398. *Cornelissen Ch.* Gerhard Ritter. Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert. Düsseldorf, 2001. – 757 s.
399. *Cornelissen Ch.* Der wiedererstandene Historismus. Nationalgeschichte in der Bundesrepublik der fünfziger Jahre // Konrad H. Jarausch und Martin Sabrov (Hrsg.) Die historische Meistererzählung: Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945. Göttingen, 2002. S.115-175.
400. *Dahlmann D.* Bildung, Wissenschaft und Revolution. Die russische Intelligencija im Deutschen Reich um die Jahrhundertwende // Hübinger G., Mommsen W.J. (Hrsg.) Intellektuelle im Deutschen Kaiserreich. Frankfurt a.M., 1993. S.142-157.
401. *Diesener G., Middell M.* Institutionalisierungsprozesse in den modernen historischen Wissenschaft // Diesener G., Middell M. (Hrsg.) Historikertage im Vergleich (Comparativ. Jg.6. H.5-6). Leipzig, 1996. S.7-30.
402. *Droysen, Johann Gustav* // R. von Bruch und R.A. Müller (Hrsg.) Historikerlexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert. München, 1991. S.74-76.
403. *Eley G.* Problems with Culture: German History After the Linguistic Turn // *Central European History*. Vol.31. № 3. 1998. P.197-227.
404. *Erdmann K. D.* Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht, 1987. – 492 s.

405. *Etzemüller T.* Sozialgeschichte als politische Geschichte. München, 2001. – 445 s.
406. *Evans R. J.* Fakten und Fiktionen. Über die Grundlagen historischer Erkenntnis. Frankfurt a.M., 1998. – 288 s.
407. *Fehrenbach E.* Rankerenainssance und Imperialismus in der wilhelmischen Zeit // Bernd Faulenbach (Hrsg.) Geschichtswissenschaft in Deutschland. Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben. München, 1974. S.54-65.
408. *Flynn J.T.* Russia's 'University Question': Origins to Great Reforms 1802-1863 // History of Universities. 7. Oxford, 1988. S.1-35.
409. *Frank T.* Ideologie und Strukturwandel: Aufgaben und Organisationen der ungarischen Geschichtswissenschaft in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts // Mathias Middell, Gabriele Lingelbach, Frank Hadler (Hrsg.) Historische Institute im internationalen Vergleich. Leipzig, 2001. S.185-198.
410. *Fuchs E.* Wissenschaft, Kongreßbewegung und Weltausstellungen: Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg // Diesener G. und Middell M. (Hrsg.) Historikertage im Vergleich (Comparativ, Jg.6, H.5–6). Leipzig, 1996. S. 156–177.
411. *Fulda D.* Wissenschaft als Kunst: die Entstehung der modernen deutschen Geschichtsschreibung. 1760-1860. Berlin, New York, 1996. – 547 s.
412. *Geyer D.* Zwischen Bildungsbürgertum und Intelligenzija // W. Conze u. J. Kocka (Hrsg.) Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1985. S.207-227.
413. *Giesselman W.* Die neuzeitliche Geschichte im 19. Jahrhundert // Geschichte in Heidelberg: 100 Jahre Historisches Seminar, 50 Jahre Institut für Fränkisch-Pfälzische Geschichte und Landeskunde. Berlin, Heidelberg, 1992. S.69-92.

414. *Goldstein Doris S.* The Professionalization of History in Britain in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries // *Storia della storiografia*. 3 (1983). S.3-27.
415. *Haas S.* Historische Kulturforschung in Deutschland: 1880-1930. Geschichtswissenschaft zwischen Synthese und Pluralität. Köln, Weimar u.a., 1994. – 570 s.
416. *Hadler F.* Századok — Kwartalnik Historyczny — Český Časopis Historický. Drei Konstanten ostmitteleuropäischer Historiographiegeschichte // *Matthias Middell (Hrsg.) Historische Zeitschriften im internationalen Vergleich*. Leipzig, 1999. S.145-159.
417. *Hartwig W.* Geschichtskultur und Wissenschaft. München, 1990. –317 s.
418. *Haupt H-G., Kocka J.* Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung. // *Ders. (Hrsg.) Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt a.M., 1996. S.7-35.
419. *Hausmann G.* Universität und städtische Gesellschaft in Odessa. 1865-1917: soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. Stuttgart, 1998.
420. *Havránek Jan.* Institutionen der tschechischen Geschichtswissenschaft bis zum Zweiten Weltkrieg // *Middell M., Lingelbach G., Hadler F. (Hrsg.) Historische Institute im internationalen Vergleich*. Leipzig, 2001. S.173-184.
421. *Hecker H.* Russische Universalgeschichtsschreibung: Von den “Vierziger Jahren” des 19. Jahrhunderts bis zur sowjetischen “Weltgeschichte” (1955—1965). München, Wien, 1983. – 376 s.
422. *Heeren, Arnold Hermann Ludwig (1760-1842)* // *R. von Bruch und R.A. Müller (Hrsg.) Historikerlexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, 1991. S.128-130.
423. *Heussi K.* Die Krisis des Historismus. Tübingen, 1932. – 104 s.

424. *Heumann S.* Kistiakovsky. The Struggle for Nation and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. Cambridge, Massachusetts. 1998. – 287 p.
425. *Hoffmann E.* Kuno Fischer // Ruperto-Carola. Bd.21. Heidelberg, 1957. S.96-103.
426. *Hösch E.* An Episode from German-Ukrainian Scholarly Contacts: Dietrich Christoph von Rommel // Torke H.-J. and Himka J.-P. (Ed.) German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. Edmonton, Toronto, 1994. P.1-9.
427. *Hroch M.* Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Cambridge, 1985. – 253 p.
428. *Huttner M.* Historische Gesellschaften und die Entstehung historischer Seminare — zu den Anfängen institutionalisierter Geschichtsstudien an den deutschen Universitäten des 19. Jahrhunderts // Middell M., Lingelbach G., Hadler F. (Hrsg.) Historische Institute im internationalen Vergleich. Leipzig, 2001. S.39-84.
429. *Iggers G. G.* The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Wesleyan Univ. Pr., Middletown, Connecticut, 1968. –363 s.
430. *Iggers G. G.* Neue Geschichtswissenschaft. Vom Historismus zur historischen Sozialwissenschaft. München, 1975. –198 s.
431. *Iggers G. G.* Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert: ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Göttingen, 1993. –135 s.
432. *Iggers G. G.* Das Programm einer Strukturgeschichte des historischen Denkens. Anmerkungen zu H. W. Blanke // W. Kütler, J. Rüsen, E. Schulz (Hrsg.) Geschichtsdiskurs. Bd 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte. Frankfurt a. M., 1993. S.331-335.
433. *Iggers G. G.* Historicism: The History and Meaning of the Term // Journal of the History of Ideas. 56. (1995). P.129-152.

434. *Iggers G. G.* Geschichtsschreibung und Politik im 20. Jahrhundert // G. Corni, M. Sabrow (Hrsg.) Die Mauern der Geschichte: Historiographie in Europa zwischen Diktatur und Demokratie. Leipzig, 1996. S.21-36.
435. *Iggers G.G.* Historismus im Meinungsstreit // Oexle O. G., Rösen J. (Hrsg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme. Köln, Weimar, Wien, 1996. S.7-27.
436. *Iggers G. G.* Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hannover, New Hampshire 1997. – 182 p.
437. *Iggers G. G.* Historismus — Geschichte und Bedeutung eines Begriffs. Eine kritische Übersicht der neuesten Literatur // Gunter Scholtz (Hrsg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion. Berlin, 1997. S.102-126.
438. *Iggers G. G.* Reflections on Writing a Historiography Today // Horst Walter Blanke u.a. (Hrsg.) Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute. Köln, Weimar u.a., 1998. S.197-208.
439. *Iggers G. G.* Geschichtstheorie zwischen postmoderner Philosophie und geschichtswissenschaftlicher Praxis // Geschichte und Gesellschaft. 26. (2000). S.335-346.
440. *Jager F., Rösen J.* Geschichte des Historismus: eine Einführung. München, 1992. – 239 s.
441. *Jaeger F.* New History: Historismuskritik und Sozialgeschichte in den USA zu Beginn des 20. Jahrhunderts // Oexle O. G., Rösen J. (Hrsg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme. Köln, Weimar, Wien, 1996. S.341-367.
442. *Jarausch K. (Ed.)* The Transformation of Higher Learning 1860-1930. Stuttgart, 1983. –325 s.

443. *Jeffries M.* Politics and Culture in Wilhelmine Germany: The Case of Industrial Architecture. Oxford and Providence, 1995. – 323 p.
444. *Jordan S.* Geschichtstheorie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: die Schwellenzeit zwischen Pragmatismus und klassischem Historismus. Frankfurt a. Main, New York, 1999. – 264 s.
445. *Kappeler A.* Ein “kleines Volk” von 25 Millionen. Die Ukrainer um 1900 // Manfred Alexander u.a. (Hrsg.) Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas. Festschrift für Günter Stökl zum 75. Geburtstag. Stuttgart, 1991. S.33-42.
446. *Kappeler A.* Н.И.Зибер — Микола Зібер — Niclaus Sieber. Ein Schweizer als Wegbereiter des Marxismus in Rußland // “Прими собрание пестрых глав”. Slavica Helvetica. Bd.33. Bern, Frankfurt am Main, New York, Paris, 1989.
447. *Kappeler A.* Nationale Kommunikation unter erschwerten Bedingungen: Die Zeitschrift Kiewskaja Starina (1882—1891/1906) als organ der ukrainischen Nationalbewegung im Zarenreich // Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien-Köln-Wiemar, 2003. S.136-150.
448. *Kelley D. R.* Faces of History: Historical Inquiry from Herodotus to Herder. New Haven and London: Yale University Press, 1998.
449. *Kenyon J.* The History Man. The Historical Profession in England since the Renaissance. London, 1993.
450. *Kiesow R. M., Simon D.* (Hg.) Auf der Suche nach der verlorenen Wahrheit. Zum Grundlagenstreit in der Geschichtswissenschaft. Frankfurt a.M., New York, 2000.
451. *Klauser R.* Aus der Geschichte der Heidelberger Philosophischen Fakultät // Ruperto-Carola. Sonderband. Aus der Geschichte der Universität Heidelberg und Ihrer Fakultäten. Heidelberg, 1961. S.235-336.
452. *Kohut Z. E.* The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // Historiography of Imperial Russia: the profession and

- writing of history in a multinational state / edited by Thomas Sanders. Armonk, New York, London, 1999. P.453-477.
453. *Koselleck R.* Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt a.M., 2000. – 388 s.
454. *Kravčenko Vladimir V.* Die Gründung der Universität Char'kov. Zu einigen historiographischen Mythen // Jahrbuch für Universitätsgeschichte. Bd. 4. (2001). S. 137–145.
455. *Krüger K.* Einleitung des Herausgebers // Hintze Otto. Beamtentum und Bürokratie. Göttingen, 1981. S.5-16.
456. *Kuhn Th.* Postskript-1969 zur Analyse der Struktur wissenschaftlicher Revolutionen // Peter Weingart (Hrsg.) Wissenschaftssoziologie I. Wissenschaftliche Entwicklung als sozialer Prozeß. Frankfurt am Main, 1972. S.25-37.
457. *Leyh P.* Vorwort des Herausgebers // Droysen J.G. Historik. Bd. 1: Rekonstruktion der ersten vollständigen Fassung der Vorlesungen (1857). Grundriß der Historik in der ersten handschriftlichen (1857/1858) und in der Letzten gedruckten Fassung (1882). Stuttgart, 1977. S.IX-XXIX.
458. *Lingelbach G.* Die American Historical Review. Gründung und Entwicklung einer geschichtswissenschaftlichen Institution // Matthias Middell (Hrsg.) Historische Zeitschriften im internationalen Vergleich. Leipzig, 1999. S.33-41.
459. *Maier A.* Akademische Politik und Staatswissenschaft in Heidelberg — von den Anfängen bis zu Max Weber // Die Geschichte der Universität Heidelberg: Vorträge im Wintersemester 1985/86. Heidelberg, 1986. S.129-156.
460. *Marek M.* Universität als “Monument” und Politikum: Die Repräsentationsbauten der Prager Universitäten 1900-1935 und der politische Konflikt zwischen “konservativer” und “moderner” Architektur. München, 2001.
461. *Maschke E.* Universität Jena. Köln, 1969.

462. *Mathes W.L.* The Prozes of Institutionalization of Education in Tsarist Russia. 1800-1917 // Rowney D.R. and Orchard G.E. (Ed.) Russian and Slavic History. Columbus, Ohio, 1977. S.26-48.
463. *Maurer T.* Universitätsprofessoren im Russischen Reich // Ch. McClelland, S. Merl, H. Siegrist (Hrsg.) Professionen im modernen Osteuropa. S.280-310.
464. *Maurer T.* Hochschullehrer im Zarenreich: ein Beitrag zur russischen Sozial- und Bildungsgeschichte. Köln; Weimar u.a 1998. –959 s.
465. *Meinecke F.* Die Entstehung des Historismus. München, 1965. –617 s.
466. *Meyer K.* Zum Budget deutscher Professoren in Rußland um 1805 // Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. Berlin, 1982. S.225-232.
467. *Miccoli G.* Über die gesellschaftliche Rolle der Geschichtsschreibung // G. Corni, M. Sabrow (Hrsg.) Die Mauern der Geschichte: Historiographie in Europa zwischen Diktatur und Demokratie. Leipzig, 1996. S.10-20.
468. *Middell M., Lingelbach G., Hadler F.* Institutionalisierung historischer Forschung und Lehre. Einführende Bemerkungen und Fragen // *Ders.* (Hrsg.) Historische Institute im internationalen Vergleich. Leipzig, 2001. S.9-38.
469. *Middell M.* Die ersten Historikertage in Deutschland // Diesener G. und Middell M.(Hrsg.) Historikertage im Vergleich (Comparativ, Jg.6, H.5-6). Leipzig, 1996. S.21-26.
470. *Mommsen W.J.* Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus. 2. revidierte Auflage. Düsseldorf, 1972. – 46 s.
471. *Mommsen W.J.* Max Weber // Deutsche Historiker. (Hrsg. H.-U. Wehler). Bd. III. Göttingen, 1972. S.65-90.
472. *Mommsen W.J.* (Hrsg.) Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft. Stuttgart, 1988.
473. *Mommsen W.J.* Der Historismus als Weltanschauung des aufsteigenden Bürgertums // Horst Walter Blanke u.a. (Hrsg.) Dimensionen der Historik:

- Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute. Köln, Weimar u.a., 1998. S.383-394.
474. *Moravanszky A.* Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918. Cambridge, Mass. and London: MIT Press, 1998.
475. *Nagl-Docekal H.* Ist Geschichtsphilosophie heute noch möglich? // Nagl-Docekal H. (Hrsg.) Der Sinn des Historischen. Geschichtsphilosophische Debatten. Frankfurt am Main, 1996. S.7-63.
476. *Nipperdey Th.* Historismus und Historismuskritik heute // Ders. Gesellschaft, Theorie, Kultur. Göttingen, 1976. S.59-73.
477. *Nipperdey Th.* Deutsche Geschichte. 1800-1866: Bürgerwelt und starker Staat. München, 1998. –840 s.
478. *Norby T.* State- and Nation-building // William H. Hubbard (Ed.) Making a Historical Culture. Historiography in Norway. Oslo, Copenhagen, Stockholm, Boston, 1995. P.181-209.
479. *Nordalm J.* Historismus und moderne Welt. Erich Marcks (1861-1938) in der deutschen Geschichtswissenschaft. Berlin, 2003. – 414 s.
480. *Norkus Z.* Historismus und Historik in Russland (1865-1933) // Oexle O. G., Rüsen J. (Hrsg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme. Köln, Weimar, Wien, 1996. S.369-386.
481. *Oexle O.G.* Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus: Studien zu Problemgeschichten der Moderne. Göttingen, 1996. – 315 s.
482. *Osterhammel J.* Epochen der britischen Geschichtsschreibung // W. Kütler, J. Rüsen, E. Schulz (Hrsg.) Geschichtsdiskurs. Bd 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte. Frankfurt a. M., 1993. S.157-188.
483. *Ranke, Leopold (1795-1886)* // R. vom Bruch und R. A. Müller (Hrsg.) Historikerlexikon. München, 1991. S.247-249.
484. *Ranke, Franz Leopold von (seit 1865)* // B. Rollka, V. Spiess, B. Theime (Hrsg.) Berliner Biographisches Lexikon. Berlin, 1993. S.321.

485. *Raphael L.* Epochen der französischen Geschichtsschreibung // W. Kütler, J. Rüsen, E. Schulin (Hrsg.) Geschichtsdiskurs. Bd 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte. Frankfurt a. M., 1993. S.101-132.
486. *Raphael L.* Organizational Frameworks of University Life and Their Impact on Historiographical Practice // R. Torstendahl / I.Veit-Brause (Ed.) History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Stockholm, 1996. P.151-167.
487. *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. München, 2003. –293 s.
488. *Raulet G.* (Hrsg.) Historismus, Sonderweg und Dritte Wege. Frankfurt a.M., 2001. – 354 s.
489. *Raumer Friedrich Lüdwig Georg von* // Berliner Biographisches Lexikon. (Hrsg. B.Rollka, V.Spiess, B.Thieme). Berlin,1993. S.323-324.
490. *Reill P.* The German Enlightenment and the Rise of Historicism. Berkeley, 1975.
491. *Ricoeur P.* Geschichte und Rhetorik // Nagl-Docekal H. (Hrsg.) Der Sinn des Historischen. Geschichtsphilosophische Debatten. Frankfurt am Main, 1996. S.107-125.
492. *Ricoer Paul.* Die Geschichte ist kein Friedhof // Die Zeit. № 42. 8. Oktober 1998. S.68-69.
493. *Ringer F.K.* The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community 1890-1933. Cambridge, 1969. – 445 p.
494. *Ringer F.K.* Max Weber on Causal Analysis, Interpretation, and Comparison // History and Theory. 41 (May 2002). P.163-178.
495. *Rüsen J.* Begriffene Geschichte. Genesis und Begründung der Geschichtstheorie J. G. Droysens. Paderborn, 1969. – 174 s.
496. *Rüsen J.* Historische Vernunft (Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft). Göttingen, 1983. – 157 s.

497. *Rüsen J.* Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens. Frankfurt a. M. 1990. – 284 s.
498. *Rüsen J.* Konfigurationen des Historismus. Studien zur deutschen Wissenschaftskultur. Frankfurt a.M., 1993. – 422 s.
499. *Rüsen J.* Historismus // Klaus Bergmann, Klaus Fröhlich u.a. (Hrsg.) Handbuch der Geschichtsdidaktik. 5 überarb. Auflage. Kallmeyer'sche Verlagsbuchhandlung, 1997. S.178-181.
500. *Rüsen J./ Jaeger F.* Historische Methode // Das Fischer Lexikon. Geschichte. (Hrsg.) Richard van Dülmen. Frankfurt am Main, 1997. S.13-32.
501. *Rüsen J.* Historismus als Wissenschaftsparadigma. Leistung und Grenzen eines strukturgeschichtlichen Ansatzes der Historiographiegeschichte // Oexle O. G., Rüsen J. (Hrsg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme. Köln, Weimar, Wien, 1996. S.119-137.
502. *Rüsen J.* (Hrsg.) Westliches Geschichtsdenken. Eine interkulturelle Debatte. Göttingen, 1999. – 322 s.
503. *Sanders Th.* The Third Opponent: Dissertation Defenses and the Public Profile of Academic History in Late Imperial Russia // Thomas Sanders (Ed.) Historiography of Imperial Russia: the profession and writing of history in a multinational state. Armonk, New York, London, 1999. P.69-97.
504. *Schleir H.* Geschichtstheorie und Geschichtsschreibung bei Leopold von Ranke // Mommsen W.J. (Hrsg.) Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft. Stuttgart, 1988. S.123-154.
505. *Schleir H.* Der Kulturhistoriker Karl Lamprecht, der "Methodenstreit" und die Folgen // Schleier H. (Hrsg.) Karl Lamprecht: Alternative zu Ranke. Schriften zur Geschichtstheorie. Leipzig, 1988. S.7-45.
506. *Schleir H.* Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts // W. Kütler, J. Rüsen, E. Schulin (Hrsg.) Geschichts-

- diskurs. Bd. 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte. Frankfurt a. M., 1993. S.133-156.
507. *Schleir H.* Kulturgeschichte und Historismus in Deutschland während des 19. Jahrhunderts // Horst Walter Blanke u.a. (Hrsg.) Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute. Köln, Weimar u.a., 1998. S.263-274.
508. *Schleir H.* Historisches Denken in der Krise. Fachhistorie, Kulturgeschichte und Anfänge der Kulturwissenschaften in Deutschland. Göttingen, 2000. – 128 s.
509. *Schmid G.* Das Professoren-Institut in Dorpat (1827-1838) // Russische Revue. Bd.XIX. 1881. S.136-166.
510. *Scaff L.A.* Geschichte und Historismus in der deutschen Tradition des politischen und ökonomischen Denkens // Gunter Scholtz (Hrsg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion. Berlin, 1997. S.127-145.
511. *Scholtz G.* Einleitung // Gunter Scholtz (Hrsg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion. Berlin, 1997. S.7-12.
512. *Scholtz G.* Zum Historismusstreit in der Hermeneutik // Ders. (Hrsg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion. Berlin, 1997. S.192-214.
513. *Schulin E.* Arbeit in der Geschichte: Etappen der Historisierung auf dem Weg zur Moderne. Frankfurt/Main, New York, 1997. –260 s.
514. *Siegrist H.* (Hrsg.) Bürgerliche Berufe: zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich. Göttingen, 1988. – 223 s.
515. *Sperber J.* Bürger, Bürgertum, Bürgerlichkeit, Bürgerliche Gesellschaft: Studies of the German (Upper) Middle Class and Its Sociocultural World // The Journal of Modern History. 69 (June 1997). P.271-297.
516. *Stähler P.* Über die Beziehungen Fichtes zur Universität Charkow // Archiv für Geschichte der Philosophy. Berlin, 1914. Bd. XXI. H.1. S.420-448.

517. *Steenblock V.* Transformationen des Historismus. München, 1991. – 205 s.
518. *Steenblock V.* Die Legimität des Historismus // Gunter Scholtz (Hrsg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion. Berlin, 1997. S.174-191.
519. *Stel'mach S.* Die Entstehung der Professorenkorporation an der Universität Kiev (1834—1917) // Jahrbuch für Universitätsgeschichte. Bd. 4 (2001). S.146-160.
520. *Stel'mach S.* Hochschullehrer und Studenten aus der Ukraine in deutschen Universitäten am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts // Hartmut Rüdiger Peter (Hrsg.) “Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?” Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Universitäten vor dem 1. Weltkrieg. Frankfurt/Main—Berlin—Bern u.a., 2001. S.143-153.
521. *Stel'mach S.* “Von der Isolation zur Integration”. Deutsche Universitäten und die Universitätsgemeinschaft in Berichten von Gelehrten der Kiever Universität in der zweiten Hälfte des 19. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts // Hartmut Rüdiger Peter, Natalia Tikhonov (Hrsg.) Universitäten als Brücken in Europa. Frankfurt/Main—Berlin—Bern u.a., 2003. S.299-310.
522. *Stökl G.* Die kleinen Völker und die Geschichte // Historische Zeitschrift. 212 (1971). S.19-40.
523. *Tassel D. van.* From Learned Society to Professional Organization: The American Historical Association. 1884-1900 // American Historical Review. 89 (1984). P.923-955.
524. *Tessitore F.* Croce und der italienische “Neo-Historismus” // Gunter Scholtz (Hrsg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion. Berlin, 1997. S.55-67.
525. *Thyssen J.* Geschichte der Geschichtsphilosophy. 3. Aufl. Bonn, 1960. –370 s.

526. *Tortarolo E.* Die Zusammenkünfte italienischer Historiker zwischen 1879 und 1895 // Diesener G., Middell M. (Hrsg.) Historikertage im Vergleich (Comparativ. Jg.6. H.5-6). Leipzig, 1996. S.99-108.
527. *Treiber H.* Fedor Steppuhn in Heidelberg (1903-1955). Über Freundschafts- und Spätbürgertreffen in einer deutschen Kleinstadt // Treiber H., Sauerland K. (Hrsg.) Heidelberg im Schnittpunkt intellektueller Kreise: zur Topographie der "geistigen Geselligkeit" eines Weltdorfes 1850-1950. Opladen, 1995. S.70-118.
528. *Tuchman A.M.* Institutions and Disciplines: Recent Work in the History of German Science // *The Journal of Modern History.* 69 (June 1997). P.298-319.
529. *Valota B.* Istitutionalisierungsverläufe der rumänischen Geschichtswissenschaft bis zum Zweiten Weltkrieg // Mathias Middell, Gabriele Lingelbach, Frank Hadler (Hrsg.) Historische Institute im internationalen Vergleich. S. 149-171.
530. *Veeser H.A. (Ed.)* The New historicism. New York, 1989. – 317 p.
531. *Velychenko S.* Rival Grand Narratives of National History: Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukrainian Past (1772-1991) // *Österreichische Osthefte.* Jh.42. 2000. H.3/4. S.139-160.
532. *Waitz, Georg* // B. Rollka, V. Spiess, B. Theime (Hrsg.) Berliner Biographisches Lexikon. Berlin, 1993. S.411.
533. *Walther K.K.* Johann Baptist Schad in Rußland // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 1992. Bd.40. S.340-365.
534. *Wehler H.-U.* Die Herausforderung der Kulturgeschichte. München, 1998.
535. *Williams R. C.* Russians in Germany: 1900-1914 // *The Journal of Contemporary History.* (1966). 4. P.121-149.
536. *Wittkau A.* Historismus: zur Geschichte des Begriffs und des Problems. Göttingen, 1992. – 237 s.
537. *Wittram R.* Die Universität Dorpat im 19. Jahrhundert // *Deutsche Univertsitäten und Hochschulen im Osten.* Köln,1964. S.59-86.